

Madách Könyvtár — Új folyam 91.

Harsányi Zsolt
Ember küzdj'...

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Harsányi Zsolt
Ember, küzdj'...

Madách életének regénye

Első kötet

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2016

A könyv megjelenését támogatta a

Magnet Magyar Közösségi Bank
és
Czellér András

A jelen kiadás a mű 1942-ben megjelent szövege alapján készült
(Singer és Wolfner, Budapest), a szöveget gondozta, a jegyzeteket
és az utószót írta: Andor Csaba

Készült Budapesten, 2016-ban. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-10-8
ISSN 1219-4042

I.

A kisfiú kinyitotta szemét a vaksötétben. Álmodhatott valamit. De nem mozdult mellette senki, a dada mélyen aludt, az anyja odaát virrasztott a szomszéd szobában. A kisfiú mindjárt be is hunyta szemét, és aludt tovább. Örök, soha ki nem derített titok marad, mi suhan át ilyenkor egy kilenc hónapos kis lelken. Senki soha ezt meg nem tudhatja, ő maga sem emlékezhetik rá, mikor később eszmél és fölnövekedik. A felserkenő lélek pici megmoccanása, a leendő emberi tudat e tudattalan kezdete, beleomlik senki által nem tudottan a sztregovai kastély sötétjébe, a mindenség titkába, ahonnan ez a kis lélek még nem régen érkezett.

Az anya felöltözött virrasztott a szomszédban. Kis asztal mellett ült, az asztalon egy francia könyv, gyertya, hozzávaló koppantó, és üdítőnek egy pohár mandulatej. Olvasott is, nem is. Az esze nem a francia szövegen járt, hanem azon, amit azok odaát tárgyaltak. Férje, sógora és az ügyvéd. Nem kis dolgok forogtak ott kockán: a két Madách fivér egyezséget kötött egymással.* És ő, aki mint asszony, nem vehetett hivatalos részt a férfiak dolgában, meg kellett, hogy várja az órákig tartó hosszú tárgyalás végét, mert tudni akarta: úgy ment-e minden, ahogy urával megbeszélte volt. Hosszú hónapok óta latolgatták, tervezgették a hálószoza titkos csendjében, a lefekvés után való bizalmas beszélgetések óráin: hogy s mint kellene Jánossal a vagyoni dolgát dülőre vinni. Nehezen ment nagyon, mert János, a gondtalan és könnyű lelkű emberek módján, minden írástól vonakodott. De most már ott tartottak, hogy az utolsó tollvonás következett. Az egyezés alapja megvolt, most men-

*Az itt következő egyezséggel kapcsolatban nincsenek forrásaink. Az egyetlen adatunk Madách 9 hónapos korából az, hogy a szülei részt vettek a Dabason született és a sári anyakönyvbe bejegyzett Madách Sándor László Imre, Madách János és második felesége, Keőfejeő Karolina gyermekének a keresztelőjén (1823. 10. 11.), akinek a kereszt-szülei voltak. Nem biztos, bár valószínű, hogy Madách Imre is velük volt. Ám ez Dabason és Sáriiban (ma: Dabassári) történt, nem Alsósztrégován.

tek keresztül a végső szövegezésen, pontonként. Soká húzódott a testvérek tárgyalása, vacsora után ültek neki, s most már kevés híja volt az éjféli utáni két órának. Órák óta egyhangú duruzsolás gyanánt hallatszott a bezárt ajtókon keresztül a férfiak vitája, hol egyformán, hol fel-felcsapó élénkséggel, itt pedig az alabástromoszlopos álló óra kettyegte a pillanatokat a maga bölcs, rabszolgai pontosságával. Amott a gyermekei aludtak: két lány és a kisfiú.

Anna asszony eltolta maga elől a könyvet. Unta. Felállt és magasra nyújtva a mozdulatlanságban elfáradt két karját, derekát hátrahajolva kihúzta. Tett egypár céltalan lépést a szobában, aztán megint csak visszaült a kis asztalhoz. De most már nem nyúlt a könyvhöz. Két kezét összekulcsolta a tarkóján hátul, és hátratámaszkodva felnézett a mennyezetre. A tárgyaló férfiak beszéde monoton folyamként hallatszott változatlanul.

Gyerekeiről a maga gyereksége jutott eszébe, eddigi élete folyása, a mindenséggel való hadakozása.

Szüleit alig ismerte, és ha rájuk gondolt, kemény, erős lelke nem érzékenyedett el. Azzal a szertartásos tisztelettel gondolt rájuk, amelyet az erősen katolikus nevelés olt a gyermeki lelkekbe, de nála ennek a tiszteletnek csak fénye volt, melege nem. Ha a sors fájdalmat akart neki okozni, mikor árva egyedüllétre kárhoztatta, ő nem érezte a fájdalmat: azok közül való volt, akik győzik az egyedüllétet, és erejüket – senkire nem támaszkodva – saját magukból merítik. Egyedül volt teljes életében, a maga erejével, büszkeségével és uralmi ösztönével. Ha visszanézett apró lányakorára, már akkor is magányosnak, keménynek és erősnek látta magát az örökbefogadó nagybátya, Marczibányi István palotájában. Gögös, előkelő gyermekkor volt ez, játszópajtásai a Teleki, Batthyány, Esterházy, Orczy kislányok, rokonai csillagkeresztes hölgyek és a bécsi udvarban járatos urak, a falon Grassalkovich Mária és férje, Beleznay János generális címeres képei az ősök között. Az árván maradt és Csesztvéről Budára hozott* kis Majthényi Anna olyan könyvből tanulta a világtörténelmet, amelyet a szerző az ő nagynénjének, Mar-

*Valóban: születési helyéről, Mezőnyárádról előbb Csesztvére vitték, ottani rokonthoz, majd a gyermektelen Marczibányi házaspárhoz került.

czibányiné Majthényi Máriának ajánlott. Nevelőapját kegyelmes úrnak szólította személyzet és látogató, mert titkos tanácsos volt és aransar-kantyús vitéz. És mikor a dísz téri palotában a nevelt leánya felserdült, az előkelő ragyogású bálók tündérálma következett: nem vitték, csak mágnás házakhoz, s ha a nádor palotájában volt estély, a vendégek között Majthényi Anna kisasszony többet ismert, mint nem. Ő be szép, színesen tündöklő leányság volt ez, a nádori estélyek gyémántos, csilláros világában, a fehér tábornoki kabátok, a nehéz aransujtású díszruhák, a színes asszonyi toaettek forgatagával, a főhercegi lakájok által körülhordott német nevű frissítők ízével, a büféasztalon felhalmozott ártatlan desszertek, a Gerstelschleim, a Bocksherndl, a Katharzeltl, a Marzipan idillikus emlékével. S az előkelő úrfiakkal, akik szívesen kérték táncra a gazdag Majthényi Annát, de hamarosan mind visszavonultak, ahogy jöttek, mert ridegnek, zsarnokinak, túlságosan zárkózottnak találták. Akkor jött a család régi ismerőse, a furcsa, folyton siető, folyton izgatott kis öreg: Madách Sándor, akiről azt mondták, hogy apró, különös ürge-ábrázata mögött az ország legfortélyosabb fiskális-esze lakik. Madách Sándor az iránt puhatólódzott, hogy milyen néven venné a kegyelmes asszony, az özvegy, mert a kegyelmes úr már nem élt.* ha ő elhozná Imre fiát, hogy az Anna kisasszonnyal megismerkedjék. Ez példátlan vakmerőségnek tetszett, de sértés nélkül visszautasítani nem lehetett. És eljött csakugyan a Madách fiú. A kegyes leereszkedés udvariasságával fogadták, de a húszéves Anna másként vette szemügyre a jelentkező fiatalembert, mint nevelőanyja. Csinos, igen kedves fiatalember volt a kérő, és mint Anna éles szeme azonnal meglátta: pompás anyag egy energikus asszony kezében.** Alkalmazkodó volt, megbízható, szerény, a leány felsőbbiségét habozás nélkül elismerő. Októberben tette a fiatal-

*Tévedés. Marczibányi István 1810. december 21-én halt meg, a fiatalok házasságkötésére pedig már 1810. január 23-án sor került.

**Az író (és számos kutató) elképzelésének homlokegyenest ellentmond a házaspár unokájának, Balogh Károlynak a visszaemlékezésében egy áthúzott szövegrész: „Korán ment férjhez. De őt gyermekével korán is jutott özvegységre. Házaséletében meglehetősen férjének, Madách Imre kamarásnak zsarnoki hatalma alatt állott, s teljesen visszavonultan élt.”

ember az első látogatást, és bár a Marczibányi özvegy udvariasan, a francia háború miatt való bizonytalan időkre hivatkozva, szeretett volna halasztást elérni, maga Anna lépett elő eddigi várakozó szótlanágából, és bejelentette a nevelőanyjának, hogy feleségül fog menni a fiatal Madáchhoz. Nem kért engedelmet, csak bejelentette, hogy mit akar. És a fiatalember első látogatása után négy hónappal már meg is volt az esküvő. A barátnők összecsapták a kezüket: mit csinál ez az Anna, hisz szép lány, eszes lány, gazdag lány, nagyszerű társasága van, mágnás fiúk közt válogathatott volna, és íme, hozzámegy ehhez a nógrádi dzscentri fiúhoz, aki elviszi falura. De ő nem szólt semmit az óvatosan csodálkozó barátnői megjegyzésekre. Esküvő után otthagya örökre a ragyogó Marczibányi-palotát, és elment falusi asszonynak Alsósztrégovára. Ninke – ahogy Marczibányiék hívták – kirepült.

Madáchné, a hajdani Ninke, gépiesen nyúlt a koppantó után, mert a gyertya erősen lobogott. Lenyeste a takarékosan Lichtsparerre tűzött gyertya féloldalt konyuló kanócát, aztán tűnődött tovább, mint a kitartó vándor, aki szívesen néz vissza az eddig megtett út dicséretes vonalára.

A fiatal házaspár berendezkedett a kezdetleges Szubszky-kúrián, a falu végén. Az ódon Madách kastélyban, amelyet büszke latin felírása szerint Mátyás korában épített a Madách ős, a szülők laktak. A másik kastély pedig, amelynek dűledező falaiból lehetett volna csinálni valamit, Révay kézen volt. Bizony, az a Szubszky-kúria nem hasonlított azokhoz a főúri kastélyokhoz, ahová Annát a nevelőszülők nyaranta elvitték látogatóba. De a fiatalasszony nem törődött vele. Nekilátott a munkának. Vég nélküli tanácskozásokban tárgyalta meg a fényesen in-tegető jövendő terveit – nem az urával, hanem az apósával. Azt méltó tervező és tárgyaló félnek ismerte el. Férje iránt anyai felsőbbiséget érzett, amelyben akadt egy kis szeretetteljes kicsinylés is. De az após, az ember volt a talpán. Bámulatos energia tombolt benne, amelynek min-dent elsöprő ereje a törékeny fizikumot is legyőzte. Serdülő korától kezdve gyötrelmes fejfájások kínozták, s megtörtént untalan, hogy be-szélgetés közben hirtelen felállott, odament a falhoz, pár pillanatig an-nak hidegéhez szorított homlokát, aztán jött vissza tárgyalni. Tárgyalás közben pedig, akárhogyan sajgott a feje, démoni találékonysággal dol-

gozott a lüktető agy; abban a ravaszságban, amellyel a támadni és kiaknázni való helyzetet az eszével körülsompolyogta, volt valami ijesztő.

Imre volt a szemefénye, a hat lány után született első fiú. A második fiút, Jánost, csak korholni tudta, mert az nem kedvére való fiú volt: pompázni szerető gavallér, négylovas úrifíú, fünek-fának szívesen kölcsönadó cimbor. Imre azonban szelíd és szeretetre méltó külseje mögött olyan tulajdonságokat hordott, amiket apja nagyon szeretett: nagy elragadtatásoktól tartózkodó józanságot, és olyan takarékoságot, amelyet már konok fukarságnak lehetett nevezni. Ez a fiú igen, ez tovább fogja emelni a Madách-vagyont, amelyet koldusszegényen született apja emberfeletti küzdelemmel visszaszerzett. Ha a nagyapja, János, mint vakbuzgó lutheránus, a maga egyházának pazar támogatására vesztegette el a családi vagyont, az apa katolikus oldalon kapott támogatást, gróf Migazzi Kristóf, a váci püspök taníttatta ki, s az ifjú Madách Sándor, a huszita egyházat hosszú sorban vérrel és vagyonnal támogató ősök fia, skrupulus nélkül tért át pápistának. Vehemens erővel megindított és félelmes szívóssággal folytatott pörei jó részt visszaszereztek a zálogon elkallódott Madách-javakból, s végül ő kovácsolta össze fia nagyszerű házasságát. Hozomány gyanánt hatalmas vagyon került ezzel Madách kézre: Csesztve, Riba, Csalomja, Ipolykeszi, Kapasz, Vörösvár, Solymár, Hidegkút, Szentivány, Székely. És most tovább, tovább, ha holtfáradtan lihegve is, de megállás nélkül: szerezni, birtokba venni, még, sokat, mindent, az egész világot. Imre mindennek előtt szerezze meg a kamarási rangot. Aztán a Révayaktól vissza kell szerezni a másik kastélyt, hogy ott a dombtetőn méltón pompázzanak a vidék kiskirályai, a Madáchok. És imádkozni mindennap, hogy fiúgyermeket adjon az Isten. Mert a famíliának mindenáron vissza kell kapaszkodnia oda, ahol már volt: az ország élén álló hírnevesek és hatalmasok közé, mint a hajdani Radon comes a XIII. században, vagy a XV.-ben Madách László, aki a csatában saját kezűleg ejtette foglyul Podjebrád fiát, Viktorint,* s ezért hat birtokot kapott donációba a hálás Mátyás királytól.

*Valójában Jánossy Gáspárral közösen fogták el Viktorint.

De a kígyó eszével, hörcsög dühével és oroszlán erejével előretörő após a nagy tervek valósultát nem érte meg. Még a fiú unokát sem. János egy Guzman leányt vett el, gyermeke nem volt.* Imrének pedig a fiúra sóváran várakozó apa életében csak lányt adott az Isten, a kis Marie-t, az elsőszülött fiú volt ugyan, de nemsokára meghalt. A kamarásságot sem érte meg, Imre fia már kilencéves házas volt, mikor megkapta az aranykulcsot. Nem ment könnyen, két baj volt a kamarásság körül, s e két baj mindegyikét a boldogult apa okozta. Tulajdonképpen lehetetlen is volt az ő fiának kamarássá lenni. Az első baj az volt, hogy anyai ágon mindjárt az első lépcsőfoknál megakadt a kamarási próba: Madách Sándor Rusz Annát vette feleségül, aki csak az életben volt valóban nemes feleség, papíron semmiféle nemességet nem lehetett kimutatni. Még nagyobb baj volt a második baj: a Martinovics-összeesküvés idején Madách Sándor már hírneves ügyvéd volt, s a felségsértő pör vádlottai közül nem kevesebben, mint tizenhárman választották védőjük gyanánt. Egy kis család-igazítást csináltak már kamarásság-keresők máskor is, de ezt az átkozott Martinovics-pert nem lehetett kivakarni abból a fekete könyvből, amelybe a nem felejtő bécsi udvar a rossz fiúkat jegyzi.

Ez a kamarásság éppen olyan példa nélkül való vakmerő gondolat volt, mint Majthényi Anna megkérése. És éppen úgy sikerült ez is. Nem kis fáradságba került, de egy szép napon megjött a hír, hogy tettes, nemes, nemzeti és vitézlő Madách Imre úr jöhet kamarási esküt tenni Bécsbe, miután a szokásos húsz dukát aranyat befizeti. A Révayaktól is visszaváltódott a domb tetején álló kastély, amelyet pompásan megépítettek és rendbe hoztak: homlokán egymáshoz hajolva ott díszlett a két címer, a Madáchok koronát tartó griffmadara, s a Majthényiak medvéje. Lent a kastély alatt pedig a házigazda gusztusa szerint virágágy és nyesett bokor nélkül való elegáns angol park, amelyről három évvel ezelőtt szóról szóra azt írta Mocsáry Antal a Nógrádról írott könyvében, hogy azt mondja: „A második új ás a mostani ízlésre épült residen-tionális lakhelye Madách Imre Cs. s kir. kamarásnak, mely jeles úri köépületen nintszen ugyan felírás, hanem a' helyett a Madách és Maithé-

*Hozzá kell tenni: Madách Sándor életében. Később több gyermeke (köztük fiú is) született második feleségétől, Keöfejeő Karolinától.

nyi familiáknak egymás mellett és egymással megegyező tzimerei ékes kifaragásban láttatnak. Ékesíti ezt nem kevésbé a mellette lévő nagy kiterjedésű négyszögű Anglus-kert, melly nagy szorgalommal, és nem kis költséggel szép rendbe hozatott, ahol sokféle hasznos és mulatságos intézetekre találhatni, úgymint: rét, erdő, halastó, szőlő, fürdőhely s egyebek találhatnak ebben.” És végül kamarás úr öméltóságának az ősi és végre visszaszerzett kastélyában fia is van már. Az anyja imádságos könyvében ott sorakoznak a gyerekek adatai, sorban, ahogy Isten adta őket: az első gyerek, a kis Sándor, kéthónapos korában elhalt. Mária született tizenháromban, július elsején, Eszter és Jozefa csecsemő korukban elhaltak, aztán jött a kis Nincsi, keresztlevele szerint Henrika Anna Antónia, született tizennyolcban április tizenkilencedikén, és végül a sóvárgott, a várva várt trónörökös, a család szeme fénye, a kis Emi, keresztlevele szerint Imre, született huszonháromban, január huszonegyedikén.* Most kilenc hónapos, elég törékeny egészségű, de majd megtartja jó erőben a gondviselés, ha felnőtt, dúsgazdag ember lesz, talán még báró vagy gróf is, majd nem fognak úgy fennhéjázni a másik ágból való Majthényiak, akik bárói rangot viselnek. Ámbár a kamarásság ér annyit, mint az ő báróságuk. A kis Emi is kamarás lesz, csak a jó Isten adja, hogy továbbra is úgy menjen minden, mint eddig.

Idősb Madách Imréné eddig visszafelé nézett, most megállott, és magába nézett. Hidegséget, keménységet és tisztaságot látott magában. Most harmincnégy esztendő, és tudja magáról, hogy szép asszony. De más férfi csókját, mint az uráét, még nem ismerte, és nem is fogja ismer-ni soha. Hitéhez buzgón ragaszkodó katolikus; a protestánsoktól ösztönösen idegenkedik,** nevelése is erősen katolikus volt, aztán meg ezek a protestánsok mindig okoskodnak, fejüket illendő meghajtás helyett mindig felütik, a családban folyton csak bajt csináltak. A Madách-

*Anna április 18-án született, Imre január 20-án; az előbbire abból következtethetünk, hogy ezen a napon volt a házasságkötése, az utóbbira pl. Madách egyik leveléből. A születés időpontját ekkoriban még nem írták be az anyakönyvbe, csak a (rendszerint egy nappal későbbi) keresztelését. Az érintett saját nyilatkozatánál nincs jobb támpont.

**Logikus feltételezés. De: Imre keresztapja evangélikus lelkész volt, a sztegregovai birtok intézője református, s 1852-ben Hánival, a zsidó kocsmáros lányával készült Majthényi Anna a losonci vásárba.

vagyon a lutheránus egyház miatt jutott egyszer ebek harmincadjára, a katolikus egyház révén került vissza. De nem éppen érdekből, meggyőződésből is vallásosnak érzi magát: a teremtett világon rendnek és fegyelemnek kell lenni. Az égben a Mindenható, a földön Ferenc császár. Aki rendtelenséget szít, annak számára se irgalom, se kegyelem. Erkölc és engedelmisség – gondolta magában szigorúan a kamarás neje, és vékony ajka még vékonyabbra keményedett, amint fogát az önkénytelen büntető haraggal összeszorította.

A harag nem volt tárgyaltan: Madách Jánosra haragudott, a turbulens sógorra. A vármegye politikáját éppen ebben az 1823-as esztendőben az egekig verte a rendek ellenállásának vihara, és míg a kamarás szigorúan tartotta magát a főispán: gróf Brunszvik József dinasztikus álláspontjához, János sógor csak bátyja szigorú intelmei folytán maradt távol a megye nyílt császárelenes lázadásától, de lakatot így sem tett a szájára. Sógor és sógorasszony személyesen sem szerették egymást. Madách János úr volt a maga házánál, régimódi kordában tartotta szegény boldogult Jozefint, és lenézte papucs alatt elégedelő testvérbátyját, nem is hallgatta el ezirányú megjegyzéseit. Az atyja halála óta ő lakott a régi kastélyban, alig száz lépésnyire a hivalkodó új rezidenciától, s a két kastély között gyakoriak voltak az összezőrdülések. De most Anna asszony kimondhatatlan öröme itt is gyökeres változás szép reménysége integetett. János megismerkedett egy Pest megyei lánnyal? Keofejeo Karolinával, és el is jegyezte. Úgy határozott, hogy Pest vármegyébe költözködjék az esküvő után második feleségével, Felsődabas-ra.* Mivel pedig új házaseletét anyagilag is meg akarta alapozni, apai részének pedig jóformán a nyakára hágott volt, egyezséget kötött bátyjával, hogy az a súlyosan megterhelt örökrészt átveszi, átengedi Jánosnak vagyontétel gyanánt a Radványi István ellen indított harmincezer forintot pert, és fizet Jánosnak évi ezernyolcszáz forint kamatot a nyereendő perösszegre előlegül. Ezt a megoldást a házaspár hosszú tanakodások után találta ki. Az ajánlat János előtt nagyon tetszetősnek tűnt fel: csinos kis évjáradékot kínáltak neki pontosan házasság előtt, azonfelül

*Az esküvőre és a költözködése jóval korábban került sor. Az 5. oldal jegyzetében volt róla szó: 1823 októberében Dabason már megszületett az ifjú pár gyermeke.

a Radványi-per jó per volt, azt még a boldogult apa ördögi jogfortélyai alapozták meg. A nógrádi apai résszel nem nagyon törődött, úgyis elköltözendő volt innen, hadd maradjon itt minden a bátyja kezén, boldoguljon a rideg sógorasszonnyal együtt kedvére.

Ez volt az az egyezés, amelyet most már annyi óra óta tárgyalnak odabenn: a két fivér és az ügyvéd.

Hajnali fél négy volt.

Madáchné felkelt. Elhatározta, hogy bekopog a tárgyalókhoz, és sietségre inti őket. De éppen mikor az ajtóhoz ért, azok kiléptek rajta. Heves latin társalgásban jöttek kifelé.

– Mi van az egyezséggel?

– Már régóta elkészültünk, János alá is írta.

– Akkor mit vitatkoztatok mostanáig?

A kamarás büntudóan hallgatott. János pedig kissé kihívó éllel vetette oda:

– Politizáltunk.

Anna asszony máskor nagy csetepatét csapott volna. Akár a sógor előtt is. De most, csodák csodája, egy szót sem szólt. Az az egy szó, amit előbb hallott, hogy „aláírta”, hirtelen megszédítette.

– Kísérd ki Jánost, atyus – szólta férjének, akit mindig így szólított* –, aztán igyekezzél vissza. Nyugodalmass jó éjszakát, sógor.

Állva várta meg, míg visszajön az ura.

– Rendben van minden – szólott a kamarás, nem is várva a kérdést –, aláírta.

– Akarom látni, hol az egyezés?

A kamarás benyúlt a papírok útvesztő halmazába, és kihalászta onnan az okmányt.

– Itt van.

Az asszony mohón nézte az írásokat egymásután. Úgy szólt minden sor, ahogy urával már hónapokkal előbb kitervelte volt. S mindegyiken az aláírás: Madách János. Madách Imréné arcán egy vonás sem rándult meg, de szemében meglobogott valami.

*A férjhez írt levelekben a Pupi és Putzi becézést olvashatjuk.

– Rendben van – mondta végül.

Férje elpirult, mint a diák, akit megdicsértek a vizsgán. Érezte, hogy ez a „rendben van” igen nagy boldogsággal tölti el. Felesége kemény tekintélyét sohasem vonta kétségbe, és az uralomra született asszony többségének nyugodtan adta át magát, mert a köznapi élet apró külsőségeiben az asszony ügyessége őt hagyta meg úrnak a háznál. A gazdaságban sohasem keresztezte férje parancsait, és gondosan vigyázott arra, hogy a személyzet meg a falusi zsellérnép előtt a férje szava legyen az első szó, az övé csak a második. Az uralkodást nem is mások előtt intézte, hanem négy szemközt. A férfi a tűzbe rohant volna ennek az asszonynak egy elismerő szaváért, egyetlen korholó szava pedig napokra kétségbe ejtette, és kézzel-lábbal igyekezett ilyenkor az asszony kegyes hajlandóságát visszaszerezni, akárcsak egy uralkodót.

Mikor a hálószobában lefeküdtek, a férfi kimerülten ásított.

– Borzasztó, alig fogok aludni valamit, holnap be kell mennem Gyarmatra.

Volt ebben egy kis halvány kísérlete annak, hogy a tárgyalás részletes elmondását másnapra halassza. De az asszony azonnal lecsapott a válasszal.

– Majd alszol holnap, atyus. Most mondd el az egészet, hogyan folyle.

A kamarás engedelmesen belenyugodott, hogy hat órai szakadatlan tárgyalás után most még részletes elbeszélésbe fogjon. Elmondta az egész tárgyalást.

– Hát lássuk csak – szólta az elbeszélés után az asszony, hangjában feltűnő éberséggel –, vegyük végig a családot!

Végigvették a családot. A kamarásnak hét nővére volt és egy öccse. Az öccsel most végzett. Az a vagyon szempontjából többé nem számos. Csak az volna kíváncsi, hogy ez az új házassága is gyermektelen maradjon, mert akkor a Keofejeo vagyonrész, meg amit János netalán maga szerez, osztályképes vagyon marad az oldalágiak számára.

– Idehallgatsz?

A kérdésre a sötétben nem jött válasz. A kimerült kamarás mélyen aludt. Az óra lassú zengéssel ütötte a szomszéd szobában a három fertály négyet. Madáchné hagyta az urát aludni. Hadd aludjék, derekasan

végezte a dolgát, a dolgozókat túlcsigázni nem jó kormányzati rendszer.

Madáchné azonban nem tudott aludni. Ezer gondolat rajzolt a fejében. Sógorok, rokonok, örökhagyók, zálogos kölcsönök, új szerzések. Csak előre, szívósan, keményen, megállás nélkül! A fiú megvan, akiért most már minden történik. De ő maga nem elég. mert hátha nem sikerül, hátha Jánosra üt, ami igen gyakori dolog családokban: némelyik gyerek se apjához, se anyjához nem hasonlít, de bámulatos másolata valamelyik nagybátyjának vagy nagynénjének. Szóval, még kell fiú gyerek, még egy, még kettő, mennél több, ahányat ad az Isten.

Vajon nem takaródzott ki az a gyerek? Ma már október elseje lesz, az éjszaka hűvös. És a gyerekekre éppen ilyenkor kell vigyázni, mikor táplálékot változtat. Kilenc hónapos a kisfiú.

Az anya felkelt a sötétben, lába ujjával megkereste két papucsát, és halkán beosont a gyerekszobába. Ott tájékozott mozdulatokkal tapogatta ki a gyertyát meg a gyújtószerszámot, mint aki tudja, mi hol áll. Világot gyújtott. Megnézte mind a három gyereket. Marie, a nyolcéves kislány, egészségesen szuszogott, vékony, finom arcocskája kecsesen elfeküdt a vánkoson. A hároméves Nincsi úgy aludt, hogy kis öklében keményen szorongatott valami képzelt tárgyat. És aztán ott feküdt boldog álmával a kisfiú, Emi. Emmerich a neve németül, így szoktak rá, hogy Eminek becézzék.

Figyelmesen nézte fiát az anya, gondosan, fürkészve, anyai ellágyulás meghatott mosolya nélkül. Szinte szigorúan még most is, mikor aludt. Mert a gyereket keményen kell fogni, a kényeztetés csak az oktan szülőnek öröm, a gyereket elszoztatja a kötelességtudástól, a fegyelemtől, és megrontja egész életére. Különösen az ilyen gyengébb szervezetű, elég vézna kis csecsemőt, mint ez a kis Emi. Edzeni kell az ilyet az életre. Mert az élet sokat kíván. Ettől az apróságtól különösen sokat. Ennek, ha megnő, egy száz éves nemzetséget kell méltósággal, rangosan folytatni, és egy hatalmas vagyont kell megtartani, hogy majdan átadhassa a maga fiainak, a sok-sok év múlva eljövendő Madáchoknak.

A kamarásné elfűjta a világot, éppen mikor a dada felserkent, és az álmától részegen, félöntudattal igyekezett valamit németül kérdezni. De elaludt mindjárt, ahogy az anya kiment, arcán a sötétben is erőt és büsz-

keséget hordva végig a szobákon. A csecsemő ottmaradt. És egy pillanatra megébredt megint. Kinyitotta a sötétben szemecskéjét ifjabb Madách Imre, kilenc hónapos ember. Örök, soha ki nem derített titok marad, mi suhan át ilyenkor egy csecsemő lelkén, mikor mély álmát alussza kastély és falu, s a völgyben titokzatosan csörgedez a Sztregova patak, mintha az októberi éjszakában a végtelenségből jönne, és menne a végtelenségbe.

II.

Nappal nem titokzatos a kis Sztregova. Derült, kedves, kanyargós patak, amonnan Kisfalú felől jön, valahol a felső nógrádi tót falvakban hullhatott bele a fenyőgally, amelyet a szeptemberi nap illanó és vakító fényjátékai között táncolva visz le Ráros irányába az Ipolynak. Ott Rárosnál kinyílik a világ.* A nagy hídon át fut a losonc–gyarmati országút, amelyen poros szekerek messzi céllal baktatnak Buda felé. De itt magány van, csend van és béke. Alsósztregova idebújt a bájos völgybe a világ elől. Jó messzire végiglátni ezt a völgyet a Madách-kastély dombjáról. Az egész völgy a kastély birodalma. Akik idefenn laknak, a címeres épületben, azok a táj dinasztiája. Levett kalap és alázat jár még a kis főhercegnőknek, Marie-nak és Nincsinek, meg a három apró főhercegnék is.

Mert már három fiú van a Madách-portán. Sőt, már négy volna, de a kis György, aki Emi után tizenhárom hónapra született, háromhetes korában meghalt.** Megint tizenhárom hónap múlva született Károly, és megint tizenhárom hónap múlva Pali. Ott ül mind az öt gyerek az asztalnál, a lányok a kisasszony intéseit ügyelik, a három fiú a nevelő úrra figyel. És mind a heten lesik a ház asszonyának pillantásait. A kamarás nincs itthon, a minap elutazott Gyarmatra, hogy onnan Csesztvére menjen, majd Vörösvárra.*** Akinek ekkora birtoka van sok helyen, az sokat van úton. Helye most üres az asztalnál. Kint erős a hőség, a legyek idebent tűrhetetlenek. Akkorákat csípnek, hogy hol ez a gyerek, hol a másik felszisszenve kap a lábszárához. Könnyű a nevelő

*Az eredeti szövegben (hibásan) a Rákos helynév szerepelt. Valójában a ma Rárósmúlyadnak nevezett (egykor két különálló) településről van szó, ahol az Ipoly egyetlen kőhídja volt, vagyis az egyetlen biztos (árvízfüggetlen) átjutási pont a folyón.

**Harsányi egy évet tévedett: Györgyöt 1825. február 17-én keresztelték (tehát 23 hónappal később, mint Imrét), s március 11-én halt meg.

***Pilisvörösvárról van szó.

úrnak, aki nyugalmasan szörpöli a levest: neki csizmája van, őt nem bántják.

– Eső lesz – állapítja meg Marie.

Az anya szigorúan és azonnal feléje fordul:

– Es wird regnen!

– Es wird regnen – visszhangozza Marie engedelmes büntudattal. Az asztalnál csak németül szabad beszélni. A többi gyerek néma. Már az szabálytalanság volt, hogy Marie egyáltalán megszólalt. Gyerek csak akkor szólhat az asztalnál, ha szóltak hozzá. És Marie hiába tizenhét éves nagy leány már, a szigorú rend alól ő sem kivétel. Nagy csend van, csak az evőeszközök zaja hallatszik.

Nyílik az ajtó, jön a tállal Józsi, az inas. De ajtónyitás közben visszafordul hangosan a folyosóra:

– Igyes, igyes, zatracena!

Már becsukta az ajtót, de foga között még utána morogja a láthatatlan tót ellenfélnek:

– Dusu tvoja huncutku!

A ház asszonya felnéz. Szemében vészjósló villám. Nem szól semmit. Mindenki tudja, miről van szó. Az öreg Makovnyik Blazsó felesége akar az úrnővel beszélni. Valami sietős dolga van, de későn érkezett: a szakács már megkongatta a kis udvari harangot. Márpedig a falubelieknek megmondattott ezerszer, hogy mikor a „pan kamarás” a családjával étkezik, akkor nem szabad zavarni. Azonban Makovnyik Blazsóné csökönyös vénasszony. Ebéd eleje óta rimánkodik az inasnak, akit alázatosan úgy tisztel meg, hogy „pan Brenner”. Pan Brenner már kétszer összeremtette és elkergette, de a vénasszonnyal nem lehet bírni. Kint áll konokul a folyosón, és sír. Hát csak álljon és sírjon!

Némán vesz mindenki a marhahúsból. Csak Palinak ad az anyja, ő még csak három éves. De Károly már köteles maga venni. Negyedik születésnapja óta már köteles tanulni, hogyan bánik az ember késsel-villával. Igen nehéz tanulmány ez. Roppant buzgalommal igyekszik jól csinálni, minden mozdulatánál az anyjára néz, hogy annak szigorú arcáról leolvassa a helyeslést vagy a rendreutasítást.

– Nincsi! Schon wieder?!

Nincsi összeressen. Nem volt elkészülve az anyai vészjelre, azt hitte, hogy anyja csak Károlyt figyel.

– Jawohl, Liebe Mutter!

Ez az előírás, így kell mondani: „liebe Mutter”, Nincsi már ki is húzta magát. Az volt a baj, hogy görbén tartotta a hátát. Pedig ezért naponta tízszer megszólítják.

– Fräulein, sehen sie so was nicht?

A kisasszony mélyen elpirul. Persze, neki észre kellett volna venni, hogy Nincsi görbén ül. Zavarában nem tud mit felelni, csak néz mereven az ételre, amelynek hirtelen elromlott az íze.

– Emi!

– Jawohl, liebe Mutter!

– Was habt ihr heute gelernt?

Emi most fejezte be a marhahúst, a kést és villát, amint illik, kifogástalan párhuzamos vonalban egymás mellé tette a tányérra. Most az anyai felszólításra németül kell beszélnie. Belekezd a hosszú mondókába. Részletesen felsorolja a délelőtti végzett anyagot, s a nevelő úr közben lopva a kamarásné arcára pillantgat, mert jól tudja, hogy ez most nemcsak az Emi gyerek német nyelvgyakorlata, hanem egyszersmind az ő nevelői működésének ellenőrzése is.

Olyan az Emi német társalgása, mint a leckeelfelmondás. Minden szóra gondosan kell vigyázni, mert anyja figyelme csalhatatlan. S a többiek is erősen figyelnek, mert mikor Emi valami hibát csinál, az anya nem javítja ki, hanem ránéz parancsoló pillantással valamelyik lányra: az köteles kijavítani a helytelen szót. És jaj a lánynak, ha nem veszi észre a hibát, mert vagy nem figyelt a társalgásra, ami neveltlenség, vagy pedig nem tudja, miért hiba a hiba, ami tudatlanság. Emi mesél, engedelmesen, jó tanuló módján:

– Aus die Geschichte...

Már villan az anyai pillantás Nincsire. Nincsi pontosan felel a pillantásra:

– Aus der Geschichte.

Az anyai szem visszanéz Emire. Emi folytatja:

– Aus der Geschichte haben wir gelernt...

És beszámol pontosan a végzettekről. Engedelmesen teszi, de szívből unja. Ő nem erről szeretne beszélni, hanem valami másról, ami

már napok óta motoszkál a fejében. Ugyanis Kovács Imre,* a nevelő, a minap arról beszélgetett a kamarással, hogy Schönbrunnban egy kis főherceg született, Ferenc József nevezetű, s a kamarás az uralkodóház ez örvendetes eseményéhez gratuláló iratot küldött Ferdinánd király kabinetirodájának. Erről száz kérdése volna Eminek, de nem kérdezheti senkitől. Próbálta apjától kérdezni, de az egész nap kint volt a földeken, most pedig elutazott. Próbálta anyjától kérdezni, de az nem ért rá, kétszer is elutasította a gyereket, s ő most már harmadszor habozik megkérdezni. Próbálta Kovács urat is, de az ragaszkodik az órák alatt a megállapított tanrendhez, órákon kívül pedig nem beszél másképpen, csak latinul, márpedig latinul az ilyen roppant érdekes dolgot, amelyről jó kiadósan és mesészerűen kell értekezni, nem igen gusztusos elkezdni. Végül a lányokkal is próbált erről beszélni, de Nincsi úgysem tud semmit, Marie pedig hiába is tudna, a kisasszony azonnal ráripakodik, hogy franciául beszéljen. Franciául pedig éppen olyan kevésbé érdekes az ilyesmiről diskurálni, mint latinul.

Emi befejezte a leckéről való német beszámolót. Józsi inas új étellel jelenik meg. Az ajtóban morog:

– Zatracena sztare mondola...

A „vén alsószoknya” nyilván Makovnyikné, aki tehát még mindig ott ácsorog a folyosón, és rendületlenül sír. Csak sírjon. A zöldbabos tál körülmegy. Palinak az anyja rak a tányérra. A dada ma nincs Sztregován, temetésre kellett menni Kelecsénybe.

– Marie!

– Jawohl, liebe Mutter!

– Worüber habt ihr im Garten gesprochen?

Marie azonnal elkezd, hogy mikor a kézimunkaóra folyt a kertben, miről társalogtak Nincsivel és a kisasszonnyal. Beethovenről társalogtak. A kisasszony mesélte, hogy Beethoven három éve meghalt. Ezt Marie nem tudta, ő azt hitte, hogy Beethoven még él. És roppant érdekes, amit a kisasszony mesél, hogy ez a Beethoven szerelmes volt

*Harsányinál Kovács Lajos. A helyes keresztnévet a Vasápmapi Újság közölte (1891/23. 378.). Valójában azonban 1830-ban (sőt, 1831-ben is) még Osztermann József volt Imre házi tanítója, Kovács Imrét csak később fogadták fel.

Brunszvik Terézbe. Azért is dedikálta neki azt a szép számot, amit Marie annyira szeret zongorázni.

Az anya szeme rávillámlik a kisasszonyra. Micsoda dolgokkal tömi tele a kisasszony ezeket a leányoknak a fejét? Egy zenész szerelmes a grófkisasszonyba? Szabad erről ilyen szabadon hallani a Madách kisasszonyoknak? Általában micsoda dolog szerelemről társalogni egy tizenhét éves úri lánnyal, meg egy tizenkét évessel? Mindezt nem vetette fel a kamarásné, de a levegőben valami feszültség támadt. Marie és Nincsi lopva egymásra néztek. Értették egymás pillantását: ebéd után a mama behívhatja a kisasszonyt a szobájába, négy szemközt fog vele beszélni, s a kisasszony kisírt szemmel fog kijönni onnan.

– Es war nämlich so... – kezdi a családanya helyreigazító hangon. A lányok figyelik a társalgást, a kisasszony láthatóan zavart és izgatott. Beethoven – meséli a kamarásné németül – nagyon furcsa ember volt. Zenét komponált, pedig megsiketült. Csakugyan szerette volna megkérni feleségül Brunszvik Terézt, de hát erről persze szó sem lehetett. A kamarásné nagyon jól tudta az egész történetet, neki gróf Brunszvik József mesélte, a két éve elhalt öreg Brunszvik, aki még nemrég, gróf Keglevich Gábor előtt, főispánja volt Nógrádnak, s a felesége Majthényi lány. Mármost ez a szóban forgó Teréz komtesz Brunszvik Ferencnek a lánya, a Brunszvikok Martonvásáron laknak, egyszer lánykorában járt is náluk a kamarásné Marczibányiékkel, de Beethoven akkor nem volt ott.

Emi nem figyel. Ő a kis főhercegen gondolkodik. Milyen különös lehet egy ilyen pár napos kis főherceg. Biztosan aranybölcsőben ringatják a kamarások. Ó, bár az ő apja is elmenne Schönbrunnba, és hazajövet elmesélné, van-e a pici főhercegnek korona a fején? És hány ágú? Itt, Sztregován a fehéreneműben, meg az asztalneműben, meg a lószerszámon a korona mindenütt ötágú. És miért van két neve? Ferenc is, meg József is? És ha atyus gratulált, miért Ferdinándnak gratulált, miért nem Ferenc császárnak? Hiszen Marie azt mondta, hogy az egész ország Ferenc császáré, Magyarország is, Bécs is, Csehország is, Lombardia is, Velence is. Akkor Ferdinánd minek a királya?

Hasztalan: ezt a sok érdekes kérdést senkinek sem lehetett feltenni. Türelmesen várni kell az alkalmat. Talán mégis rá lehet bírni Kovács urat, hogy latinból egy kis szünetet adjon. Vagy talán atyus rá fog érni,

ha Vörösvárról hazajön. Vajon milyen pólyában tartanak egy főherceget? Biztosan olyanban, amilyen Palinak volt, mikor még bölcsőben ringatták, de bíborból.

– Emi!

Emi összerezgett. Ijedten próbált ráeszmélni, mi hibát csinált. Akkor vette észre, hogy Józsi inas ott áll mellette a tállal és kínálja. Mi van a tálban? Sztrapacska. Ó, az nagy öröm, a sztrapacska valami kimondhatatlanul finom, jó étel, krumpliból keverik a tésztáját, és juhtúrót tesznek rá.

– Jawohl, liebe Mutter!

Vett a sztrapacskából Emi. Vigyázva, ahogy tanították, mert minden mozdulatán anyja szemét érezte.

– Nincsi!

– Jawohl, liebe Mutter!

– Was habt ihr für den Nachmittag vor?

Nincs elmondta, a délutáni programot. Ebéd után séta a kisasszonnyal: elmennek a parkon túl, az eredőbe és vissza. Utána egy órát Nincsi gyakorol a zongorán, Marie pedig rajzol, aztán Marie zongorázik, s az alatt Nincsi rajzol. Utána olvasnak, ha szabad. A főtisztelendő úrhoz is el kellene menni vacsora előtt az új oltárterítő dolgában. És levelet kell írni. Atyusnak írnak Gyarmatra, hogyha visszatérőben odaérkezik, a levél már várakozzék rá.

Az ebéd befejeződött. Az öt gyerek egymásután járult az anya elé.

– Dank für das Mittagessen, liebe Mutter, Mahlzeit.

A mondóka után kézcsoók. Marie után Nincsi ugyanígy. Aztán Emi, aztán Károly. Végül odatotyogott a kis Pali is. Ő is végigselypítette a német mondanivalót, és ő is kezét csókolt. A lányok mentek kifelé, s hogy anyjuknak megmutassák szorgalmukat és engedelmességüket, már az ajtóban franciául kezdtek társalogni a kisasszonnyal. Az nemigen figyelt rájuk, aggodalmasan figyelt hátrafelé, nem citálja-e be magához a ház asszonya egy kis fejmosásra a Beethoven-dolog miatt. De most megmenekedett. Józsi inas levelet hozott be ezüsttálcán. Most jött székér Csesztvérről, az hozta.

Madách Imréné fogta két kisebbik fiát, és kivonult velük a parkba. Makovnyikné csak várjon. Meg kell törni ezeknek a makacsságát, hadd

lássák, hogy mennél erőszakosabbak, annál kevesebbre jutnak vele. S mialatt Emi is ment a nevelővel, már latin társalgásba merülve, a maga ebéd utáni sétájára, a kamarásné letelepedvén a kerti székbe, elővett a drótfonású kötökosárból egy labdát, és eldobta a két fiúnak a gyepre. Azok elkezdtek játszani, az anya pedig felbontotta a levelet. Az ura írt útközben Csesztvéről.*

„Édes Drága Lelketském!

Gyarmatra érkezvén estve, más nap Majthényi Lászlóné éppen midőn írtam a' szobába bé lépett, azt kiáltván, itt van é a' kamarás, én nagy tisztelettel fogadtam, 's az Ágyra minden betsülettel le ültettem, ott Házi Asszony helyet foglalván, szokása szerint sokat beszélt, a' fija Andris ellen – Darótzra akar menni, mert nem fizeti – Téged 2^{dik} Septemberre Szalatnyára Bálra invitált, és hogy az után Sztregovára jön – de mivel meg mondtam, hogy útba vagyok Vörösvárra, tudakozódott mikor jövök vissza, hogy adván tudtára, én csak 10^{ik} September felé ígértem ezt, ne hogy előbb meg jelennyen, erre ő azt kívánta, hogy vagy személyesen, vagy Level által tudósítsam el jöveletemről, hogy mingyárt el jön Stregovára – Erről tehát vissza jövet szólunk – Tihanyiné otthon lesz 8^{dik} Septemberbe, 's el vár a' mint az Urával a' ki igen tisztelettel beszéltem – Há nem jönnék addig haza, jöjj el Lelketském Marikával 8^{dik} reggel valami 10 vagy 11 óráig, én ott leszek, de há csak a' Physicus időm engedi, előbb haza jövök – A' gazdának mindeneket meg hagytam, gyarmaton minden bajaimat el végeztem, most pedig estve 9 órakor ezt írom a' paptúl a' ki tisztelettel – hónap 4 órakor el indulok adja a' feleséges Úr Isten, hogy utazásom sikeres és kíváncsi ki menetelű legyen! Ujság az, hogy a' magyar Regementek olasz ország felé erőltetett hét het napi marsokkal mennek, a' gyalogság Szolnokra küldetik, azt mongyák, hogy Majlandba ki ütött a' Revolutió, hogy a' Sasokat le szaggatták, és hogy a' vice királyt nem tudják hová lett – Veszthalia is el szakította magát a' Burkustól – mi lesz ebből!

Ezerszer sókollak ölellek, édes Lelketském, gyermekeimet tsókolom és holtomig változhatatlan szívvel maradok:

Igaz szivemből szerető férjed
Imre

Csesztve 30. Aug 830”.

*A szöveget az eredeti kézirat alapján közlöm – A. Cs.

Madáchné letette a levelet, és végiggondolta. Mindenekelőtt elhatározta, hogy a levélben előforduló tréfát élesen szóvá fogja tenni. Imre beleírta a levélbe azt a tréfát, hogy „feleséges Úr Isten”. Ez szólásmondás volt a vidéken azóta, hogy Szécsényben keresztelték Szontagh István és Veres Anna Pali fiát, ezelőtt tíz esztendővel. Akkor mondta ezt nyelvbortlásból a keresztelő pap, s a nyelvbortlásból szállóige lett. Anna asszony mindig kikelt az ízléstelen tréfa ellen, vallási dolgokban nem tűrte az ilyen otromba tréfákat, és sohasem mulasztotta el megjegyezni, hogy ez az igazi protestáns tempó. És ha Imre vérébe még mindig szorult valami az efféle huszita szabadosságból, ő le fogja szoktatni. Elég szomorú, hogy ennyi évi házaselet alatt nem tudta leszoktatni róla.

Madáchné ökölbe szorította a kezét. Haragjában, hogy az emberek nem akarnak leszokni a rendetlenségről. Mit akarnak? Ki-ki végezze rendesen a kötelességét, járjon templomba, tisztelje feljebbvalóit, és húzza meg magát. Isten ellen való véték az ilyen ugrándozás, mindenki számára csak baj sül ki belőle. Nagyon haragudott a kamarásné e pillanatban. Gondolt egyet, és felkiáltott a kastély felé:

– Józsi!

Háromszor is kellett kiáltania, míg az inas meghallotta.

– Itt van még az az asszony?

– Igenis, méltóságos asszonyom, itt sír a folyosón.

– Na, majd ellátom a baját, hogy ilyen csökönyös. Vigyázzon csak a gyerekre, amíg jövök...

Ment felfelé a lépcsőn. Nem felindultan, csak keményen. Útközben még megnézte a levél címzését, és jóváhagyóan bólintott a szövegre, amelyen a Madame szó etikettszerűen kétszer fordult elő: „Madame Madame la Chambellante de Madách née Dame de Majthényi”. Aztán a szobán keresztül, amelyet ebédlő voltára való tekintettel palotának hívtak, kilépett a folyosóra. Valóban ott állt a vén Makovnyik Blazsóné. De nem kezdhetette el a mondókáját, mert a kamarásné megelőzte:

Nem akkor beszélsz velem, amikor te akarod, hanem mikor én akarom. Most hordd el magad!

Minden láрма nélkül mondta ezt nyugodtan, de határozottan, ahogy a legfelsőbb bíróságon kihirdetik az ítéletet. Fellebbezés nincs. A tót asszony meghökkenve nézett a kastély úrnőjére, aztán megfordult és el-

sompolygott. Tudta jól, hogy a bikóci hegyet könnyebben elmozdítja, mint a kamarásné kimondott szavát. Ment lefelé, az udvaron túl következő lejtős felhajtón.

Így van jó – gondolta a kamarásné. Tudta jól, hogy mi fűrja a vén-asszony oldalát. Nem orvosság kellett neki, amiért szintén a kastélyba jártak a falu zsellérei. Mert akkor akár az ebéd mellől is felkelt volna, hiszen nem volt szívtelen, és akár éjszakának idején is ruhát kapkodott magára, ha valamelyik tót cseléd jajveszékelve jött házipatikát kérni. Makovnyikné egyebet akart: tojást az unokája holnaputáni lakodalmára, hogy üres kézzel ne menjen Kelecsénybe. Hát majd kap, de csak holnap. Nem azonnal, mikor ő akarja.

Az ebéd utáni sétáról most jött a nevelő Emivel. Kevesebbet sétáltak ilyenkor, a nagyséta késő délután következett. Most csak az asztal után való egészségi járkálás rövid feladatát kellett elvégezni, és jött a délutáni tanulás. Az anya előtt megálltak, az szemügyre vette a fiút.

– Van valami újság, Kovács úr?

– Nincs semmi, méltóságos asszonyom. Megyünk tanulni, már késünk is tíz percet.

Emi mindenáron kérdezni szeretett volna valamit. Pláne, hogy a nap folyamán először magyarra fordult a szó. Most, most: magyarul lehetne megkérdezni azt a sok kérdeznivalót az anyjától.

– Mama...

– Nos?

Szeretnék mindenfélét kérdezni...

A kisfiú gyáván, epedő és félénk bizalommal nézett anyjára. A sóvárgó gyerek vágya ült az arcán. De az anya megütődve nézett rá.

– Most akarsz mindenfélét kérdezni, mikor már késtél a tanulástól tíz percet? Hát nem tudod te, mi a kötelesség?

– Ahelyett, hogy kiérdemelnéd jó anyád elismerését a szorgalmaddal, inkább a hanyagsággal megszomorítasz? Tudod, milyen bűn az, a szülőt megszomorítani?

Emi lemondott a vágyairól. Csak állt és várt, hogy más indítsa. Neki kezdenie nem volt szabad semmit. Az anya még egyszer ránézett, aztán a kezét rátette a buksi gyerekfejére.

– Most az egyszer megbocsátok. Most menj, és végezd a kötelességedet!

Az anyai kéz érintése nagy és meleg öröm volt. Emi imádta az édesanyját. De az öröm rövid ideig tartott, a kéz csak egy pillanatig tartózkodott a gyermeki fejen. Kovács úr indult befelé, Emi engedelmesen követte. Anyja kezének emlékét boldogan érezte még a haján. Milyen édes lett volna azt a kezet még soká ott érezni...

De a kérdések, amelyek bennrekedtek, ugyanakkor sajogtak neki. Egy bátortalan kísérlettel még megpróbálkozott:

– Kovács úr, kérem, a főherceg tud magyarul?

Kovács úr gépies rendreutasítással válaszolt:

– Latine loquamur, amice.

– Ita – felelt nyugodtan a fiú –, domine moderator.

De most már nem kérdezett semmit. Szomjas tűnődését eltette a többi meddő tűnődés közé. Volt már eltéve lelkében száz meg száz. És mikor leült a könyvekkel megrakott tanuló asztalhoz, végtelenül bánatosnak és árvának érezte magát.

III.

A Szubszky-kúriából, ahova a kamarás annak idején Majthényi Annát hozta asszonynak, templom lett. Anna asszony gondolata volt, hogy katolikus templomot csináljanak belőle. A sztregovai luteránus templomot, ott a két ősi kastély között a domboldalon, a Madách ősök építették valaha. Álljon most a római hit kebelébe visszatért Madáchok új temploma megint csak az ő emberségükből. A sztregovai katolikus kegyúr még a régi időkben Marczibányi Imre volt, az Annát örökbe fogadó István fivére, buzgón vallásos ember. Ő nyolcvanhatezer forintot hagyott méltó templom építésére, de jött a végzetes 1813. esztendő, amikor a pénz megbolondult: a Marczibányi-féle hatalmas templom-alap máról holnapra nem ért többet tizenháromezer forintnál. Anna asszony ezt kipótolta a magáéból, és azt a Szubszky-kúriát építtette át templommá, amelyben első asszonyi napját töltötte. Az épülethől kiszedték a közfalakat, egyik oldalára tornyot húztak, s egy szép napon megzendült az első harangszó az új templomban. Gyönyörű nap volt, felejthetetlen emlék.

Most megint szól a harang a templomban, s felejtethetetlen lesz ez a harangszó is, de gyászosan: idősb Madách Imre cs. és kir. kamarást temetik. Megholt alsósztregovai úri kastélyában 1834. január harmadikán, ötvenkétesztendőskorában, halálának oka, amint a gyászjelentés is mondja: „mellyvízi nyavalya”. Vagyis szervi szívbaj. Az orvosok így írják le: „hydropectoris”. Veszedelmes betegség a családban. Ez a hydropectoris ölte meg a kamarásnak apját is, anyját is. Most őt is. A kis sztregovai templom tömve van a messzi vidékről, mindenholnan érkezett gyászoló közönséggel. Pórféle nincsen is a templomban. A sztregovai tótok különben is mind luteránusok, azoknak ide nincs is bejárásuk. Urak és úrhölgyek ülnek a legutolsó padban is. A kegyúri helyen ül mély gyászban az özvegy, mellette gyermekei. Az özvegy szeme száraz, arca kemény. A végtisztességre összegyűlt nógrádi birtokosság, a vármegye hivatalos előkelőségei, a rokonok összesűgnak.

„Erős asszony ez az Anna, keménysége őt olyan férfinak elég lett volna, mint a megboldogult, a jó Isten adjon neki örök nyugodalmat.” Annál jobban sírnak a leányai. A tizenhat éves Nincsi zsebkendőjébe borul, szeme dagadt, orra megvörösödött. És még erősebben sír Marie, őt hónapja Huszár Józsefné. Úgy zokog, hogy a válla belerázkódik. „Mindig ez a Marie volt a legérzelmesebb a családban” – mondják a közeli ismerősök. És megint csak az özvegyre tévednek a tekintetek. Mintha elefántcsontból faragták volna sárgás, sápadt arcát, mintha nem is élne, és csak önmagának szobra volna: mozdulatlanul, mereven néz maga elé.

– Túl büszke ahhoz – súgja szomszédjának De la Motte grófné –, hogy mások előtt sírjon.

Nem sírt a családi kriptában sem, mikor a kamarást letették őseihez. A ceremónia rendjét ő állította össze, ő intézkedett úgy, hogy az engesztelő szentmiseáldozat közvetlenül az eltakarítás után tartassék meg, itt, az alsósztregovai templomban. A gyász dekorumán kívül még személyes oka volt erre: azon a helyen akart utoljára elbúcsúzni urától, ahol egymásé lettek. A nászház négy fala közt, amely most Isten háza. Isten előtt akart elbúcsúzni, nemcsak ettől az egy embertől, hanem a világ minden férfiától mindörökre. Vallásosságában még komolyabban vette a házasság szentségét, mint maga a vallási parancs. Ahogy mozdulatlanul maga elé szegezte tekintetét, és jövődő életére gondolt, annak elszántsága és ereje felért az apák fátyolt öltő fogadalmával. Özvegy Madách Imréné nem megfogadta, hanem tudván tudta e pillanatban, hogy soha többé ez életben senkié sem lesz, csak a gyerekeié.

Azok ott szorongtak körülötte, mind az öten. És köztük a név hivatalos folytatója, az elsőszülött fiú, a tizenegyesztendősi Emi. Most már nem ifjabb Madách Imre, csak egyszerűen Madách Imre.

Nem sírt ő sem. Azért nem sírt, mert elfáradt már. Nézte a gyászmise képét, de nem látta. Mást látott maga előtt: apjához fűződő gyermeki emlékeinek hosszú sorát.

Legelső emléke az volt apjáról, hogy a kamarás a hátsó udvarban lóra szállott. Lovász tartotta a kantárt. Az apa friss lendülettel feldobta magát a nyeregbe, a ló meghökölt. Hó-hó – csendesítette a lovas a fekete paripát. Aztán lenyúlt a fiáért, aki ott álldogált a lovas mellett.

fel akarta emelni maga mellé a nyeregbe. De a fiú rettegve hátrált, félt a hatalmas állattól. Az apa nevetett, és kinyargalt az udvarból a boltíves nyíláson át.

Aztán a parkban látta apját. Ő lehetett valami négy esztendő. A kamarás írásokat lapozgatott, és elkezdett nevetni. Mindjárt el is magyarázta a feleségének, hogy mit nevet. A magyarázatból a fiú csak egyet tudott megjegyezni, azt a kifejezést, hogy „hornyolt szarútlanóc”. Ő nem nevetett rajta, hanem álmélkodva csodálkozott. Az érthetetlen kitétel mélységes bámulatra indította. Utóbb sokszor mondogatta magában, hogy „hornyolt szarútlanóc”, de másnak nem árulta el, hanem őrizte ösztönösen, mint valami titkot. Hosszú évek múlva egyszer mégis megkérdezte apját, ama ritka félórák egyikében, mikor beszélgethetett vele. Az apa megint nevetett a kifejezésen, egyszermind roppantul csodálkozott, hogy a gyerek honnan veszi. megmagyarázta aztán, hogy van egy nógrádi származású madártani tudós, bizonyos Petényi Salamon nevezetű, aki egyszer a tudomány érdekében valami kéréssel fordult hozzá. Akkor közölte a kamarással, hogy milyen dolgokkal foglalkozik, többek között ezzel a madárral is. Mert „hornyolt szarútlanóc” egy madárnak újonnan csinált magyar neve. Őt a magyarázat elkedvetlenítette. Valami titokzatosabbat, rejtelmesebbet várt a csodálatos kifejezés magyarázata gyanánt.

De ez nemrégiben történt, ez a magyarázat. Az első emlék réges-régen, mikor a fiú eszmélete hajnallani kezdett. Aztán emlékezett egy novemberi napra. November ötödikén tartották mindig az atyus nevenapját. Ilyenkor rajzokkal, kalligrafikus köszöntőkkel kedveskedtek neki a gyerekek. Emi ötéves volt, mikor írni megtanult a helybeli evangélikus paptól, Ostermann úrtól,* s ugyanekkor kezdett tanulni franciául is. Ő, az első francia köszöntő! Kétsoros rímelő versike volt, és olyan furcsa öröm volt mondogatni tízszer-hússzor egymásután, hogy még

*Ostermann József (1800 körül–Nagylám, 1875. október 16.) Nagylámon volt evangélikus lelkész; Alsósztrégován Madách keresztapja, Bukva György látta el ezt a tisztséget, 1811-től 1851. december 18-án bekövetkezett haláláig. Általában 1830–31-re szokás tenni Ostermann József házitánítóként történő felfogadását, bár nem kizárt, hogy már 1828-tól tanította Madách Imrét.

most is emlékszik rá: „Je vous souhaite de tout mon coeur: / Une longue vie et du bonheur”. Atyus megölelte és megcsókolt az ötéves kis franciát, aki utóbb visszaemlékezvén a csókra, azon tűnődött, hogy milyen finom, selymes az a barkó, amelyet apja az arca két oldalán hord a füle mellett. Mert az apja különben sem bajuszt, sem szakállt nem hordott.

Egyszer, valamivel később, arról beszélgettek a szülők vacsoránál, hogy Varga Louise, a gyerekek unokanővére, Podolinban megismerkedett egy Noskovski nevű lengyel nemessel, és hozzáment feleségül. Krakkóba költözött az urával. Ugyanaznap este Emi valami helytelenséget csinált, és atyja ráripakodott, hogy ha rosszul viseli magát, elküldi Louise-hoz, hogy lengyellé váljék ő is.

– Nein, nein – szólt ő rémülten – ich will ein Ungar bleiben!

Az apa ezen nagyot kacagott, és megveregette a fia vállát, aki megkönnyebbülten látta, hogy csak tréfás fenyegetés volt az egész.

Ugyanazon a nyáron egyszer elmentek fürödni a Sztregovára. Emi azt mondta, hogy játszunk Széchenyit. Ugyanis asztalnál sokat beszéltek arról akkoriban hogy gróf Széchenyi István valamit akar csinálni a Dunával, amit Emi nem nagyon értett különben, és hogy saját hajóján tanulmányozza a Dunát. Ez a gyerek fantáziáját nagyon izgatta. Egy nagy faháncs-darabot kinevezett hajónak, ő volt Széchenyi, és játszott a vízben. Kovács nevelő úr volt velük, aki éppen akkoriban került a házhoz. Egyszer csak lódobogás hallatszott, apja jött vágatva a kastély felől, keresztül a réten. Leugrott a lóról, és kiszólította a fiút a vízből. És a csuromvizes gyereket úgy, ahogy volt, magához ölelte. Majd megfojtotta az ölelésével. A nevelő csodálkozva nézte mindezt. Az apa aztán a nevelőhöz fordult, és így szólt:

– Elszunnyadtam ebéd után, és valami borzasztót álmodtam a fiúról. Megijedtem, hogy valami rosszat jelent. Azért szaladtam ide. De látom, nincs az ipsének semmi baja.

Azzal megint magához vonta a mezítelen, vizes gyereket, ölelte, csókolta. Károlyra, aki szintén ott fürdött, rá se nézett. Emi ekkor megérezte homályosan, hogy neki a családban valami külön szerepe és értéke van. De ezt a görcsös, viharos melegséget apja részéről sem azelőtt, sem azután nem tapasztalta.

Jött ugyanazon a télen az első bizonyítvány. Egy évvel hamarabb taníttatták, mint a gyerekeket rendszeren szokás. Még nem volt nyolc éves, mikor vizsgát tett az első grammatikai osztályból. Csikorgó téli világ volt akkor, szánon mentek Vácra. Hetek óta tartó izgalomra jött ez a váci utazás, Emi azelőtt még sohasem vizsgázott, nem is volt fogalma arról, milyen a vizsga. Két piarista pap vizsgáztatta: főtisztelendő Nagy Leopold, ő volt az igazgató, és főtisztelendő Kutherik, ő volt az osztályfőnök. Három tárgyból kellett vizsgázni, első volt a religio, második volt a vegyes scientia, harmadik volt a lingua Hungarica. A főtisztelendő urak úgy bántak az apró grammatistával, mint a hímes tojással. Roppant óvatosan és nagy igyekezettel kérdezték, mintha nem is a gyerek vizsgázott volna, hanem ők. És igen kurta faggatás után, mialatt Kovács moderátor úr izgatottan feszengett egy másik padban, már ki is állították a bizonyítványt Emericus Madách, a hasonnevű camerarius regius fia, privatim institutus, vagyis magántanuló, mind a három tárgyból eminens jegyet kapott. Otthon a szigorú anya takarékos dicsérő szavakkal vette tudomásul az eredményt, azt mondta, hogy a tiszta eminens bizonyítvány kötelező dolog, és egy Madách fiúra nagy szégyen volna, ha nem így volna. Az apa azonban nem tudta büszke örömét türtőztetni. Férfiasan megveregette az Emi vállát, és a gyerek előtt dicsekedve magyarázta az anyának, hogy míg más fiú a négyévi grammatika, a kétévi humanitás és a filozófiai évek után általában tizenkilenc-húsz éves korára szerzi meg a jogi oklevelet, ez az Emi gyerek tizenhétéves korára ügyvéd lehet, ha így folytatja. S ahogy fiára tekintett, abban a nézésben volt valami szokatlan nagyrabecsülés, ami a fiút szívdobogtató örömmel töltötte el.

Egyszer később az apa bement ellenőrizni a tanulást a fiúk szobájába. Kovács úr valami latin szöveget olvastatott fel Emivel. Az apa egyszer csak félbeszakította az olvasást:

- Ne hajolj olyan közel a könyvhöz, tartsd magasabban a fejedet!
- Igenis – felelt ő engedelmesen.

Magasabbra emelte a fejét, és próbált tovább olvasni. Nem ment. Zavartan mentegetőzve fordult atyjához:

- Atyus, kérem, így nem látom a betűt.

Az apa riadtan húzta közelebb a széket fiához. Végigpróbált tizféle távolságot is. Végül elhúlvá állapította meg a letagadhatatlan igazságot:

– Fiam, te erősen rövidlátó vagy. Csodálatos, hogy ezt eddig észre sem vettük.

Másnap a fiút bevitték Gyarmatra, hogy a doktor megnézze. Az lornyont rendelt neki. Meg is hozatták a lornyont Pestről, s a szokatlan tárgy az egész kastélyban bámulat tárgya lett. Végigpróbálta mindenkire, szakácstól kezdve inasig, sőt Csonka Anna, a szobalány, egyszer egy egész éjszakára kilopta, hogy kedvére vihoghasson a többi cseléddel. Emi nagyon büszkének mutatkozott, hogy ilyen érdekes valaminek a tulajdonosa, nagy kegyesen megengedte Károlynak is, Palinak is, hogy olykor nézhessenek rajta, de lelke mélyén egy nehezen gyógyuló seb maradt. Mikor apja a rövidlátást felfedezte, a gyerek észrevett rajta valami fájdalmas csalódást, mintha csak az apa sértve érezte volna magát. Ettől a fiúban olyan érzés támadt, mint abban, akit alaptalanul megvádoltak. Hogy rövidlátó, ahhoz már mindenki hozzászólt, főként ő maga. De a seb még nem hegedt be ma sem. Ha rövidlátása eszébe jutott, azonnal ezt a mondatot kapcsolta hozzá gondolatban: „Miért bántanak, én nem tehetek róla.”

A következő nyár a kolera nyara volt. Eleinte csak beszédben lehetett hallani, hogy az országban itt is, ott is előfordult. A gyerekek csak félfüllel hallgatták, s az apa egyszer Gyarmatról, a megyei székhelyről hazajövet furcsállva újságolta ebédnél, hogy a pesti közönség a kolerát elnevezte „zöldszemű szűz”-nek; hogy miért, azt senki sem tudja megmondani. De a megyében híre-hamva sem volt a betegségnek; a mama, aki az utóbbi időben köszvényes volt, nyugodtan el is utazott Pestre.* Egy szép napon azonban atyus igen komoran és ijedten jött haza Gyarmatról. Összehívta a háznépet és megmagyarázta, hogy a gonosz nyavalya betört a megyébe. A gyerekeknek tilos a kastély ka-

*Itt és a továbbiakban részben pontatlan, részben hibás információk sora következik, amelyek számos ponton ellentétesek a családi levéltár dokumentumaival. Majthényi Anna Budára utazott (valószínűleg a Császár fürdőbe), Imrével és Máriával együtt, így tehát a kolera idején kettészakadt a család. Balassagyarmaton egyébként július közepétől augusztus 20-ig volt vesztégzár, Alsósztrégován azonban csak ősszel pusztított a kór. A részletekkel kapcsolatban lásd: Andor Csaba: *A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében*. In: *Madách-tanulmányok*. Bp., 2008. 34–54.

puján kilépni. Lent, ahol a dombra fordul a kocsit az országútról, éjjel-nappal két fustélyos strázsza állott, azoknak meghagyta a földesúr, hogy idegenből jövő embert akkor se hagyjanak befordulni, ha hetvenhétszer egészségi bizonyítványt mutat is. A postást mégis muszáj volt eltérni, mert az hozta Szakalból a Pesten fürdőző anya leveleit. De a posta hordó tót legénynek tilos volt bárkivel is megállni, köteles volt a kastély egy bizonyos ablaka alá jönni, ott nem kopogtatni, hanem kiáltani, akkor Anna szobalány lenyújtott egy háromágú, hegyesre köszörült villát, a postáslegény rátűzte a villára a levelet, a szobalány pedig behúzta, és azonnal az előre elkészített paraszas serpenyő fölé tartotta, amelyre kénport szórtak, s amely erősen köhöggető bűzzel töltötte meg a szobákat.* A kénpor felett füstöltette a szobalány a levelet egy jó negyedóraig, s csak úgy adta át a ház urának. A gyerekek, ha csak módját ejthették, odasereglettek ezt a szertartást nézni, amely nagyon mulattatta őket, különösen Emi lelte nagy gyönyörűségét a kénpor csodálatos kék-lila színű lángocskáiban. De apjuk rendszerint visszakergette őket. Nemsokára el is utazott Pestre, s ezalatt a faluban komolyan kitört a kolera.**

A gyerekek éjjel-nappal zárt szobában tartózkodtak, Marie – ekkor már tizenkilenc éves nagylány – átvette a rendelkezést, a szülők távollétében mindennap háromszor tetőtől talpig lemosta a három fiút erősen fűszerezett ecettel, amelyet *Räberessig*nek hívtak. A szájukat is ezzel kellett kimosni, amit Emi egész jó dolognak talált, mert az édeségeket, kivált a csokoládét, sohasem szerette, mindig az ilyen sava-

*Lenhossék Mihály (protomedicus Hungaricae) kolerarendelete szerint egy rész kénből, egy rész salétromból és négy rész búzakorpából álló keveréket kellett izzó szénre szórni a nem mosható tárgyak (pl. levél, irat) fertőtlenítésekor (8. §. 3.).

**Mint már volt róla szó (az előző oldal jegyzetében) Imre és nővére, Mária édesanyjával együtt ment Budára. Az apa épp azért utazott el, hogy hazahozza őket, miután a megyehatárnál (Vácnál) felállított kordonon Majthényi Anna és családtagjai nem tudtak átmenni. Útleveleinek bejegyzései szerint július 27-én indulhatott el id. Madách Imre Pestre. A kolera ekkor már Balassagyarmaton javában tombolt, Alsósztrégovára azonban még nem ért el.

nyú, fűszeres ízekben lelte kedvét.* Hogy kint a faluban egyre-másra hullottak az emberek, azt a cselédek suttogásából mindig megtudták, de ez nem sok gondot okozott nekik, inkább még játékos izgalom gyanánt hatott rájuk a furcsa életmód, a tanulóórák teljes felfordulása, s az olyan hírek tárgyalása, hogy például a misét megtiltották, aztán meg, hogy a vármegye rendelete szerint a koleras halottak sírját legalább nyolc láb mélyre kell ásni.**

Végre megjött Pestről a szülők kocsija. Éppen mikor a betegség már kidühöngte magát Sztrégován. Azt az írást, amelyet Pesten állítottak ki az anyának, s amelyet minden állomáson alá kellett íratni a bíróval vagy más hatósági személlyel, a gyerekek álmélkodva megcsodálták a másik koleraútlevelemmel együtt, amelyet az apa használt Sztrégovától Pestig.*** Lassanként visszatért a napi élet a kolera előtti kerékvágásba. Csak mikor aztán sétálni mentek a temető felé, látták, milyen feltűnően sok az új sír, étkezések alkalmával pedig még sokáig sorolgatták

*Nem sokat tudunk arról, hogy milyen ételeket kedvelt Madách, az viszont igaz, hogy a csokoládét valóban nem szerette, lásd az 53. oldal levélrészletét!

**Alsósztrégován a katolikusok körében összesen öt koleras haláleset fordult elő a halotti anyakönyv szerint, szeptember 9. és 25. között. A rendeletet nem a megye hozta, hanem az országos főorvos, az pedig részletekbe menően szabályozta a temetések rendjét is: a kolerában elhunytakat a temető elkülönített részén temették el, a járvány elmúlásával a helyet fallal kellett körülvenni, amelyet 50 évig tilos volt átlépni, nem volt szabad meghúzni a lélekharangot stb. Általában a gyülekezést, de különösen a zárt helyen való gyülekezést (iskola, templom) tiltotta a kolera-rendelet. A lokális szabadság egyetlen területre korlátozódott: a gyógymód megválasztására, e tekintetben a nemzetközi gyakorlatban elterjedt módszerek ismertetésére korlátozódott a rendelet.

***Valószínű, hogy az apa egyedül tért haza, az anya úti okmányán ugyanis csak Vácig találunk bejegyzéseket, és a leveléből is tudjuk, hogy onnan visszafordították őket a megyehatáron felállított kordon miatt. Az apát ellenben a visszaúton is láttamozták, minden egyes településen. Ebből megállapítható, hogy csak egy éjszakát töltött Pesten, így ideje sem lehetett intézkedni és hazavinni a családját. Felesége július 25-ei levele után (amelyben könyörgött a férjének, hogy tegyen végre valamit hazautazásuk érdekében) igazolást szerzett, majd útlevelet kapott: 28-án indult el, de már 29-én a visszaúton láttamozták az útlevelet Dunakeszin, Vácon stb.

fel a szülők azokat az ismerősöket vagy nevezetes embereket, akiket elvitt a kolera: a híres aggastyán, Kazinczy Ferencet például, aztán a közeli ismerősök közül kivált Beniczky Pálnét és nővérét, Szirmay Boldizsárnét emlegették. Ezek ketten Budán voltak a Szirmayné öt éves kisfiával, és a kolera hármukat három nap alatt elvitte. Beniczky Pálné mindig rettegett, hogy tetszhalottként fogják eltemetni, ezért hal-doklása közben megkérte az orvost, hogy a halála után fűrészelje el a koponyáját, s az orvos ezt meg is tette.* Mikor az apa ezt vacsora köz-ben mesélte, s a gyerekek tátott szájjal hallgatták, Emi észrevette, hogy anyja egyetlen pillantást vet apjára. Az apa rögtön abbahagyta a témát. Emi úgy érezte, hogy ők nem hárman vannak fiúk, hanem négyen, ap-ja a legidősebb köztük, és velük együtt valami Mária Terézia-szerű lénynek tiszteli az anyát.**

Aztán a leggazdagabb emlék a Császár fürdő. Ez a következő nyá-ron volt. Eminek tavasz óta folyton fájt mind a két térde, néha egész éjszakákat nem aludt. Anyja tízféle házi orvosságot is végigpróbált raj-ta, egyik sem használt semmit. Végül határozatba ment, hogy csúza van, el kell vinni Budára, a Császár fürdőbe. Ebben az esztendőben nyárra esett a váci vizsga a grammatikából. Tiszta eminens lett ez a bizonyít-vány is, Kovács moderátor úr elégedetten fordult vissza Sztregovának, a kamarás pedig elvitte a fájós lábú fiút Pestre. De nem kocsin vitte,

*Lánya, Veres Pálné Beniczky Hermin úgy mesélte el (legalábbis lánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda szerint), hogy édesanyja arra kérte orvosát, hogy szúrja át tüvel a szívét. Veres Pálnénak is ugyanez volt a kérése a halála előtt. A félelem nem volt tel-jesen alaptalan, épp a kolera idején, a kórtól való félelem miatt, nem mindig voltak kö-rültekintőek az orvosok. Volt rá példa, hogy valaki a halottasházban tért magához, pl. azért, mert előzőleg a mértéktelen alkoholfogyasztás miatt elveszítette az eszméletét, és halottnak hitték.

**A legtöbb életrajz „papucsférfi”-ként jellemezte id. Madách Imrét. Ennek ellent-mond unokájának, Balogh Károlynak a (nyilván csak nagyanja, a már régóta özvegy Majthényi Anna elbeszélése nyomán) a visszaemlékezésében egy áthúzott mondat. „Há-zaséletében meglehetősen férjének, Madách Imre kamarásnak zsarnoki hatalma alatt ál-lott, s teljesen visszavonultan élt.” (Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Bp., 1996. 191.) A házaspár levelezésében nincs jele alá-fölelendeltségnek.

hanem – milyen elmondhatatlan élmény! – hajóval! Maga a hajó is el-bűvölően érdekes volt, de még ez sem volt ahhoz az érzéshez fogható, mikor távolról kezdtek feltűnedezni Pest és Buda tornyai. A szemközt néző két város óriás háztömegei, egyik oldalon az aranyos, poros köd-be vesző pesti távlat, másik oldalon a Várhegy az ormára rakott tüne-ményes épületekkel – mindez lelkenedező dobogásra indította a cso-dákkal túltelt szívet. Emi sírni szeretett volna. A váci hajóról Óbuda táján kis csolnakokba szálltak, az vitte őket a Császár fürdőig. Ott a vadonatúj traktusban vettek egy dupla szobát. „Nro 3” volt az ajtajára írva. Gyönyörűséges napok voltak. Az udvaron lehetett étkezni kerti asztaloknál, Eminek, aki mindennap használta az erős, forró fürdőt, olyan étvágya volt, mint a farkasnak. Ebéd után az apa szundikált egyet, aztán minden délután elmentek sétálni a Városmajorba. Messze kint volt ez a városon túl, jó sokat kellett gyalogolni, míg odaértek, de meg-érte. Sűrű, dús lombú fák között menedékeltek cél nélkül, hosszú órá-kon át egy teremtet lélekkel sem találkoztak az elhagyott, néptelen li-getben. Emi ugyan azt remélte, hogy apja naphosszat menedélni fog vele a híres pesti utcákon, amelyeket otthon annyit hallott emlegetni: a Hatvani utcában, meg az Úri utcán, és magyarázni fogja neki a neve-zetes embereket, meg a nevezetes épületeket. De a kamarás, mikor fia félénken szót tett erről, azonnal leintette az ilyen ábrándokat. Gyalog messze van ez a Pest egy gyereknek, kocsikázni pedig drága multság. Emi tehát lemondott az álmok álmáról, de ha tehette, kivált alkonyat-kor, átbámszkodott a Duna partjáról a távoli Pestre, amely tündérsze-rűen nemlétezőnek, elérhetetlennek tetszett. A vágynak megmaradt vágy édes sóvárgásával érkezett haza a kúra után Sztregovára, megnyu-godván a nálánál döntőbb akaratok rendjében, és gyakran elvonult test-véreitől, hogy valami eldugott kuckóban kedvére élvezze behunyt szemmel a lelkében felidézett emléket: a messzi város meséből való, gyönyörűséges képét, amelyben az a fájdalmasan édes, hogy mindig csak az innenső partról nézte.

Itthoni emlék: Pepi bácsi sűrűn kezd járni a házhoz, Marie-t pedig sűrűn viszik multságokba. Délután már befognak négy lovat a legjobb hintóba, a najdicsánba, nagy a rakosgatás a teméntelen sok poggyással. „Aztán jól viseljétek magatokat!” Marie boldog izgalommal fészkelő-

dik az ülésen. Nincsi pedig, aki már tizenöt éves, leplezetlen irigységgel néz a kirobogó hintó után. Másnap délután jönnek meg holtfáradtan, rendszerint velük jön Pepi bácsi is, aki aztán egy éjszaka hálóvendégnek ottmarad. Marie-t mintha kicserélték volna: vagy nagyon jó kedve van, vagy nagyon rossz kedve van, néha minden ok nélkül magához rántja Emi öccsét, és görcsösen agyba-főbe csókolja, máskor leül a zongorához, és órákig nem lehet mellőle felállítani. Különösen akkor játszik sokat, ha Pepi bácsi ott van látogatóban. Néha a késő éjszakai órákig. Ezek édes, szép esték Emi számára. Álmatlanul hever az ágyban, mert a lába megint gyakran kínozza, és különben is mindig göthös. És a kastély másik szárnyából odahallatszik a zongoraszó, amely simogató, hűvös balzsamként simul a hallgatag és türelmes kisfiú magányos szenvedéseire. Lassanként nyilvánvaló lesz, hogy Pepi bácsi elveszi feleségül Marie-t, akit úgy fognak majd hívni, hogy ifjabb baráthi Huszár Józsefné. Az idősebb Huszár József az a Pepi bácsi apja, akire az Emi mamája titokban nagyon haragszik, mert „istentelen vénember, különváltan él a feleségétől, és ilyen családba adjam én a leányomat”. De a Pepi bácsi családja ellen még a mama sem szólt semmit, mert elég régi és jó család. És híres, szép kastélyuk van Keszegen. Pepi bácsi és Emi nagyon jó barátságban vannak, Pepi bácsi egyszer sündisznót is hozott ajándékba Eminek, kár, hogy a sündisznó két nap múlva örökre eltűnt. Augusztusban volt az esküvő, temérdek ember volt a lakodalmon, és mikor Marie-t a hintó elvitte, mindenki sírt. Atyus is sírt, kétszer már sírva elbúcsúzott Marie-től, és harmadszor is elkezdte ölelgetni. Akkor már kezdett beteg lenni atyus.

Ősszel már lefeküdt az ágyba, és ritkán kelt fel. Minden zaj izgatja, az egész ház lábujjhegyen jár, a gyerekek gyakran kikaptak, mert minduntalan megfélemedeztek magukról, és hangosan kezdtek játszani, különösen Pali, aki a legkisebb ugyan, de mindnyájuk között a legpajkosabb. Olykor átjött értük a mama: „Gyertek, atyus látni kíván benneteket!” Nincsit már ott találták ilyenkor a betegágy mellett, ők is odaálltak elfogódva és nem tudva, hogyan is cselekedjenek. Apjuk végignézte őket valami különös, mohó és szomorú nézéssel, de nem beszélt semmit. Fuldokló köhögési roham fogta el legtöbbször. Anyjuk máris tuszkolta őket kifelé. Karácsonyra megjött Pepi bácsi Marie-vel.

Akkor atyus már nagyon rosszul volt, és mikor Marie karácsony után visszaindult Keszegre, titokban félrevonult a mamával, és nagyon sokáig négy szemközt beszélgettek. Ez csak most volt nemrég, alig pár napja. Közben hír jött Dabásról, hogy János bácsi, az atyus testvére meghalt ugyanabban a betegségben. A nagypapa is abban halt meg, a nagymama is. És most az atyus is ebben halt meg. Borzasztó volt nézni, mikor meghalt: a gyerekeket bevitték hozzá, hogy megáldja őket. De a kezét már alig tudta mozgatni, a mama fogta meg atyus kezét, és sorban rátette a gyerekek fejére. Hangosan sírni nem volt szabad, a mama a másik szobában már előre megtiltotta. Alig lehetett megismerni atyust, az arca teljesen elváltozott, az orra hegyes lett, a bőre sárga. És a keze rángatódzott. Mikor Palit megáldotta, akkor a mama az atyus kezét óvatosan letette a paplanra. Ott a sárga és kiaszott kéz még rángatódzott, aztán egyszer már alig moccant. És végre egészen mozdulatlan lett. Akkor a gyerekeket elvezették onnan.

Most már ott van atyus a kriptában. Itt pedig szól az orgona, s a kisfiú csodálkozva tűnődik azon, hogy ő lett a legidősebb férfi a családban, ahogy ezt Józsi inas megmagyarázta neki. Mert mindig a legidősebb fiúnak a legidősebb fia számít. Majd ha ő meghal, az ő legidősebb fia fog számítani. Meghalni... vajon milyen lehet az? Istenkém, ne engedj meghalni, láttam atyuson, hogy az rettenetes lehet.

A mise elvégződött, a gyásznép kiment a kis templomból. A gyerekeket fent a kastélyban a szobájukba küldték. Anyjukat nem is látták egész nap. A vacsorát is a szobájukban kapták.

De lefekvés előtt bejött a szobalány, hogy a méltóságos asszony Emi úrfit hívja.

A toronyszobában* volt a mama, ahol a régi családi írásokat őrizték. A polcok itt a mennyezetig tele voltak rakva iratokkal. Volt azokban majdnem száz éves írás is. A tatárjárás idejéből is volt, IV. Béla király aláírásával. Ott állott az írások között özvegy Madách Imréné, és egy teleírott árkust tartott a kezében. Nem sírt, csak nagyon komoly volt.

*Az elterjedt értelmezéssel szemben itt nem a torony felső részén lévő szobáról van szó (nem voltak emeleti szobák), hanem az épület tornyos része alattiról.

– Idehallgass, fiam. Apádat ma eltemettük, most terád nagy kötelesség háramlik. Ha megnősz, te leszel a családban a kis öcséid vezetője te leszel a család első folytatója. Ígérd meg nekem, apád halálának napján,* hogy mindig olyan leszel, amilyennek neveltelek: vallásos és kötelességtudó ember. Ígérd?

– Ígérem – rebegte a kisfiú.

– Most nézd meg ezt az írást, hova teszem. Ezt boldogult nagyapád írta a fiainak, hogy hogyan tartsák meg a család vagyonát. János bátyádon, Isten nyugtassa, nem fogott a tanítás, e apád megtartotta. Ha rágondolsz, alázattal és hálával gondolj rá egész életedben. Ezt az írást most még hiába olvasnád el, úgysem értenéd. De én meg akarom mutatni neked, hogy hol fog állani. Jól jegyezd meg a helyet, ha kicsi vagy is, mert mindnyájan a jó Isten kezében vagyunk, aki engem elszólíthat...

– Nem, nem! – kiáltott fel rettegve Emi, és védelmet keresve átfogta anyja derekát. Arcát az anya szoknyájához szorította. Az anya szelíden lefejtette magáról az ölelést. Aztán az árkus papírt betette a több közé, az egyik polcra.

– Jól van, most idefigyelj! Megjegyezted, hova tettem?

Emi nem szólt, mert a sírás fojtogatta. Csak intett a fejével.

– Helyes. Most fel a fejjel! Mától kezdve minden erőnket össze kell szedni, ezt egy pillanatig se felejtse el! Mihelyt az iskoláidat befejeztél, te leszel a segítségem. S ha nagykorú leszel,** te vagy a családfő. Erre készülj! Most gyere velem, megyek megcsókolni testvéreidet.

Kézen fogta fiát és kemény lépésekkel elindult a másik traktus felé.

*Elírás; kizárt dolog, hogy id. Madách Imrét a halála napján temették volna el (1834. január 3.). Ez nem volt szokás; technikai okokból (a halott mosdatása, öltöztetése, virrasztás, a koporsó előkészítése, a pap és a rokonság értesítése, a halotti tor előkészítése stb.) rendszerint két nappal később volt a temetés, és pl. Marie nem is érhetett volna oda időben.

**A nagykorúság korhatára 24 év volt.

IV.

Az álmodott és elérhetetlen város hétköznapi valóság lett. Emi felkerült Pestre. Tizennégy éves volt már, a hat középiskolát eminenter elvégezte, kezében volt a legutolsó váci bizonyítvány. Következett a tudományokban az univerzitás. S az életben az önállóság: Emi családfő lett a gyakorlatban is. A Széna piacon volt a Szakal-féle ház, ott nézett lakást gyerekeinek az özvegy: mind a három fiúnak, mert ha már Emit Pestre kellett adni, nem lett volna érdemes Pesten is fizetni a tanulást, és Sztregován az otthon maradt két fiú nevelőjét is. Egy nyári napon nagy karaván kerekedett fel Sztregován. Két hintó és két ökrösszekér. Sok minden ment ezekkel Pestre. Az anya, aki felkísérte fiait, Nincsi, a három Madách diák. Spányik úr, a gazdasszony, az inas, bútor, ágynemű, ruhaféle, minden, minden.*

Spányik úr, a kiugrott piarista, volt az új nevelő, azonfelül az új otthon gazdasági főnöke. Hófmester volt a hivatalos neve neki. De a kis háztartás feje nem a hófmester volt, hanem Madách Imre, a tizennégy éves egyetemi hallgató, a család elsőszülött fi sarja, öccseinek parancsnoka. Mikor Madáchné utoljára megcsókolta három fiát, hogy először az életben megválják tőlük, és hazautazzék a nagyon csendesnek ígérkező Sztregóvára, erősen Emi szeme közé nézett:

– Meglátom, ember vagy-e a talpadon.

– Bízd rám, kedves mamám – felelte komolyan a fiú.

A hintó elindult a mamával és a pityergő Nincsivel. A három fiú Pesten maradt, hogy elkezdje az új életet.

Az első idő csupa izgalommal telt: a fiúk folyton az utcákat járták, ismerkedtek Pesttel. Teméntelen szenzációval szolgált nekik a hatalmas

*Az utazás valamikor szeptember 19. és október 1. között történt (október 1-jén kezdődött a tanítás). Bútort valószínűleg nem vittek magukkal (nyilván bútorozott lakást béreltek), ez abból is sejthető, hogy az apróbb hiányt Madách egy ízben pesti vásárlással pótolta.

ikerváros. Még csak elgondolni is hihetetlen dolog, hogy a két városban együtt nem kevesebb, mint százezer ember lakik. Hány száz Sztregova kitelnék ebből! De még Gyarmat is sok kitelnék, mert Gyarmat lakossága, mint erre a moderátor úr jól megtanította a fiúkat: háromezerhét-száz lélek. Szóval Gyarmat is nagy város, de micsoda az Pest-Budához képest! Az a rengeteg ház, az az elmondhatatlan sok fényes kirkat, a temérdek ember és hintó a Hatvani utcán, a kávéházak, a Duna partja, a roppant érdekes hajóhíd Pestről Budára, odaát a nagy paloták a hegy tetején – mindez hallatlan szenzáció a három falusi fiúnak. Bá-mészan tájtják a szájukat minduntalan, pedig már nagyocská gyerekek: Emi tizennégy éves, Károly tizenegy, Pali tíz.

De aztán szép lassan meghonosodnak a fiúk Pesten. A tanulás teljes erővel megindul. Emi maga is jó példával jár elől, és gondosan vigyáz két öccsére, úgyszólván alig akad dolga a háztartás ügyes-bajos dolgain kívül, az igazi gazda s a diákotthon igazi vezére Emi. Akinek mindig eszében van egy serkentő jutalom: az anya kurta és katonás dicsérő szava.

A napok egyformák. Korán kell serkenni, vagy mint Emi szívesebben mondja: felpillantani”. Egész délelőtt tanítás van az univerzitáson, utána a három fiú meg a hófmester megebédelnek, ebéd után pedig, a falatot alig hogy lenyelték, új órák következnek. Rajztanár, ilyen instruktor, olyan instruktor – este lesz, míg azokkal végezni lehet. Játékra nem is marad idő, vacsora után sok a végezni való, a gyertyaláng mellett ott gubbaszt a három fiú a nagy asztalnál. Pali ugyan szeretne hancúrozni, mert ő a legelevenebb, Károly is inkább rajzolgatna kedvére, mint tanulna, de Emi tekintélyt tart köztük, a leckénél tartja őket a hófmester segítsége nélkül is. És ha a két öcs valamelyike már nagyon rakkoncátlan, elég egyetlen mondat: „Megírom a kedves mamának”. Ettől az öcs azonnal megszeppen, és mukkanás nélkül lát neki a leckének, tüntető buzgósággal.

Bizony, van gond a diáktanyával elég. A gazdasszony elég jól főz ugyan, de gyanús: az élelem, amit ökrös szekér szállít Sztregováról, gyorsabban elfogy, mint kellene. Emi úgy beletanult már a gazdálkodásba, hogy erre is figyelni tud. És kideríti, hogy a gazdasszony tilosban jár. Mondjuk ki úgy, ahogy van: lop. Hiába tagadna, mert Emi meg-

találta a bűnjelet. Egy nagy oldal szalonna, meg két darab nádméz találatódott a gazdasszonyládájában. Azonkívül elkódorog, a múltkor is éjszaka tizenegy órakor vetődött haza. Megy a levél Sztregovára, jön az anyai legfelsőbb intézkedés. A gazdasszonynak le is út, fel is út. Jön helyette másik. És az ifjú gazda nemsokára megírja róla a beszámolót: nem főz ugyan olyan jól, mint az előző, de ez már becsületes és megbízható.

Aztán hűvösödik az idő, a két öcsre folyton ügyelni kell, hogy meg ne fázzanak. Legkivált pedig saját magára kell ügyelni, mert nagyon törékeny egészségű, könnyen hül, a torka gyakran fáj nyeléskor, mandulája minduntalan megdagad, izületei most is gyakran kemény fájdalmakat okoznak, különösen a térdében. Forrósága sem ritka. De túri szelíden és korán gyakorolt türelemmel. Még arra is képes, hogy derülten tréfálkozzék bajai felett, mint valami apró bölcs. Mikor fájdalomtól sajgó térdekkel köhécselve, lázasan égő arccal kínlódik a matézis könyv felett, amelynek túlságosan apró betűit szegény rövidlátó szem csak lornyettal tudja megkülönböztetni, a csüggedés már-már szeretne erőt venni rajta. De ilyenkor keményen összeszorítja a száját. Nem szabad, nem szabad, csak tovább, ha nehéz is. Ő a családfő, felelős magáért és a két fiúért az anyjának. Mit mondott egyszer szegény, kedves jó atyus? „Tanuld meg, fiam, hogy a nemes embernek nem ingyen van több kiváltsága, hanem több kötelesség fejében”. És a fiú, aki önkéntelenül apja helyén érzi magát a két kisebbik között, nagyon szereti magában a nevét mondogatni. Büszkeséget ad a név és új erőt, ha kicsit játszani szeretne, vagy céltalanul kódorogni az érdekes pesti utcákon, vagy a sajgó térdek miatt ágyban maradni, és nem menni az univerzitásra. Csak el kell magában ismételni egyszer-kétszer a szépséges és szeretett szavakat: „kelecsényi és sztregovai Madách Imre”. Ez mindig használ, ettől nem gyerekek, hanem fiatalembernek érzi magát, ettől mindjárt komoly erő ül ki az arcára és nagyoskodó felelősség.

Vannak aztán örömei is a telő-múló időnek. Bőséges nagy öröm, mikor az „alkalmatosság” megérkezik Sztregováról. Ökrös szekér az alkalmatosság, amely a nógrádi ország porával megérkezik Pestre, és megáll a Széna piaci Szakal-ház előtt. Csak úgy dagad az oldala a sok mindenféle jótól. Zsák liszt, mák, kolbász, kávé, túró, cukor, juhsajt,

bödön zsír, oldalas, lúdmáj, dió, torma, rizs, petrezselyem, sonka, lekvár, vaj, töpörtő, sütemény, ki tudná azt a sok finomat felsorolni. Emi maga ügyel fel, mikor a gazdag rakományt beállítják annak rendje szerint az éléskamrába, vagy ha az alkalmazosság olyankor jött, mikor ő az egyetemen volt, számba veszi az egészet tételenként arról a céduláról, amelyet anyja mellékelte az ízes kincsekhez. Levél is van, hogy az öröm még nagyobb legyen. A kocsist is apróra kikérdezik: mi újság a faluban, hogy van Bódi főtisztelendő úr, a lovak hogy vannak, a cselédek egyenként mit csinálnak, ki beteg Sztregován, ki halt meg, volt-e verekedés a kocsmában, befagyott-e már a Sztregova. Aztán megy vissza az alkalmazosság, viszi a mosatni való szennyes ruhát, foltozni valót, meg viszi Emi részletes levelét. Sok mindenről kell beszámolni, sorsjegyek vásárlásáról, amivel anyja megbízta, imitt-amott hallott pesti újságokról, pénzzel való gazdálkodásról.

„A lózat, melyeket, már régen meg vettem, a szám adások között küldi Spányik. Ötvös valami gubernátor lett, most jut eszembe, hogy Gallicziai, bedekoits vice cantzellár. Cziráky Krazsalkovits helyett hertzeg lessz. Kérlek küld, az első alkalommal be Alis, es Pompeji utolsó napjait. Kérlek édes Mamám ne haragudj, hogy Horony-nak, azon penzt adám, de ígéretedre hivatkoza, 's ha ezt nem is tette volna, ámbár nekem is vólt szükségem pénzre, utolsó pénzemet oda attam volna, én nem tehetek róla, de könyeb' nekem, ha én szenvedek szükségét, mint ha mást latok szenvedni. És képén is mint látszot, a betsület érzés meggyőzése, le írni lehetlen. – Ha nekem egy köpönyeg, és nagy kaputom van, s látok mást fázni, ha meg szólítana, nem álok érte, nem adnám e oda neki. Minap az úri útszába, egy siró gyermeket ki sirt, mivel egy forint helypénzt kellett volna szüléinek fizetni, e forinthez, még egy tízes hibázott, 's így ki fogják vetni szegényeket, hidd néhány napig minden kedvem oda vótt, éjel-is ez járt fejembe, mert nem adhattam neki. — Itt édes – mamám egy rajzolatot küldök. Az esztergálos machinát, hónap fel állítják. — Mivel irtad leveledbe, mely oly kedves vala nékem! hogy innen, oly isszonyú, borzasztó, szörnyű, félelmes, ijesztő [!], mord, véres, rettenetes, hírek szárnyalnak, kötelességemnek tartom, gondos szerető szívedet meg nyugtatni, mivel mind az nem igaz. [...] én a leg kisseb' veszedemet [!] is kerülöm, ha értem

nem is, tenném leg aláb' érted. Tudva kegyes jóságodat erántunk, mely szerént szereteted, nekünk kívánod (”a munka után édes a nyugalom„, (ha emlékszel azon képre) hogy munka után mulassuk neha magunk, neha, ha épen valami nevezetes darabot játszanak el megyünk a színházba, anal is inkább' mivel a hofmester irgalmatlan kedvét, mord képekkel észre veteti, ki külömben igen jó, világra való iparkodó, e. c. Ezért tehát, bizva örökös szeretetednek emléksébe [!], maradok holtig háládatos Imréd

Új esztendei kívánsatomat, minek is nyilvánítsam, úgyis tudod, hogy fia, ily jó anyának neki mit kíván

Nénit nintsit tsókolom, neki is küldök egy képet, t. i. néninek. Bódinak irok, Bukvát Borit. e. c. e. c. e. c. tisztelem mi afféle. és ugy tovább' punktum.”

A levél megy haza Sztregovára. Vajon az otthoniak mit csinálnak? Hogy van Marie Keszegen? Vajon jól van-e a kis Pepi? Mert Marienak már kisfia született, azt is Pepinek hívják, mint az apját. Csak az egyik kis Pepi, másik nagy Pepi, így különböztetik meg őket beszélgetés közben. Sőt, már egy kislánya is volt, de az négynapos korában meghalt* Szegény nagy Pepi sokat betegeskedik, a gégejével van valami baj, nem tudni, micsoda. A múltban ő maga is megérkezett az alkalmazossággal, mert dolga volt Pesten, megnézte a gyerekeket. Már alig lehet hallani a hangját, olyan rekedt. Pedig ez nagyon kellemetlen neki, hiszen gyűléseken szónokolnia kell: igen nagy ember a vármegyében, őt választották meg legutóbb vármegyei főjegyzőnek, utóbb még alispán lesz, márpedig az nagy dolog. Pláne a gyönyörű szép, új vármegyeházán, amit most avattak, három esztendeje.

De akkor jött csak a nagy öröm, mikor az alkalmazosságról ő maga szállt le egyszer egy február végi napon: özvegy Madách Imréné, az édesanya.

*Marie második gyermeke, Huszár Albertina 1837. november 2-án született Alsó-sztregován (azért utazott oda szülés előtt, mert a közeli losonci orvosban, Lanczinger Lászlóban bízott meg leginkább), Imre egy levelében „kis Berta”-ként utalt is az újszülöttre, és 1838. február 2-án halt meg.

– No, no, no, szeles kölykei, meg ne fojtsatok már! Fogjátok csak ezt a kosarat! Te az ernyőmet fogd! Te a táskámat!

Ott maradt az anya jó pár napig. És mikor már készülődött volna visszafelé Sztregovára, megint csak maradt. Rossz hírek kezdtek lengeni a levegőben, nem akarta itthagyni a gyerekeket. Azt beszélték, hogy árvíz lesz.*

A Duna folytonosan áradt, múlt évi december óta. Most már akkora rá nőtt a víz, hogy esténként távoli harangszót hozott a szél: a közeli falvakban félreverték a harangot az árvízveszedelem miatt. És a pesti utcán megjelentek az első árvízáldozatok. Rongyos menekültek voltak ezek, riadt ábrázattal bandukoltak a havas országúton. Némelyik borjút vagy kecskét hajtott, mert a háziállatot még meg tudta menteni. Kutyá is csetlett-botlott a szomorú menetelők lába alatt. Vastag ruhába bugyolált csecsemőket cipeltek az anyák, némelyik ember taligán tolta az a szegényes házi holmit, ágyneműt vagy egyebet, amit elhozhatott. És akihez szólt az ember utcán vagy szomszédban, nem beszélt semmi másról, mint a veszedelemről. Jött a hír, hogy Tolnán felül megállt a jég, a zajló Duna folyton úszó jégtáblái ebbe beleakadtak, feltornyosultak, s a víz úgy megdagadt, hogy már a jég felett ömlött keresztül. Egy nap még ijesztőbb hír jött: ahogy a tolnai hármas Dunaágnál Pest alatt, úgy állt meg a zajló jég Visegrádnál Pest felett. Esztergomtól kezdve felfelé Bécsig már elpusztultak a part menti községek mind. S a Duna egyre nőtt Pesten, huszonegy láb magas volt már, amire az öregek sem emlékeztek, hogy valaha is előfordult volna.

– Jaj, dehogy megyek, gyerekeim, dehogy megyek, hiszen megölné miattatok az aggodalom Sztregován!

*Egyelőre nincs más forrásunk, amely megerősítené, hogy az árvíz idején meglátogatta volna gyermekeit Majthényi Anna, közvetett információk azonban mégis valószínűvé teszik a regénynek ezt az állítását. Miután kiderült, hogy egy korábban egyesnek olvasott számjegy valójában hetes, megváltozott Madách 1838. január 21-ei levelének keltezése is 27-ére. E levél szerint Imre hiába várta édesanyja érkezését. Ezután egészen március 30-áig semmit sem tudunk Imrének és családjának az életéről. Ha késve is, de nyilván megérkezett a mama, s hogy az árvíz idején is Pesten lehetett, arra abból következtethetünk, hogy levelezésükben egyetlen szó sem esik erről a fontos eseményről.

Egész nap nagy tömeg nép sötétlett a Duna két partján. Egész Pest és Buda a vízhez járult áradást nézni. Széles térség volt a pesti oldalon, a part, a házak jóval beljebb kezdődtek. A görög templommal egy sorban álló házak vonalától a vizig szabad volt a tér, és itt rengeteg ember ácsorgott reggeltől estig. A víz minden órán nőtt. Madáchné is kiment oda három fiával. Mikor hazamentek, az özvegy levelet írt Marie-nak Keszegre és Nincsinek Sztregovára: nem megy, nem bírja itthagyni a fiúkat, mert itt minden jel szerint nagy baj készül.

Március tizennegyedikén déltájban az a hír jött, hogy Visegrád alatt megindult a zajlás. Ha az a rettentő jégtömeg a színültig telt Duna-mederben ideér, itt a katasztrófa. Valaki délután kint járt a soroksári töltesen, és elmondta hazajövet, hogy ott a Duna valóságos jeges tenger, partját a messzeségben nem látni, és az irdatlan, jeges vízfelületből négy toronytető látszik ki: négy teljesen elöntött falu tornyai. Ekkor már rengeteg szekér ment kifelé Pestről, a parthoz közel lakó családok óvatosságból szekérre rakatták holmijukat, és mentek kifelé a Rákos irányában. Estefelé ágyúlövéseket lehetett hallani, a katonaság igyekezett szétlőni a Csepelnél megrekedt jeget. Szét is lőttek sokat belőle. Egy házbeli azt a hírt hozta a Széna piaci lakóknak, hogy hála Istennek apad a Duna, eddig már nyolc hüvelykkel alacsonyabb.

Madáchné megnyugodott, és valamennyien aludni tértek. Éjfélkor Emi arra riadt fel, hogy anyja felöltözve ott áll az ablaknál. A fiú kiugrott az ágyból.

– Csendesen – súgta az anya –, fel ne keltsd a fiúkat, mert most már úgysem mehetünk el innen.

Emi kinézett. Az utcán sötétes csillogással már látszott a víz. A Duna irányából jött, és valószínűtlen gyorsasággal nőtt. A fiú megdöbbenve kapott az anyja keze után. Mintegy védelmet keresve, az anyai kezét akarta megfogni. De nagyon fázott, mert a kályhában ekkorára már kialudt a tűz. A szomszéd szobából áthallatszott a két fiú és a hófmester egészsége, nyugalmas szuszogása. Emi visszaugrott ruháihoz, magára kapkodott, amit tudott, és visszament anyja mellé az ablakhoz. Az áradás azalatt, míg öltözött, igen sokat nőtt. Mintha az egész Duna erre fordult volna, és jönne megállíthatatlan módon.

Az ablaktáblák megzörrentek. Ágyúlövés hangzott Buda felől. Az-
tán még egy. És harangszó. Valamelyik közeli templomban már hir-
dették félrevert zengéssel a veszedelmet. Lent a Széna piacon szeke-
rek robogtak ordító emberekkel, a víz már majdnem kerékagyig ért,
a lovak rémülten nyerítettek.

A kétségbeesés zaja szinte átmenet nélkül tört ki az éjszakából. Si-
koltozás, ablacsapkodás, kapudörömbölés. Itt is, ott is elkésett embe-
rek dörömböltek a kapuk előtt, térdig állva a vízben, de a kapuk nem
nyíltak ki, sok helyen már másztak befelé a sötétségben alig kivehető
alakok az ablakokon. Zúgás és bugyborékolás hallatszott, a víz minde-
nütt beömlött a pincékbe. Földrengésszerű morgás tört elő a föld alól,
ahogy ott álltak az ablakban, s a pádimentom meg-megremegett a lá-
buk alatt. Közben az ordítás és sikoltozás egyre erősödött odakint,
és minduntalan megzörrentette az ablakokat a távoli ágyúszó. Ők ott
álltak a sötétben és hallgatva néztek ki. Emi észrevette, hogy anyjának
mozog az ajka. Madáchné imádkozott.

Egyszer csak motoszkálás hallatszott a szomszéd szobából, meg-
reccsent az egyik ágy, s a következő pillanatban a hófmester odaát tor-
kaszakadtából ordítani kezdett:

– Méltóságos asszony! Méltóságos asszony! Segítség! Menekülni!
Menekülni!

A két fiú felébredt a kiabálásra, és azonnal mind a kettő hangosan
sírni kezdett.

– Maga számár – szólta át az anya –, most felzavarta őket! Öltözköd-
jék fel, és maradjon nyugodtan! Emi, menj át, fiam, csitítsd le a gye-
rekeket.

Emi átment és lecsendesítette Károlyt is, Palit is. most már mind
öltözködni kezdtek. A hófmester meggyújtotta a faggyúgyertyát. Kis-
vártatva mindnyájan az ablakoknál állottak, szétszítva magukat az ab-
lakok között. A hófmester az anya parancsára tüzet kezdett rakni a kony-
hában. Ott még volt valami parázs.

– Mama, mi lesz velünk? – kérdezte rémülten Károly. Pali megint
sírni kezdett.

– Csendben legyetek, egy mukkot se halljak – ripakodott rájuk az
anya –, nem lesz velünk semmi! Elmenni innen nem lehet.

– De a víz nő, méltóságos asszonyom – szólt a rémülettől didereg-
ve a hófmester. Ugyanakkor a konyha felől csattant fel egy váratlan si-
koltozás. A gazdasszony nyilván most ébredt fel. Pár pillanat múlva
már bent is volt a szobában, kócos hajjal, az ijedelemtől félőruült arc-
cal, torkaszakadtából kiáltozva. Alig tudták lecsendesíteni.

– Emeleten vagyunk, eddig nem jön fel a víz.

– De méltóságos asszonyom, ide vagyunk zárva!

– Hát aztán? Az éléskamra tele van, fánk is van bőven fűteni. El
vagyunk itt akár egy hétig is, ne óbégasson, az én Istenem áldja meg,
mit rémitgeti itt a gyerekeket?!

A hófmester elhallgatott. Kint a piacon még mindig nőtt a víz. És
egyszerre erős fény csillant fel egy mellékutca felől. Dereglye fordult
ki a térre, rajta evezősök és csákyás emberek. A dereglye élén egy
ember lobogó fáklyát tartott magasra. Ugyanebben a pillanatban erős
dördülés hallatszott: nem messze tőlük az egyik mellékutca régi kis
sarokháza, amelynek a földszintes, alacsony ablakáig kezdett már érni
a víz, robbanásszerű detonációval összeomlott. Foghíjas ábrázatú lyuk
maradt utána.

– Mi is összedőlünk! – kiáltott fel Pali, és megint csak hangosan el-
kezdett sírni. Rögtön rá Károly is, és azonnal csatlakozott a bögésben
a gazdasszony is.

– Ejnye, már nem tudom, mit csináljak veletek! – kiáltott az anya –
lesz csend rögtön, vagy nem lesz?!

A gyerekek szepegeve elhallgattak. Most már a két kisebbik is ott volt
az anyja mellett, görcsösen fogták a szoknyáját. Odakint nem szűnt az
ordítás. A földszintes házak teteje tele volt emberekkel, jajveszékel-
ve kiabált valamennyi. Néhol egyik-másik veszekedve kiabált, mert a
mellette kapaszkodó megfogta. A csónakok és dereglyék szaporodtak,
a fáklyák fénye messzire nyúlt a fekete vizen, és remegő fényuszályt
alkotott. Egyik csónak a legközelebbi háztető tövébe állt, a bent ülők
kezdtek leemelgetni a tetőn kapaszkodókat. Serényen folyt a mentés.
És most már látni lehetett, hogy az áradás tempója lassúdott egy kissé.

– Nem lesz itt semmi baj – mondta Madáchné keményen és nyu-
godtan –, még szerencse, hogy ezek itt a földszinten elutaztak. Már
rég feljöttek volna szállást kérni. De a holmijuk az ördögé.

Emi hirtelen felnyögött, megborzadva. Kiáltani akart. De anyja megszorította gyorsan a karját. Ő megértette a jelt és hallgatott. A két fiú nem vette észre, amit ő észrevett: közvetlen alattuk egy megfulladt embert hömpölygetett a víz. Lassan vitte odébb, még a falnak is neki-ütötte. Hogy milyen volt, azt a homályban nem lehetett kivenni. És közben folyton szólt az ágyú, és gyakran lehetett hallani egy másféle hangú tompa dördülést is: valahol megint egy ház omlott össze. A sikoltozás, jajveszékélés, ordítozás egy pillanatra se szűnt meg.

Így álltak az ablakokban reggel négy óráig. Akkor mindet leverte lábáról az izgalom fáradtsága és az álomosság. A két kisebb fiú ruhástul omlott az ágyra. Olyan mélyen aludtak, hogy mikor anyjuk az Emi segítségével levetköztettek őket, nem ébredtek fel egy pillanatra sem. reggel öt órakor Emi és a hófmester is készülődtek lefeküdni, a gazdasszony engedelmet kért, hogy behozhassa a szalmazsákot, mert ha egyedül kell kint aludnia a konyhán, megbolondul.

– Hát Miska?* – szólt egyszerre Emi.

Az ám. Az inas. Arról teljesen megfeledkeztek. Emi kisietett megnézni. És azzal a hírrel jött vissza, hogy az inas úgy alszik, mint a bunda. Úgy horkol, akár a fűrész. Nem tud semmiről semmit. Még a gazdasszony óbégatása sem költötte fel. Hogy fog az csodálkozni, ha felébred! Végre mindenki lefeküdt aludni, mást úgysem tehettek. Kintről változatlanul behallatszott a csobogás, a sikoltozás, a csónakosok kiáltozása, az összedülő házak távoli durranásai.

Másnap már beleélték magukat a különös helyzetbe. Nappali világításnál már nem volt olyan rémes a dolog, a háztetőkön már nem volt ember sehol, az elöntött téren csónakok cirkáltak, katonai dereglyéket is lehetett látni. Az ablakokból lekiabáltak a csónakokra, onnan felkiabáltak. Újságolták a részleteket. Az Új téren, amely magasabb szintje folytán alig kapott vizet, leírhatatlan tömeget zsúfolt össze az éjszaka. A legtöbb megmentett embert Budára vitték át, a nádor megnyitotta palotája összes termeit, a főhercegi termekben százával tanyáztak az

*A Madách fiúk inasa István volt. Persze, az is lehetséges, hogy ezúttal többen voltak a lakásban. Nem nyilvánvaló, hogy pl. a kocsis, aki Majthényi Annát Pestre hozta, hol aludt. Elvileg vissza is küldhették Sztregovára, de akkor pontosan meg kellett volna mondani, hogy mikor érkezék vissza, ami az árvíz miatt nem volt lehetséges.

áradás kárvallottai. Felbukkantak élelmiszeres dereglyék is: kenyeret, megymást hoztak a bennszorult lakosságnak.

Madáchné nyugodtan megrendelte otthon az ebédet. Nem volt annak semmi híja, igen jól ebédelt a család. Délután az ablakoknál voltak, és lesték a csónakon arra menők híreit, de lámpagyújtáskor már úgy megszokták az egészet, hogy Emi leült olvasni. Vacsora után már rendszer időben feküdtek le.

– Képzeljétek, hogy Velencében alszunk! – mondta Emi jókedvűen öccseinek.

Három napig tartott a fogság. A víz már lassan kezdett visszatérni. Negyedik nap már kimehettek az utcára. De előbb fejszével kellett kivenni a kaput, mert úgy bedagadt az iszaptól, hogy nyitni lehetetlen volt.

Borzasztó pusztulás képét mutatta Pest. Vastagon feküdt az iszap az utcákon, s az iszapban lépten-nyomon állati hullák hevertek: lovak, kutyák, macskák tetemei. Rengeteg ház romokban hevert, a legtöbbnek előfala szakadt le, s most olyan volt kitárult belseje, mint valami színházi díszlet. Szekereken a lakásuk romjaiba visszatérők robogtak a Rákos felől, leírhatatlan sokaság tolongott mindenütt.

Madáchné egy hét múlva utazhatott haza, s a diáktanyán a három fiú élete visszatért a régi kerékvágásba. Emi tanult, olvasott, festett, esztergályozott.

Mert valóságos igazi esztergapadot szereltek fel pár hónap múlva a Széna piaci diákszálláson. Mivel az előkerülő famíliák hagyományos szokás szerint valami mesterséget választottak fiaiknak a tanulás mellett, akárcsak a dinasztíák, a kamarás fia abban állapodott meg édesanyjával, hogy az esztergályos mesterséget fogja kitanulni. Hosszú keresgélés, válogatás, alkudozás után sikerült szerszámot is találni, meg mestert is, aki az ipar első fogásaira az úrfit kioktatja. Vézna kis öreg volt ez az esztergályos, mesterségére igen büszke ember, aki szentül hitte, hogy az egész világ az esztergályos mesterség körül forog. Úgy magyarázta Eminek az esztergapad birodalmát, mint a király magyarázhatja országát az odalátogató szomszéd uralkodónak. A két fiú, Károly és Pali, mohó kíváncsisággal nézte az eszterga leckét. A kisdíaki fantáziára izgalmas hatást gyakorolt az okos masina, amelyet alul fél lábbal kellett hajtani, hogy fent szédületes gyorsasággal forogjon a be-

szorított fadarab, amelyből véső, fűrő és miegymás a legkülönbözőbb, de mindig szabályos alakzatokat tudta fabrikálni. S ezalatt az öreg esztergályos – közben szorgalmasan tubákolva – bőbeszédűen előadta nézeteit a világ folyásáról. Ha például Széchenyi Istvánról volt szó, megcsóválta a fejét.*

– Nagy bajok ezek, úrfi. A Duna alját is megcsinálta ez a Széchenyi, felrobbantotta a Vaskaput. Négy éve járnak rajta a hajók. Jó. De mi lesz, ha a töröknek megint eszébe jut elfoglalni az országot? Széchenyi most megcsinálta neki az utat. Egyszerűen feljönnek a vízen, punktum.

Vagy arról beszéltek, hogy katonatisztek kiképzésére Ludovikát építenek.

– Nem ér az semmit, úrfi! A katonaságot nem lehet könyvből tanulni. Céhekbe kellene tenni a katonákat is, mint a mesterembereket. Csak az lehetne mester, aki remeket csinál. Van a világon gyakorta háború, hol itt, hol ott. Ilyenkor a katonalegényt oda kellene küldeni, mutassa meg, mit tud.

Kossuthról is szó esett az esztergapad mellett. Akkor fogták el, amikor a fiúk Sztregováról Pestre költözni készülődtek, s azóta is börtönben volt.

– Nem él az már régen – mondta legyintve az esztergályos –, elteték azt láb alól.

A fiúk csodálkozva hallgatták a bölcs esztergályost, a szobát a fa-törmelék erős szaga és az esztergapad surrogó nesze töltötte meg. Pár hónap múlva Emi már saját készítésű borstartót küldött haza anyjának. Nagyon szép borstartó volt, akárki megnézhetné.

Festeni Herr Schwindt tanította Emit.** Pár röpké rajzóra után olajra fogta. Nagy passzió volt ez az olajfestés. Nem kellett gyáva gonddal vigyázni, hogy egyik szín bele ne menjen a másikba. Egyik festék fedte a másikat. A fiú nagy odaadással piszmogott a falemez vagy vászon felett.

*Semmit sem tudunk arról, hogy ki tanította a faeszterga használatára Madách Imrét, így értelemszerűen a gondolkodásmódját sem ismerjük.

**Harsányi Zsolt könyvében Gschwind szerepelt. Ez utóbb téves olvasatnak bizonyult (Madách egyik levelében); valójában Schwindt Károly volt a festő.

Mivel lornyettre nem maradt kényelmesen szabad keze, olyan közel kellett hajolnia a képhez, hogy orra majdnem a festéket érte. Nagyon tetszett neki, amit csinált. Olajfestmény is indult már haza Sztregovára, mikor az alkalmatosság, kincsei kirakodása után, visszafordult a váci országútnak.

Az időbeosztásból a tánc is elvette a maga heti egy-két óráját. Grációzus mozdulatokkal lépett be a diáktanyára Wolff úr, a tánctanár, mellett a zenét szolgáltató hegedűs. A hegedűs kiszedte a tokból a hegedűt, leült az odakészített székre. Wolff úr elkezdett magyarázni, folyton hajlongva, folyton mutogatva a mozdulatokat, ajkain édesded bájosollyal. Majd intett a hegedűsnek, aki cincogva rázendített a keringőre. Emi átkarolta Károlyt, és csetelve-botolva megindult a keringő. Bizony, nem valami jól ment. Károly még csak boldogult vele valahogy, de Emi sehogysem. Haloványan érezte, hogy ennek a mesteriségnek benn kell lennie az ember lábában, a táncmester csak arra való, hogy onnan kicsalogassa. De azt, ami nincs benne a bokában, semmiféle táncmester onnan kicsalogatni nem tudja. Mivel azonban táncot tanulni muszáj volt, hát tanulta. A végén úgy, ahogy ment is. És Spányik hófmester, aki hosszú szárú csibukkal a szájában az ajtófélnak támaszkodva szemlélte az ifjak ugrándozását, most már kevés alkalmat talált, hogy szokása szerint rosszállólag megcsóválja a fejét.

A hírek rendszeresen érkeztek hazulról. Nagy Pepi folyton rekedtebb szegény, de megválasztották második alispánnak. Már Marie vicispánné. Majthényi Károly bácsi, akinek a lányát egy Goszthony vette el, meghalt Versegen. És így tovább.

Ugyanígy mentek a levelek haza a diáktanyáról Sztregovára is az anyának, keszegre is Marie-nak. Például:

„1838. 11. Dec. Kedves Marim! Sajnálva olvastam leveledet, mely étúdúsított szegény Pepinek betegségéről. 'S tsak azon egy remény vigasztal, hogy még Decemberbe (ígérete szerint,) itten ölelhetem Karátsonyi Christust, még nem árúlnak a chocolatet Károly el küldötte, 's tsak azt aprehendáлом (mint Fábikné ifiu asszony) hogy komissióidat nem rám bíztad. (Hogy egy complimentet vulgo hazugságot sajtoljak ki tollambúl, nagy röviden mondanom kel) hogy igen kelemes, gyönyör teli foglalatosság, oly báj lepte kegyes néembernek comissióit vé-

gezni mint te vagy – (bravo ez jól sült el, talán először életembe, szinte meg izzadtam bele,) mert levél írás, és chocolate ellen különös antipatiám vagyok – ha bár azt igen tántorítja azon öröm, s gyönyör néked v. hozzád szólhatni bár ily (nem mondom rövid, de) tsűf írású sorokba is — (már enyi cupliment nagyon is sok, csak ne légy tőlök kevély, hisz, maga az érdem el ismerés szól belőlem, 's ím ismét egy, igen jó folynak ezek a tolból, ha valakinek irunk, kit szeretünk,) de így soha sem végezném el – azért Isten véled, Pepit, Pepit [!], tsokolva ezerszer, maradok itt pesten – elég baj hogy hozzád nem mehetek, bátyád – v. ötszéd amint tetszik Imre

verte subito

porzóm nints, azért, tűznél kel szárítani íratom, de nem gyertya füsttől ily fekete, de szívem tüze füsttől, n. b. ha 1^{ör} van szívem, mert biz én ezen soha sem okoskodtam, 2^{ör} ha az csak ugyan ég – 3^{ör} Ha füstöl is. —

Pestnek bizonyos jövendélések szerint hónap el kel süllelni, az útsza szögleteken tzedulák vulgo hirdetések voltak ki ragasztva, hogy e hirt terjeszteni nem szabad, 's töb' tzinkosok be is fogattak érte ha igaz, hát majd el beszélem hogy hogy volt, ha nem igaz, annál job' – azonban én az újságot szeretem, erről is lesz legaláb' mit beszélni, nem kel arról philosophálni valyon hány bibliotéka volt az özön víz előtt, v. hány haj van az Öreg úr parókájában MI”.

Kamaszhumor. Emi a sok betegség, lábfájás, torokfájás, a reggeltől estig zsúfolt tanulási órák közepette is mindig derűs. Sógora, a nagy Pepi, azt szokta róla mondani, hogy ebben a fiúban van valami öreguras, az ember szinte azt várná, hogy pipára gyújtson, és elkezdjen adomázni a régi időkről. Ez a tulajdonsága olyan kedves, hogy mindenki kényezteti.

Csak az édesanyja nem. Pedig nem tudja titkolni, hogy ez a legkedvesebb gyereke. És jól tudja, hogy ez a gyerek nem közönséges fiú szeretettel, hanem valami misztikus rajongással csügg rajta. De övegy Madách Imréné nem ismeri a szentimentális családi levelet. Minden levele a szigorú uralkodóé, aki kemény kézzel készíti elő népe boldogságát. S az ifjú alattvaló egyszer feljajdul.

„Ha szívemre téve kezemet az égre tekintek, kérde lelkis-merete-met <...> mit tevek hogy meg erdemlém az egész világ megvetését, mert ha egy szerető anyja teszi azt, minél inkább' az érdekteleneb' tsapat. Nem lelek semmit, épen semmit tán néhány gyöngeség kívül, mi vádolahasson. – Én egész életemet egy szent tzelra áldozám, a leg szentebrek, melyet ember csak el érni vágyhat, 's ez volt: azon anyai fáradalmak, agódások, 's gondviselesnek bár mi kis részét leróvhatni, 's ha ezernyi kellemetemen, lenségnek ki téve magam, v. ezernyi örömtől elvonulva kérdezem magam: mi ezért a díj, szívembe egy szózat emelkedet, mely súgta anyad meg elégedesse, 's én ezután folytattam a nehéz utat, mert oly ditső vezérem volt – a remény. – – Ülő életre szentelém magam, olvastam, megnyit lehetet, 's erköltsöm ellen tán sehol senki ki nem állhat. – Óh! mi fájdalmas ezen öntudattal a bizodalmatlanság, nem mondva mit érezek mindég ily alkalommal, mint kimondhatatlan az, nem mondom a szégyen pirulást magam, és társaim előtt, de azt hogy egy anyja ötet úgy szerető fiára gyanakszik ha hat órákkor othon nintsen – – Óh Edesmamám! 's ha még az mondatik hogy kóbor vagyok, hogy hon sohsem vagyok. – – 8^{ól} 11^{ig} az iskolába lévén délután ismét 2^{ól} 4^{ig} 's háza jövök, mestereimnek is eleget tenni, 's ha este nem látok majd dolgozni, akkor is tilos nekém barátim körökbe mulatni néhány pertzet. – – de hagyán, te kívánod – 's ha vissza jövök a templomból, v. másunnan, ismét azon öllő – gyanús szavak, 'talán nem is voltál a templomba, és u. t. – Mindenkor inkább' egy tör döfést érzének mellembe. – Valóba gyakran gondolám ilyenkor nem lenne e job' nem lennem, – 's az ég hatalma ellen vétkezek. – – Mind meg legyen, sohsem megyek hazúrul el ezentúl, mint hova kell, hagy essen életem mentül hamaráb' áldozatául, meg menekedve a földi szenvedésektől. – Mutatja úgy is mellem, 's egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya, – lelegy [!] az bár mi rövid is szentelve neked – – téged holtig szerető fiad Imre

többet nem írhatok védségemre, de evvel a vég ítéleten is bíráml elébe állhatok mondva: ilyen valék. Tán nevetni fogod zavarodásomat, óh mert engemet csak az ért, ki érzte keservemet.”

A fiú szenved. Már tizenhat éves. És nemsokára még jobban fog szenvedni.

V.

Igen nagy hűhót okozott az egyetemen az öreg Horvát István. Tekintélyes professzor volt az egyetemen, tudatott róla, hogy a hatalmas Ürményi család áll a háta mögött. Megengedhette magának az olyan vakmerőséget, hogy egy szép nap kiíratta az univerzitás hirdető táblájára: ő az új szemeszterben nem latinul, hanem magyarul fog előadni. A harminchatos országgyűlés hosszú vitatkozások után kimondotta, hogy a törvényeket ezentúl magyarul fogják szövegezni. A magyar nyelv felmagasztosításának eszméje varázslatos fénnel élt az ifjabb köztudatban, nagy divat lett magyarul beszélni, s bár az öregek ferde szemmel nézték a maguk latinul beszélgető, dolmányzsebben Horatiust hordó világának illetlen irritáns alterációit, az ő sorukban is akadt, aki a fiatalokkal tartott. Horvát István hosszú küzdelem után elérte, hogy ötvenhárom éves korára rendes tanár lett a pesti egyetemen. Most már nem nyúlhatott hozzá sok vehemens ellensége, most már kiállhatott a maga mondókájával. Tüzes, lelkes, heves ember volt, a fiúk imádták, tűzbévízbe mentek volna érte. Mikor magyar előadásai a magyar nyelvről, irodalomról és a „tollvezetés” tárgyról megkezdődtek, a hallgatók nem fértek a terembe. A professzort megéljeneztek, mikor a fiúk tömött, szorongó sokaságán át felvergődött a katedrára, és megéljeneztek, mikor lejött onnan. A lelkes éljenzők között volt Madách Imre is, akinek nemcsak hallgatói vonatkozásai voltak a professzorhoz. Horvát István közel állott annak idején a Marczibányiakhoz, ezelőtt húsz esztendővel egyike volt azoknak, akik a nagyszabású Marczibányi-féle irodalmi alap felügyelésére delegáltattak, s még jól emlékezett abból az időből a Marczibányi–Majthényi–Madách összefüggésre. Mikor a fiú jelentkezett nála, felnézett.

– Ismertem nagyapádat is. Aztán csak neki annak a tanulásnak, amúgy magyarán, érted-e?

– Igenis, professzor úr!

– Fenét professzor úr! Tanító úr! Magyarok vagyunk!

Imre szeretett volna a nyakába ugrani ennek a kedves embernek. Az ifjúság úgy van ezzel, mint a kiskutya: ösztönösen megérzi, hogy őt ki szereti.

Követte a hevesen magyarázkodó Horvát István példáját egy másik professzor is: Schedel Ferenc, aki az orvosi karon oktatott. Ő is kiíratta az aulában, a hirdető táblára, hogy magyarul fog előadni. A fiúk erre mindnyájan beiratkoztak egészségtant hallgatni. Schedel termében is fiú fiú hátán szorongott. És éljeneztek a professzort minden órán ott is. Kivált egy nyolc ifjúból álló csoport, név szerint: gróf Andrassy Gyula, gróf Andrassy Manó, báró Balassa Antal, Beniczky Ödön, Boronkay Rudolf, Lónyay Albert, Lónyay Menyhért, Madách Imre.

A nyolc fiú úgy akadt össze az egyetemen, ahogy társadalmilag egymáshoz való, hajlamaikban és érdeklődéseikben egyező ifjak az egyetemi idő kezdetén mindig és mindenütt hamar megtalálják egymást.

Ez a nyolc fiatal diák együtt volt folyton, lassanként rajtuk is ragadt az az elnevezés, hogy „a nyolcak”, amit ők nemcsak hogy szívesen vettek, hanem örömet emlegették maguk is ezen a néven baráti társaságukat. Az egyetemen nem voltak éppen népszerűek. Rátartiak voltak modorukban, új csatlakozók felvételétől vonakodtak, azonkívül a Pestre eresztett és zabolátlan kényére bocsátott fiatalság életmódjában nem vettek részt: nem jártak sem kávéházba, semmi diák mulatságban részt nem vettek, a kártyának színét sem látták, még a diákság ártatlan passziójától, a biliárdozástól is tartózkodtak. Az egyetemi társak ezért úgy beszéltek róluk, mint semmire sem használható savanyú filiszterekről, de titokban sajogva irigyelték jó ruháikat, származásukat, fellépésük tudatos biztosságát. A társadalmi és vagyoni különbség sem a gyerekkorban, sem a meglelt férfikorban nem szánt olyan mély érzéseket, mint serdülő fiatalemberek közt. A büszke még büszkébb, a mellőzött még mellőzöttebb ilyenkor. A nyolcak, ha szokás szerint együtt tanyáztak órák közt a folyosón, vagy együtt léptettek ki az egyetem kapuján, és egymás mellett katonás léptekkel marsolva haladtak, a magukénak tudhatták a világot a rájuk szegeződő szegény sorsú pillantások közepette. Nem mintha különösebb dőlyföt ültetett volna beléjük a természet, de otthon legkisebb koruktól nem hallottak egyebet, mint kivételes származásuk dicsőségét, vagyonuk büszke emlegetését,

és azt a közpályát, amelyen hagyományaiknál fogva mindegyiküknek fényes helyet kellett majd betölteni valaha.

Imre legjobban Lónyay Menyhértet szerette köztük. Lubinak becézték maguk között,* élénk, eszes fiú volt, határozott, bátor, minden vállalkozásra kész, Imre a maga kiegészítőjéhez vonzódott benne, ő csendes volt és szelíd, heves viták elől kitérő, hirtelen vállalkozásoknál megfontolt és halogató. A többiek is gyakran jártak a Lónyay-házhoz, mert a ház fekvése önként kínálkozott összejöveteli helynek: Lónyayék az egyetem tözsomszédságában laktak, a Palikucsevní-házban. De a leggyakoribb vendég mégis Imre volt. Az az anyai tilalom, amely a házhoz kívül való járkálást elzárta előle, az utóbbi időkben enyhült. Nem mintha az anya engedett volna a nevelési álláspontjából, hanem mert Imre tizenhat éves lett, és az özvegy most látta idejét annak, hogy fia úriháznaknál kezdjen forogni, és formái csiszolódjának.

A nyolcak érdeklődésének legfőbb tárgya az irodalom volt. Ebben főszerepet természetesen a kedvenc tanár játszott, az irodalmat előadó Horvát István. A többi professzor alig volt rájuk lelkesítő hatással szakmája terén.

De nemcsak Horvát István miatt kaptak kedvet az irodalomhoz. Volt annak még sok oka, a fiúk külön-külön egyénisége szerint, általános oka pedig a levegőben úszó literátus korszellem. A magyar irodalom érdekében heves agitáció folyt a közéletben. Az Akadémia mint fiatal intézet, már sokat hallatott magáról, a nyelvújító Kazinczy nemrég távozott alakja még friss és nagyszerű héroszi emlékekkel élt a fantáziákban. Kölcséyt is nemrég temették, a Kisfaludy Társaság is javában dolgozott már, az élő nagyon között Vörösmarty akkora tiszteletre tett szert, amilyenre eladdig magyar költő aligha, s a vadonatúj Nemzeti Színház már játszott.

A nyolcak tehát tüzesen vitáztak az irodalomról. Lónyayéknál megvolt az Athenaeum, amelybe Vörösmarty és Bajza írtak.** A Rajzola-

*Nem kizárt, de valószínűbb, hogy tévedés, hiszen éppen Lónyay önéletrajzi töredékéből tudjuk, hogy volt egy Luby István nevű évfolyamtársuk is.

**Pontosabban: Schedel és Vörösmarty volt a szerkesztője, Bajza a társszerkesztője a lapnak..

tokat is olvasták a fiúk, a *Zalán futásából* némelyikük egész oldalakat tudott kívülről, s az utcán meglökték egymást, ha Fáy Andrással találkoztak: ő a Kisfaludy Társaság elnöke. Schedelt is külön respektussal szemlélték a katedrán mint az Akadémia titkárát, mikor pedig Horvát István órája következett, már előre izgatottan várták az irodalmi csemegéket: Horvát professzor annak idején résztvett az Akadémia megszervezésében, de aztán a maga makacs feje szerint elfordult az új intézettől, és diákjainak szenvedelmesen magyarázta irodalmi órán, hogy vidéken lakó rendes tagokat felvenni az intézet elvi céljával ellenkezik, valamint irodalomellenes dolog az akadémikusoknak nem fizetni méltó évdíjat. Az irodalmi élet egyéb intimitásai is érdekelték az ifjakat. Ismerték azt a pikáns affért, amelyet Kisfaludy Sándor, a Himfy-versek lantosa, rendezett sértődöttségében az Akadémián, mert a harmincharmadiki nagyjutalmat nem neki adták, hanem megosztották közte és Vörösmarty között – tudták, hogy báró Eötvös József fogalmazó a kancellárián, hogy Széplaky Erneszt álnéven Bajza József közöl műfordításokat, hogy Czuczor Gergely katolikus pap, és Győrött tanárkodik, hogy a Pester Tagblattban humorizáló Saphir a híres Saphirnak unokatestvére. És mint más helyeken és más korokban, ugyanígy összeverődött más irodalomrajongó ifjú körök, ők maguk is mindenáron írni akartak.

– Alapítunk egy lapot – mondta egy nap Lónyay Menyhért, a legvállalkozóbb közöttük.

– Nekem már volt lapom – szólt erre csendesesen, önmagán mosolyogva Madách Emi –, gyönyörű szép címe volt: „Litteraturai kevercs”. Akkor alapítottam Pali öcsémmel, mikor felköltöztünk Pestre. Holnap elhozom, ami megjelent belőle, arról aztán példát vehettek.

El is hozta. A kézzel írott naiv füzetkék kézzől-kézre jártak.

– Hiszen ez nem szépirodalmi lap – mondta Andrassy Gyula –, hanem tudományos folyóirat! Nézzétek, még a mottója is milyen hochtrabend!

A gyermekded folyóirat kézzel rajzolt kalligrafikus címe alatt ott díszlett a Berzsenyiből vett mottó: „Ész az Isten, mely minket vezet, Melynek hatalmán minden meghajol.”

– Ezt atyánktól tanultuk, ezt a mottó-szokást. Ő szeretett könyveknek, már tudniillik a más könyveinek, mottókat adni. Volt aztán neki, emlékszem, egy csillagászati földrajza, most is megvan otthon, Sztregován, abba egy Dayka Gábor-idézetet írt bele: „Setéség vonta bé törvényid, ó, Természet, S az Úr mond: Légy Newton! S világosság tenyészett.”*

– Ejnye, de szép gondolat – szólt élénken Lónyay Menyhért –, ezt nem ismertem, mondd el még egyszer!

Madách Imre elmondta még egyszer. Nagyon tetszett mindenkinek. Akkor megint visszatértek a „Litteraturai kevercs”-re. Írt abba két író is, egy Ligeti nevű, meg egy Solyom nevű. Ligetiről elárulta Madách Imre, hogy az nem más, mint Madách Pál, Solyom pedig nem más, mint ő maga. Ligeti arról írt egy tudományos elmefuttatás, hogy a körvonalat hogyan lehet hét egyenlő részre osztani. Viszont Solyom bölcseledő közleményében kifejtette, hogy „az újkor jelleme a világosság, míg az őskoré a titok és homályelvűség”.

– Mi az a homályelvűség? – kérdezte Balassa báró.

– Miszticizmus.

Nosza, egy pillanat alatt tüzes nyelvújítási vita származott ebből. Csak úgy röpködtek a Kazinczyra, Helmezyre, Baróti Szabó Dávidra, Horvát István előadásaira vonatkozó hivatkozások, a gúnyolásra alkalmas torz szavak, a mindeddig ki nem egyenlített ellentétes vezérelvek. Ha bárhol az országban ugyanekkor magyar irodalomról kezdtek beszélgetni, a vége egész biztosan ugyanez lett. Mikor jó sokára megunták a hiábavaló érvelgetést, megint az alapítandó lapról kezdtek beszélni, s annak címénél megint kitört a nyelvészeti zenebona. Végül abban maradtak, hogy a „Kevercs” elvét megtartva, Mixturának fogják nevezni folyóiratukat, és mottót is írnak a cím alá. A győztes Andrássy Gyula mottója lett: „Wo allerhand curiosa in Versen und Prosa”. Határozatba ment az is, hogy minden számba mindenki ír, mégpedig saját kezűleg, mert a folyóirat csak egyetlen példányban fog megjelenni, s a példányok őrzésével Lónyay Menyhért és Albert bíznak meg.

*Általában a költőnek tulajdonítják a bejegyzést, de lehet, hogy Harsányinak van igaza. Írásszakértői elemzés tisztázhatná, hogy melyikük írt a könyvbe.

Ki-ki hazament, azzal a türelmetlen izgalommal, amely fiatal lelkeknél egy pillanatnyi várakozást sem tűr ilyenkor. Valamennyien – ki-ki a maga otthonában – azonnal leültek költeni. Verset vagy prózát. Csak Madách Imre nem. Ő megvárta, míg a hófmester és két öccse lefeksznek, akkor aztán a mások által nem ismert rejtékhelyről elővett néhány darab féltve őrzött papirost. Versek voltak ott, egy beszély félbehagyott eleje, néhány prózai elmefuttatás történelmi alakokról, továbbá egy történelmi dráma vázlata és első jelenete.

Kiteregette maga előtt kincseit. Melyiket írja bele a Mixturába? A nyolcagnál az volt a szokás eddig, hogy Lónyayéknál ki-ki beletette alá nem írott és elváltoztatott írással letisztázott elmeszüleményét egy dobozba. És a prózáját mindig alkalmasnak találta a vita, verseit mindig ledorongolták. Ezek a versek már mind megjárták a nyolcak ítélőszékét, és több-kevesebb szótöbbséggel halálra ítéltettek. Aligha lehet ezek után saját neve odairásával a Mixturának adni egyet is.

De hát csakugyan olyan haszontalanok ezek a versek? Emlékezett a kifogásokra, pontosan úgy hallgatta őket, mint a fejére zuhanó kalapácsütéseket. Egyik azt mondta: sok a magyartalanság. Másik azt mondta: a címek igen rosszak. Harmadik azt mondta: az illetőnek, aki írta, semmi érzéke sincs a versforma iránt. A negyedik azt mondta, hogy aki írni akar, az előbb tanuljon helyesírást. Viszont valamennyi versnél egyhangúan elismerték a nyolcak – mert titkát megőrzendő, ő is ravaszul így nyilatkozott –, hogy a gondolat szép és költői. Mi hát a baj vele és a költészettel? A rímek? Mért volnának rosszak a rímek? Itt van például egy rím az „Ábránd” című költeményből: „ifjaknak – vágyiknak”. Hát nem egyformán végződik ez a két szó? És miért rossz ez a sor, amelyet Balassa úgy kifogásolt: „Elvesztzni hazámróli gondimat”? Miért ne volna érzéke a versforma iránt, egyáltalán miért kell ahhoz külön érzék, ha az ember pontosan és hibátlanul megoldassa a szótagokat? És a helyesírás! Hát ami igaz, az igaz, Kovács moderátor úr nem nagy súlyt vetett a helyesírásra, a váci papok pedig a vizsgákon elég enyhén kezelték.* Hanyagul is ír, azt nem lehet tagadni. De

*Ez egyáltalán nem biztos. A latin helyesírást bizonyára a nevelő is és a vizsgáztatók is komolyan vették, és valószínűleg a hivatalos nyelv, a német helyesírását is.

hát egy vagy két betű a fontos, ha az ember valami szépséges és szent gondolatot akar kifejezni, nem maga a gondolat? Ugyanezt vetheti el-lene a magyartalanság vádjának, és hogyan lehet magyartalan, ami magyarul van?

Hevesen vitázott így önmagában, gyertyavilágnál üldögélve, nem látható ellenfeleivel a nem hallható költő. Száz meg száz érvet tudott a maga védelmére felsorakoztatni. Csak igen haloványan érezte, hogy valami, amit ő nem képes tudni, nincsen rendben. Az olyan ember érezhet ilyesfélét, aki még soha madarat nem látott, és jóhiszeműen igyekszik bebizonyítani a többieknek, hogy repülni lehetetlen. De mi hát az a csodálatos madár, amely megbújik a „nyelvérzék”, „formaérzék”, „rimtehetség” és egyéb szavak mögött?

Egyik pillanatban azt felelte magának, hogy ezek afféle kitalált dolgok, a fiúk nagyképűségükben eszelik ki ezeket, hogy roppant tudományosoknak látszassanak. De a másik pillanatban már kétség támadt benne. Hátha van mind e dolognak valami titka, amely előtte rejtve van, mert éppen úgy meg nem foghatja elméjével, mint a színvak szemével a pirosat. Nincs más hátra, meg kell valósítani a régi tervet. Holnap fel fogja keresni Bérczy Károlyt.

Bérczy Károly gyarmati fiú, onnan ismeri kisgyerekkorából, nála két évvel idősebb, a vármegyei főorvos fia.* A váci piaristánál tanult ő is, de nem magántanuló gyanánt, hanem mint nyilvános diák. Onnan a pesti piaristákhoz küldte az apja. Most már jogász, az egyetemen már találkoztak és nyájas szót is váltottak egymással. Bérczy igen jól ír, a Rajzolatokban meg a Regélőben ki is nyomtatja verseit a szerkesztő. Az ő ihletére lehet adni. Holnap felkeresi.

Másnap felkereste. Az egyetemen megbeszélte vele a délutáni találkozót. Izgatottan örült ennek a látogatásnak, de mikor végre ott ült Bérczy Károly szállásán, látta magán nyugodni a finom, kedves fiatal-

*Nem tudjuk, hogy mikor és hol ismerkedhettek meg. Az sem kizárt, hogy Pesten ismeretlenül (esetleg közvetítővel) kereste meg Bérczyt Madách. Ha valóban találkoztak kisgyerekkorukban, akkor erre legvalószínűbben úgy nyilatott lehetőség, hogy Madáchot valamiért nem a közeli Losoncra vagy Szécsénybe, hanem a távolabb fekvő Balas-sagyarmatra vitték orvoshoz, éspedig Bérczy Jánoshoz.

ember előzékeny tekintetét, olyan piros lett, mint a pipacs, és legjobb szeretett volna kiszaladni.

– Csak ki vele, kedves Imrém! Talán elfogyott a pénzed?

– Még rosszabb – felelte pirulóan mosolyogva a látogató –, verseket írtam.

– Igazán? Látod, ennek nagyon örülök! Mutasd hamar!

– Nem, ne olvasd. Inkább én olvasom fel, úgy jobb szeretem. Hogy csináljuk? Egyenként? Vagy olvassam előbb valamennyit, és aztán beszélünk rólok?

– Olvasd valamennyit!

Imre nekifogott. Úgy dobogott a szíve a lámpaláztól, hogy minduntalan elcsuklott a hangja. De aztán belejött. Mikor egy verset befejezett, nem mert felnézni, mert félt a bíró arcától. Csak mikor az utolsót is elolvasta, nézett fel mindenre elkészülve. Nem tett kérdést, csak várt.

– Add ide azt, amelyiknek címe „Az anya, gyermeke sírján”! Azt ki fogom adatni a Regélőben. Valószínűleg beteszik a Honművészbé; mint tudod, az az övék. Nekem bejárásom van oda.

– Jók a versek? – rebegette a boldogságtól megint csak bíborpiros költő.

– A többi, ha nem haragszol meg az őszinteségért, nekem nem nagyon tetszik. Gondolat akad mindegyikben, de a kidolgozás dőcög. Jobban kell ügyelned a formára! Ez az egy, ez még a leggördülékenyebb. Remélem, hogy ki fogják adni. Hát otthon mi újság, mi hírt tudsz Nőgrádból? Édesanyád öméltsága jól van?

– Köszönöm, hálistennek jól van. De hát hogy ügyeljek a formára?

Bérczy Károly gondolkozott egy darabig, aztán vállat vont.

– Tudja Isten, talán nem is lehet arra ügyelni. Érzék dolga.

A vendég tehetetlenül nézett a levegőbe. „Érzék”. Már megint ez a szó. Mit csináljon? Mit csináljon? Itt sem megy semmire. Alig észrevehetően vállat vont ő is. Aztán másfelé vette a társalgást.

– Te dolgozol valami nagyobb terven?

– Igen, én most színdarabot akarok írni. A vázlata nemsokára meglesz. „Bitorlott szerelem” a címe. Te nem gondoltál darabíráásra?

– De... de igen. Van egy történeti drámának való tervem. Ha... ha megengedné, elhoznám megmutatni.

– Okvetlenül hozd el, nagyon fogok örülni. Régóta foglalkozol vele?

– Tulajdonképpen csak tanultam hozzá eddig. Egy darabig, bár ritkán, elmentem a Nemzeti Színházba is, de édesanyám nem szívesen látta a színházba járást, arról tehát lemondtam. Azonban megszereztem Körner Shakespeare-fordításait. Azt bújom folyton, mihelyt egy kis szabad időm van.

– Az nagy költő volt.

– A legnagyobb.

Melegen néztek egymásra. Tetszettek egymásnak. De tartózkodó és szemérmes természetű volt mind a kettő. Kicsit most zavartak is voltak. Imre felállott.

– Hát, szóval az az egy, az nem rossz?

– Nem, az igazán nem rossz. Figyeld meg a Honművészt, emlélem, hamarosan kihozzák, ha külön megkérem őket. És jöjj el hozzám, mennél hamarabb, a drámaterved nagyon érdekel. Milyenszerű téma mégis?

– Wielandnak az a szép műve, „Die Abderiten”, nagyon tetszett nekem, és gondolkozóba ejtett. Arról jutott eszembe valami. Ismered?

– Ismerem, hogyne. Hát csak fel a fejjel, kedves Imrém! Jól érzed magadat egyébként? Udvarolsz valami szép kislánynak?

Mindez csak évődés volt, választ sem váró, nyájas kérdés. Már haladtak az ajtó felé. Bérczy Károly rátette a kezét Madách Imre vállára.

– Akkor fogsz te majd szép verseket írni, ha szerelmes leszel. Szervusz, humillimus, kedves Imrém, Isten veled!

Imre kint volt az utcán, lába gépiesen vitte. Alig várta, hogy a legközelebbi utcasarokig érjen, ott befordult, hogy az esetleg utána néző elveszítse, aztán nekidőlt a falnak. Kimondhatatlan nagy dolog történt vele, még fel sem tudta fogni jóformán. Mint ahogy a nagy ütés előbb csak zsibbadást kelt, és aztán kezd fájni igazán. Mikor Bérczy Károly azt a szót kiejtette, hogy szerelmes, hirtelen ráébredés futott rajta keresztül, mint a villám. Eddig is tudta, hogy minden reggel első gondolata a sóvárgás: látni azt a leányt. Azt is tudta, hogy a leány közelében valami meg nem határozható, andalító részegség fogja el. De mindeddig csak gondolattalanul élt ebben az édes, vak mámorban, sohasem

gondolta végig, hogy mi történt önmagával, önmagában. Csak a szót kellett, hogy más kimondja.

Szerelmes. Lónyay Menyhért húgába, Etelkába.

A belül kelt hallatlan megdöbbenés ütésétől fáradtan, félvállal a házfalnak támaszkodott. Eszelős szemmel nézett maga elé a semmibe. Még gondolata sem volt. Egész testi és lelki valóját olyan tragikus álmélkodás fogta el, mintha ebben a pillanatban tizenhat éves ésszel született volna.

VI.

Etelka tizenöt éves volt.* Haja aranyszőke, szeme koromfekete.**

Ez hát a szerelem? Mire való, mi a célja vajon? Csak gyönyörködni benne. Csak vágyakozni a szőke gyermek társasága után, s ha ott ülünk mellette, átadni magunkat jelenléte csodálatos örömének. Nem gondolni semmi másra, csak fürdetni a lelket az érzelem csodájában. Hogy valaki jogász és valamilyen pályára készül, hogy majd el kell mennie Nógrádba, és ott mennél hamarabb hivatalt vállalnia, az most mind messzi és lényegtelen dolog, az mind csak az élet. De a szerelemnek semmi köze a való élethez, az valami éteri, valami lebegő, a valósággal össze nem függő és megfoghatatlan.

Most, hogy ráébredt a szóra, tudta azt is, hogy Etelkát első pillanattól kezdve szerette. Attól a pillanattól kezdve, mikor évekkel ezelőtt másodszor volt Menyus szobájában,*** és kijövet a szőke gyermek ment el az ajtó előtt. Fehér ruhácskában volt, kurta szoknyája alól bokáig kilátszott a divatos csipkenadrág patyolatos fehérje, fejecskejét keretbe fogta a kosaras szalmakalap, két hosszú aranyszőke fajfónata a derekát verte. Meglátván a két fiút, elpirult, és azonnal befutott egy ajtón.

– Ki ez? – kérdezte Imre a látványtól megbabonázva.

*Harsányinál: „Etelka tizennégy éves volt”. Mivel egy év volt köztük a korkülönbség (a lány 1824 márciusában született), s a regény előző mondata szerint Imre tizenhat éves volt (s ez hiteles adat, mivel *Az anya gyermeke sírján* 1839 végén jelent meg, tehát előtte látogathatta meg Bérczy Károlyt), ezért pontosítani kellett a szöveget. Tizennégy éves korában (1838 tavaszán) Etelka és édesanyja még nem tartózkodott Pesten.

**Etelka szeme kék volt. Madách több verse is utal erre, legnyilvánvalóbban a *Kék szem* című, a *Lant-virágokban*.

***Nemhogy évekkel, de még egy évvel korábban se láthatta az 1839-ben édesanyjával Pestre költöző Etelkát Madách. Egy valószínűleg 1840 első hónapjaiban írt levelében is ezt állította: „Tavaly láttam őt először, meg döbbenék első látására”.

– Etelka húgom – felelte Menyus azzal a közömbösséggel, amelyet úgy furcsállunk fivéreknel, ha feltűnően szép hűgukról beszélnek.

Imre akkor két napig mindenütt ezt a fehér csipkéből, szőke hajból és fekete szempillantásból összetett csodálatos jelenséget látta, akár-hova nézett. Két nap múlva aztán bemutatták: Lónyayék meghívták a Madách fiút uzsonnára. Ott volt az egész család. A tekintélyes, nagyúri fellépésű apa, Lónyay János, a nyájas és választékosan beszélő házi-asszony, fiúk, lányok, más vendégek is, és főként Etelka. Imre úgy nézte, mint valami természeti tüneményt. Hogy lehet olyan szép valaki, mint ez a kisleány? Arcocskája olyan, mint a porcelánrózsák tudnak lenni, kis kezei, amelyek bizonyára sohasem látnak Napot, olyanok, mint a fehér hab.

Aztán beszélgettek. Egy Jekelfalussy fiú is meg volt hívva, ez igen ügyesen és mulatságosan viselkedett társaságban. Utánozta a kutyaugatást, és még a felnőttek is úgy nevettek rajta, hogy biztatták: még, még. Etelka is kacagott. És Imre szerette volna megölni Jekelfalussyt. Ekkor szólt hozzá Etelka:

– Szereti a kutyát?

– Igen.

– Nekünk Gedellőn* van egy nagyon, nagyon, nagyon nagy kutyánk.

– Igen.

Ez volt az egész társalgás, mert Etelkát valamiért elhívták. Többet aznap nem volt alkalmuk beszélni. Ez volt első beszélgetésük. Nem nagyon szellemes társalgás. De mindegy: nem a szavak fontosak ilyenkor. Hanem hogy azokat a szavakat egy tündér mondta, a szavak ettől – a legközömbösebb szavak is – színarannyá válnak; gyémántos kerettel kellene ötvözni azt a szót, hogy „Gedellőn” és azt, hogy „kutyánk”.

De aztán szép lassan összebarátkoztak. Imre és a két Lónyay fiú barátsága mellett bizalmas pajtásossággá fejlődött Imre és Etelka barátsága is. A kislány a fiúk odajáró barátai közül szemlátomást tüntette ki Imrét, a fiúk maguk is Imréhez vonzódtak leginkább, Imrének kivételes helyzete volt a háznál, jöhetett-mehetett, gyakran hívták ebédre, uzson-

*Vagyis Gödöllőn

nára, kivítették őt is, ha a család nyári kirándulásokat szervezett. Nagy karaván ment ilyenkor a Városmajorba, vagy még messzebb, a Zugligetbe. Ott terítőket vetettek a gyepra, s az oldalt hűsölő hintókról lekerültek az elemózsiás kosarak. A gyerekek kedvükre futkároztak a fák harasztos alján, lepkét fogtak, pitypang szárából koszorút kötöttek, nefelejcszet szedtek. Imre a fiúkkal tartott, mert így kívánta az illendőség, de mihelyt alkalom adódott, hamar váltott egy röpké mosolyt a társnői között trécselő kislánnyal. Vagy talán nem is lánnyal, hanem gyerekkel. Nem lehetett azt még lányszámba venni.*

Imre tűnődve nézett vissza a múltba. Mikor vette észre, hogy ez a tündéri gyermek leány? Mikor vette észre benne a leendő nőt? És emlékezetébe ötlött egy ilyen kocsikirándulás. Holdfénynél jöttek visszafelé, és ő egy hintóba került Etelkával. A nagy ülésen ült a három Lónyay fiú: Menyus, Berci, Jancsi, szemközt ültek ők a legkisebb fiúval, Jóskával. Az országúton egyszer csak nagyot zökkent a kocsi, és Etelka felsikoltott. Ha Imre át nem kapja a vállát, ki is esik. De Imre jó erősen visszafogta. A hintó ment aztán tovább a rendes kerékvágásban, de Imre szíve már nem. Ahogy egy pár pillanatig karja ölelésében érezte a lányka két vállát, az ő vállát valami különös áramlat rázta meg. Karján végig valami édes nyilallást érzett a posztó alatt. A gyermeki test emléke volt ez, amelytől aztán azóta sem tudott szabadulni. Különös és meglepő perc volt ez akkor: ösztönszerűen oldalt kapta a fejét, és kutatóan vette szemügyre Etelkát a holdvilágnál. Hirtelen úgy tűnt fel neki, hogy ezt az annyira ismert arcot, amelynek bűbajos profilját bár mikor le tudta volna rajzolni emlékezetből, csak most látja először.

Azóta megzavarodott kettőjük addig oly könnyedén pajtáskodó, apró titkokon meghittén összevillanó viszonya. Most már kerültk egymás tekintetét, és mindketten féltek egymástól, ha a helyzet nagyritkán úgy

*Harsányi mindvégig gyerekként jellemezi Etelkát, ami még akkor is túlzás, ha egy évvel fiatalabbnak gondolta őt tényleges életkoránál. Viszonyításképpen: Madách első szerelme, Massa Fanni 14 éves és 9 hónapos volt, amikor férjhez ment, egy évvel később pedig már gyereke született. Azt is nehéz elképzelni, hogy a 16–17 éves Imre és a 17–18 éves Menyhért futkározott és lepkét fogott volna, noha a zugligeti kirándulást Madách is említi egyik levelében.

adta, hogy kettesben maradnak; ilyenkor vagy az egyik vagy a másik valami ügyetlen ürügyet talált, hogy a kettést megbontsa. Ha tánc volt Lónyayéknál, Etelka most már nem tartotta természetesnek, hogy fő táncait minden külön megbeszélés nélkül Imrének adja. Várta a felkérést, s míg az nem jött, a többi fiú felkérései elől mindenféle kifogásokkal kitért. Imre viszont, aki addig testvéri biztonsággal számított Etelka táncaira, most félénk lett, messzire vonulva, sóváran leste a leányka minden mozdulatát, s a felkérésre habozva, félénken szánta rá magát. Mind a ketten tudták, hogy valami zavaros dolog történt közöttük, de egyik sem tudott ennek a zavaros valaminek nevet adni.

Itt tartott összeköttetésük, mikor Imrébe váratlanul, mennykőcspásszerűen ütött bele az a mástól kiejtett szó, hogy „szerelem”.

Oththon késő éjszakáig nem tudott elaludni. Látomások gyötörték, amelyek édes bűnöknek látszottak: elhessegette kísértésüket, de aztán mohón újra felidézte őket. Homályosan, az ösztönök kormányozhatatlan titokzatosságával mindig egyetlen kép felé tornyosult ébren álmódó fantáziája: amint karjában tartja azt a két szűzi vállat, hogy remegő testével a remegő testet érezze. De ahogy ez a kép a homályosból világosabbá kezdett kialakulni, hangos szigorral horkant fel benne a lelkiismeret, a tér nélküli távolból, mintha édesanyja arcvonásait látta volna felrémleni. A tizenhétéves fiú fogcsikorgatva és nyögve dobálta magát az ágyban: állati módon szenvedett, és nem tudta, mitől. Elkezdett imádkozni. Elmondott tíz Üdvözlégyet, egymás után. Ez lecsillapította, mint a fájdalomvesztő orvosság. Akkor aludni próbált, és úgy érezte, hogy most fog is. De rövid szenderegés után az agyában tolakodó képek megint kezdtek határozottabb körvonalakat kapni, és egyszerre csak megint ott érezte a leány termetét ördögi édességével a karja ívében. Akkor dacosan átengedte magát a képnek egészen, mint a hiába küszködő iszákos, aki belenyugszik, hogy minden hiába, most teljesen le fog részegedni.

Zúgó fejjel, kelletlenül ment másnap az egyetemre. Alig várta a délutánt, hogy Lónyayéknál teremjen. De Etelka nem volt otthon, egész délután nem is jött haza. A fiúk belemelegedtek a leckébe, másnapra mindent megtanultak, s elérkezett a pillanat, mikor Imrének nem volt többé ürügye ottmaradni. Pedig mindenáron szerette volna Etelkát lát-

ni. Egész délelőtt tartó tépelődéseiben elhatározta, hogy itt csak egy lehet a teendő: Etelkának megvallani szerelmét.

Négy napig tartott, míg alkalma lett beszélni vele. Azaz nem is beszélni. Csak kezet szorítani. De egy kézszorításba több belefér, mint egy órányi beszélgetésbe. A lépcsőn találkoztak. Ő érkezett. Etelka a kisasszonyával ment el hazulról. Imre olyan piros lett, mint a főtt rák. De azért keményen tartotta magát. Mikor kezet fogtak, várt egy fél pillanatig, aztán erősen megszorította a kis kezet. És akkor megint várt. Ó, mennyek menyne, boldogságok viharos boldogsága, üdvök leírhatatlan üdv: a kis kéz egy egészen picit, de azért észrevehetően visszaszorította. S a leányka már ki is sietett a kapun, már el is tűnt.

Imre kedvetlenül ment tovább Menyus szobája felé. Most inkább egyedül szeretett volna maradni azzal a boldogsággal, amelynek kürtszava diadalmas zengéssel harsogott benne. Alig várta, hogy hazakerüljön, hogy otthon lecsendesedjék a hangja. Akkor odalépett a tükör elé. És úgy érezte, hogy ő most saját magától is komoly tiszteletet érdemel, ő kivételes lény lett, őt Etelka szereti.

Aztán leült írásaihoz. Úgy érezte, hogy most mesésen szép valamit fog írni, ha ki tudja fejezni, amit érez: hogy Etelka képét mindenütt magával hordja. Akárhova menekülne, mindenüvé magával vinné.

Az ifjú versifikátor lúdtollat nyes magának. Nagy passzióval csinálja ezt: a festő ugyanilyen szeretettel keveri színeit a palettán, a szobrász ugyanilyen kedvteléssel markolássza a nedves anyagot, a zeneszerző élvezettel vonalazza a kottalapot. A gondolat szeretete elárad az anyagra: minden művészet szeretete az eszközök szeretetével jár. Lúdtollat megszegni gusztusos mesterség is annak, aki érti. Beretváéles penicilus kell hozzá, a kéz ügyes lendülete, s a hegy bemetszésénél éles szemmérték. Madách Imre joghallgató odatartja a lúdtollat rövidlátó szeme közvetlen közelébe, megmetszi ügyesen, szájába veszi először, hogy a tinta le ne peregjen róla, aztán bemártja, és próbát firkál vele. Kitűnően sikerült: finom, vékony betűk származnak az előkapott hulladékpapíron: Etelka, Etelka, Madách Imre, Etelka, Etelka...

Kezdődik a vers. Címe: „Hozzá”. Ugyan, mi más lehetne? Sorok kerülnek a papírra, négy szabályos sor egymás alá. Az első strófa úgy megy, mint a parancsolat.

Messze, messze, el tetőled,
Égi bájú ideál,
Messze ott a vad magányba
Képed engem nem talál.

Még megy a második is. De aztán sokat kell javítani, mert a kifejeznivaló nagyon nehéz. Azt kell megverselni, hogy a költő hiába menekül, példának okáért a természet ölére, minden az ideálra emlékezteti. Tavasz, reggel, hegy... ez a természeti kép. A költő felvillan: azt kellene megírni, hogy Etelka szemében ott van a tavasz-reggeli Olimposz hegye, mindenestül, ami mennyei, mert a teremő az egészet oda-lopta abba a fekete szempárba. Gyönyörű gondolat, benne van minden, ami klasszikus, ami mennyei, ami költői, ami pogányszépség, és még egy elmésség is van benne: ezek a szemek ellopták az Olimposzt. A költő tűnődik, jegyez. Jobb jut eszébe, az előbbi kihúzza. Aztán más jut eszébe, abbahagyja az egészet, más két rímmel próbálja meg a mondanivalót körülkerülni. Közben bal keze hüvelykujján állandóan szám-lálja a szótagokat. Megvan ez babonázva, hol több eggyel, hol keve-sebb. Négy sorba kimondhatatlan nehéz az egész bőbeszédű gondol-a-tot belezsúfolni. Törlés, toldás, föléírás, visszahúzás. Kétszer is le kell írni a strófát, mert a sok javítástól olvashatatlan. Végre kész:

Szép szemében az Olympot
Orzva láttam ékivel.
Melyben istenült mosolyba
Egy menny élve vesztegel.

Jól van, a költő ezzel meg van elégedve. Ki vonhatná kétségbe, hogy kifejezte, amit akart? Gyerünk tovább! Ajkát az egész világ hajnalha-sadásához kell hasonlítani, arcát magához a rózsaszínű tavaszhoz, lé-péseit a rózsakelyheken elosonó szellőhöz, hangját madárcsicsergés-hez. Elkészül újabb két strófa. De most valami szép befejezés kellene. Valami sóvárgó szomorúság, mert a szerelemvers úgy szép. Képek és szavak zsonganak a verselő fejében. Az érintetlen hófehérség, Diana, márvány: márványszobor, Diana márványszobra. Amelyhez hiába ri-

mánkodik szerelmes szóért az imádó. Igen, ez szép lesz. Egy álló órát tart, amíg temérdek törléssel és javítással sikerül szótagokba és sorokba kalapálni az eszmét. Már virrad odakünn, mikor letisztázza:

Keble mint Dianna szobra
Oly magasztos, oly fehér,
Ah, s imám e kőszobortól
Enyhe érzet sohse nyér.

Az utolsó sort tízszer írta át. De végre megvan a vers! Sebbel-lobbal siet aludni, vetkőzés közben a földön elszórt szövetdarabok és cérnagombolyagok között botorkál. Ez a Károly holmija, ő nem esztergályosságot, hanem szabómesterséget tanul.*

És másnap tizenegy után megkeresi Bérczy Károlyt. Együtt mennek el az egyetemről. A Hatvani utca sarkán megállnak, Bérczy elolvassa a verset. Fejét rázza.

– Ne vedd rossz néven, pajtás, ez nem jó. Egyetlen új gondolat sincs benne, és a verselés hanyag.

– Hanyag? Hajnalig dolgoztam rajta.

– Úgy látszik, nagyon küzdesz a formával. Egyiknek könnyebben megy, a másiknak nehezebben. A költemény utolsó sora a leggyengébb, ez még akkor is agyonvágna visszafelé a verset, ha addig könnyen folyna. Pedig nehézkes addig is. „Orzva láttam ékivel”: ezen nem érik a verejték.

Még beszélgettek egy darabig, aztán nyájasan elváltak. De Imre nyájassága fájdalmas bámulatot és csodálkozást takart. Ez érthetetlen, amit Bérczy mond. „Küzd a formával.” Hát más nem küzd a formával? Nem úgy csinálja a világ bármelyik költője, hogy eszébe jut valami szép és nagyszerű, azt azután meghatározott szabályok szerint verses szavakba önti? Hiszen más költők sem azonnal versben gondolkoznak, azok

*Grosschmid Péter szerint ükapja, Madách Károly könyvkötészetet tanult. De nyilván nem ekkoriban, hiszen 14 éves volt, amikor 1840 nyarán a fivérek hazaköltöztek Alsósztrégovára. Később öccsével együtt ő is a pesti egyetemen tanult, valószínűleg ekkor kezdett el mesterterséget is tanulni.

nak is ki kell keresniük a trocheikus szavakat, meg a megfelelő rímet. Az egész érthetetlen.

Hát rendben van, a vers nem jó. Viszont emlék. Egy Etelkának szentelt rajongó éjszaka emléke. Beletesszük szeretettel a dolmányzsebbe, hogy a bedugott kéz a kedvest érezze tapintásán. Ó, bárcsak jönne a délután, hátha akad egy a tegnapihoz hasonló, leírhatatlanul boldogító kézszorítás...

Akad, félreérthetetlen válasza az imádott kezecskének. Egy hét múlva egy-két szó is akadt, amelyben halványan boldogító célzást lehetett felfedezni. S ahogy a remények útján így haladt előre az ifjú, ugyanolyan mértékkel haladtak vágyai is. Egy napon megvallotta magának azt a hallatlanul vakmerő vágyat, amely már ott bujkált benne egy ideje, alattomosan lappangva a lélek sötétjében: meg szeretné csókolni Etelkát.

Hogy mi adja a bátorságot az ügyefogyott módon szerelmes ifjúnak, az megfoghatatlan. Házi bál volt Lónyayéknál, és Imre, saját maga legnagyobb bámulatára, ezt mondta tánc közben:

– Az életemet adnám oda valamiért!

– Ugyan, miért?

– Ideáломat szeretném megcsókolni.

S mialatt Etelka a kellő válaszon gondolkozott, ő rekedten még hozzátette:

– Csak egyetlenegyszer.

– Érdemelje ki! – válaszolta Etelka, aki nem tudott okosabb választ kitalálni.

Imre izgatottan elvonult a báltól. El akart bújni, hogy ezen a mély értelmű válaszon, amelyben egek és poklok minden jövője, jelene és múltja, egyszóval az egész világmindenség benne foglaltatott, hosszasan elgondolkozzék. De nem tudott kisütni mást, mint hogy holnaptól kezdve valami világrendítő nagyot igyekszik csinálni, s ha véghezvitte, akár hosszú évek árán is, oda fog állani Etelka elé: Itt vagyok, kiérdemeltem.

A bál után még soká beszélt a fiúkkal. A jövőről kellett beszélni valakivel mindenáron. Fantasztikus terveket bonyolított, hangos gondolkodásban. Széchenyi és Kossuth mellé fogja felküzdeni magát.

Beniczky becsípve helyeselt.

Ó, milyen gyönyörű az ébredés, ha az éjszaka olyan emlékére lehet visszagondolni az első gondolattal, mint Etelka válasza. „Érdemelve ki!” Hiszen ez a világ legnagyobb boldogságát jelenti, mert Etelkának tudnia kell, ki az az ideál, akiről szó van, felelete tehát azt jelenti, hogy a csók nem lehetetlen.

Ujjongva táncol és muzsikál ilyenkor az egész világ, még a katzenjammer is kellemes. Kinek lehetne elmondani, hogy milyen boldog? Az egykedvűség hallgatag, de a nagy bánat és a nagy öröm egyformán közlékeny. Imrének nem az édesanyja jut eszébe. Marie-nak fog írni. Beniczky Ödön még ott ül a nyakán egész délután, hogy a bál éjszaka eseményeit megtárgyalják. De végre elmegy.

Imre leül levelet írni. Csak úgy ömlik belőle. Virágos jókedvében víg mottót ír a levél élére. „Fönkiáltsuk: a hazának / Szép leányi éljenek.” Ezt az Aurórában olvasta egyszer. Aztán tréfásan németül, szónoki hangon folytatja: „Die Ohren auf! denn wer von euch verstopft / Wenn laut Gerücht spricht, wohl des Hörens Zugang.” Ez viszont Shakespeare-idézet, Körner fordításában. Madarat tudna fogni a levélíró, olyan boldog. De az a ritmusérzék! Az ifjú költő kihagyott a második idézett sorból egy szótagot!

„Kedves Marim! nem anyira ígéretem teljesítéseül, ~~mi~~ mint inkább egy édes vonzalomból elő beszélem a Lónyayéknál tartott vigalom egészét. Ha lelsz egy szabad percet gyarmaton, melyt [!] e haszontalanságra szentelhetsz, olvasd el, végig, és egy tűkröt fogsz látni, melybe minden hiven van vissza adva – Épen ez oka, hogy kérjelek, ne mutatnád senkinek, vagy ne említenéd a bent írtakat, nehogy azoknak fülökbe vissza menyjen, kikről épen szól – mivel még nem tudom mi szinel és szempontból fogom a tárgyakat festeni. – karczolásomnak is botsánatot esdek, de egy kinem aludt tele főtől legyen ez is elég – haljad tehát: [...]”

Soupé volt nem vatsora. Én Strasburgi pástétom és olasz salátán kívül semmit sem ettem, ez utolsó egy különös étel, jó igen, de a benne itt ott uszkáló olaj szemek egész a borzadásig rosszak, mint sok jó @anczosné körébe a gyöngyök (?)

Fanyars édes

Mindég vegyes.

azonba azért ez is kellemes volt, mert a Rácokra emlékeztetett, —
köszöntöm én a nemzetet

Czuczor

Éljenek a rácok!!!

Remegett szíve tótnak oroszoknak

Horvat Cir.

• Igen felséges itt a Thea – 12 butella champagnier volt, sok ha maga ült az asztalhoz, másod magával kelt fel – exempla sunt odiosa (gyűlöletes a példa.) E bálba két pár fel is bokott Jekelfalussi Szizányi Cle-rel, és Jancsi nem tudom kivel. –

Jancsinak hideg lelése volt, meg is fel kelt, a kis Lizkával tsínosan ment a magyar, ez utóbi Cachuchát is igen gyönyörűen tánczolt. – Vatsora után mindjárt siettem tánczosnét szerezendő, és Etelkával a kotlilonra angazsíroztam magam, úgy mint azon esetben ha még lenne egy Française, arra is. – közeledik a kotilion, én teljes biztosságba, mosolyogva a világot beszélgetek, midőn meg támad két böszült orosz lány ként két teljes című tánczos társ. Az egyik dühhel szememre hányva hogy már ő <...> néki akkor ígérkezett cotiliónra Etelka mikor én hitam meg, ezt sok ügyel bajjal le tsendesítvén, a másik ál elő, hogy ő Phémit hita meg és ez azt mondta néki, hogy már van Madáchal angazsírozva. képzelheted borzasztó esetemet. – Szerencsémre úgy akarták az ég hatalmi, hogy pretendens tánczosném Phémi rosszul lett, és el kellett hagynia a táncz teremtet [!] – én szabadabban lélekzém – Vége léven a Cotilionnak is egypár keringő után jött a Française. Megyek tánczosnémért, midőn azt Balassával latom álni a soron – oda ügetek, én mint jogász tudom quid júris. Ő menti magát, hogy gondolatba el felejté ígérteit, én választani hagyom, hosszú habozás után mint előb' ígértet engemet választ – ah de már mi a kilencedik pár vagyunk – egynek le kell lépni a harc mezőről, – tánczosném használni akarva ~~vagy~~ az alkalmat, hátra lép, hogy Balassának is eleget tegyen, de egy más pár meg előzi, és mi – tánczolánk. Még két keringő volt, és vége volt ennek is – mindennek vége volt 4 órakor. A vatsoránál lévő olasz salátába sok tengeri halak voltak, leginkáb' tőke hal – Örülve lettem reggel barátjaimnak teljes számát – egy sem hibázott. [...]

Négy órákor el butszánk, minekutána a dámák töbnyire el mentek. Egy része a tánczosoknak haza ment, egy része Jankovicsnál hált, ki Lónyaékhoz közel lakik, én végre, és Beniczki Menyusnál egynehány párnán a szoba közepin le hevertünk. A tanár ágyába egész komoditással levetközve le hevert, és el aludt lármánk daczára, mi hárman pedig Berczivel a földre terítve, tréfák nevetések, versezések, obszervatiók, észre vételek, tervek Phantásiák, és Lárma közt reggel hétig virasztánk. Beniczki ekkor fel húzta Lónyay Menyhért czizmáját, és hosszú orral haza ballagott, én pedig kotsira ülve haza vágaték, ott tüstént lefeküdtem, és $\frac{2}{4}1^{\text{re}}$ minek utána már alva három vizetet fogattam a negyedik által felköteték, ki a (óh bámulat) hosszú orrú Beniczky volt. – Igy volt – így múlt, 's most nehány Emlékezet-képzelődés kívül – allig je [!] egy vagy két holt tsekelyke tárgy hogy való volt, nem tsalfa álom képzelet —

Téged holtig szerető otséd

Emők”.

Emők, ahogy éppen ebben az időben irodalmilag elnevezte magát az Emmerich saját találmányú magyarosításával, befejezván a levelet, elő is vette azt az egy-két „holt tsekélyke” tárgyat. Kis darab selyempapír volt az egyik tárgy, amelyet Etelka fejtett le az éjjel egy cukorkáról, szándékosan otthagya, aztán ravaszul visszanézett, kinek jut eszébe zsebre vágni: Balassának-e vagy Madáchnak. A másik már sokkal nagyobb kincs volt: egy krémszínű csipkekeszkenő. Ezt Madách Emők egyszerűen ellopta.

Megnézegette zsákmányait, megsimogatta őket, aztán végigolvasta a testvérnéjének írt hosszú-hosszú levelet. Olvasás közben többször elnevelte magát. Szent Isten, ha édesanyja megtudná! Ekkora becsípés! Marie, az édes, jószágos Marie, az más. Bizonyosan fel fogja olvasni az egész levelet, hogy a szegény rekedten kínlódó Pepinek egy pár jó perccet szerezzen. És fogja hallgatni a felolvasást nagy figyelemmel a kis Pepi is, aki a legutóbbi vakáción úgy összebarátkozott vele. Sőt, a kis Panka is fog fülelni a felolvasásra a bölcsőből mert Marie-nak már két gyereke van.

Hanem a levél, az kitűnő. Minden önhietség nélkül megvallhatja saját írásáról, hogy kitűnő. Hogyan lehet az, hogy aki ilyen mulatságos,

jól folyó prózát ír, annak verseit a forma szempontjából mindenki gáncsolja? Kinek higygen? A gáncsolóknak vagy saját maga azon titkos sugallatának, hogy hátha mégis jók a versek? Anyja arra szoktatta, hogy ne csak szigorú, hanem egyenesen kegyetlen a maga bírálatában. Nem kellene tűzbe vetni ezeket a verseket, ha ennyi kétség lehet irántuk? Gyors elhatározással már nyúlt volna értük, de meggondolta mégis. Meg kellene várni, el tudja-e helyezni Bérczy azt az egyet a Honművészből. Aztán meg ez a „Hozzá” című, ezt nem szabad bántani. Ez Etelkával függ össze, ez szent tárgy.

A készsorítások, édesen egyetértő pillantások, apró kis szalon-izgalmak folytak tovább. Közben folyton termettek a Bérczy által jövendölt versek. Egy napon elérkeztek oda, hogy Emők megmondotta Etelkának: ő az ideálja. Hónapokig tartó, félre nem érthető kéznyomások, célzások, pillantások, sóhajok után ez nem lehetett meglepő vallomás – Etelka mégis halk sikollyal fogadta. Illendő rémulattal szaladt ki a szobából, ahol véletlenül ketten maradtak volt. De mikor legközelebb találkoztak, a fiú kézfogáskor valami gyengéd puhát érzett a tenyerében. Zsebre dugta, és aztán sietett titokban megnézni. Egy száráról letépett piros rózsabimbó volt az.

A kislány már nem tizennégy éves volt, hanem elérkezett a tizenhathoz.* Kisasszony volt már, idestova ifjú hölgy leendett. Egy vasárnap délelőtt összebeszélt a társaság, hogy kirándulnak a ligetbe. Emők majd kiugrott a bőréből izgatottságában: a találkára magával hozta a „Honművész” friss számát. Benne volt a verse. Nagy szenzáció fogadta, egymás kezéből kapkodták a lapot, a titkos tanácsos maga is elolvasta, és megveregette a költő vállát. A költő piros volt, és dadogott az örömtől, ha szóltak hozzá. Kint a ligetben akadt egy pillanat, de csak szempillantás, mikor őt és Etelkát a bokrok elfedték a többiek elől.** Akkor gyorsan megkérdezte:

*Volt róla szó, hogy Madách legfeljebb másfél évig (1839 elejétől 1840 nyaráig) találkozhatott Etelkával. A bál, amelyről levelében beszámolt, 1840 farsangján (valószínűleg március elején) volt, ekkor Etelka valóban 16 éves volt.

**A vers még a bál előtt, 1839 december 26-án jelent meg. Nem kellett magával vinnie, mivel egy levél kíséretében nyomban elküldte Menyhértnek. Végül: a téli időpont miatt nem túl valószínű, hogy a bokrok elfedték volna a szerelmes párt.

– Kiérdelemtem?

És meg sem várva a lányka riadt választát, villámgyorsan odaértette ajkát a lány orcájához. A következő pillanatban már feltűntek a többiek.

Etelka ettől fogva került egész délelőtt, de messziről, a sétáló társaság másik végéről, mindig a fiút nézte. Ez pedig rátette kezét a mellére, hogy tenyerével szorítsa vissza a hála és boldogság benn alig férő viharát. Mélységes hálát érzett és mélységes boldogságot. Közeli jogi vizsgája jutott eszébe, még egy jogi esztendő, aztán élet és pálya.* És Lónyay Etelka, mindörökkön örökké.

Valami megütötte a fülét abból a beszélgetésből, amelyet Lónyay titkos tanácsos folytatott feleségével. Maga sem tudta, miért, de néhány összefüggés nélkül meghallott szóból az az érzése támadt, hogy neki oda kell figyelnie. Gyorsan még egy rajongó pillantást vetett Etelka felé, s a pillantás fénye egy szemközt érkező, ugyanolyan boldog pillantás fényével találkozott. Aztán a beszélgetők felé fordult.

– Megmondtam neki – szólt élénken a kegyelmes úr –, hogy ezt már nem lehet tűrni. A klérus fel fogja gyújtani az országot. Ezekkel a reverzálisokkal, ez tiszta örület. Ha már a szeptemvirrel meg merik ezt csinálni, nem tudom, mi lesz. Miért nem küldenek mindjárt a gályára bennünket?

A kegyelmes asszony bólintgatott hitvese szavaira. A Nap édesen ragyogott, kör alakú fényfoltokat küldve a lomb között a pázsitra. És Madách Imre előtt mégis sötét lett a világ. Hirtelen látomásként jelent meg előtte anyja kemény, megindíthatatlan arca.

Rettenetes dolog ez, amire eddig nem gondolt. Ő katolikus, Etelka protestáns. Borzasztó csapás. Szédelő fejjel támaszkodott neki egy fatörzsnek. Lónyay Berci, aki megszokta, hogy barátja minduntalan beteg, sajnálkozva lépett hozzá:

– Megint rosszul vagy?

Imre halványan elmosolyodott.

– Köszönöm, semmi. Csak fáradt vagyok.

Etelka kíváncsi és szerelmes aggodalommal nézett ide a túlsó oldalról. De Imre nem őt látta. Hanem özvegy Madáchnét.

*Még kettő: 1842-ben fejezte be az egyetemet Madách.

VII.

Kossuth Lajos még mindig börtönben ült. Az egyetemi fiatalok kézírással másolt példányt tartottak fiókjaikban a híres politikus kihallgatási jegyzőkönyvéből. Olyan mondatok voltak abban, amelyek a lelkes ifjak elragadtatását a felhőkig tudták csapkodni. Mikor az első kérdésre, hogy mi a neve, Kossuth Lajos nyugodt és méltóságteljes tiltakozással felelt kihallgatása ellen, s csak azután mondta meg a nevét, ebben hazafiasság volt és jogtudományi megfontoltság: két olyan elem, amitől az 1840-es jogász túlárado hévvel csapott az asztalra: „Ez a mi emberünk!” S a jegyzőkönyv utolsó passzusa, amelyben Kossuth mint egy nagyszerű színmű színpadi hőse szavalja remek mondatait a tiszta, és rejtegetni mit sem kénytelen lélekről, hogy aztán méltóságteljesen fogadja a közvélemény tapsait, leghamarabb ezeknél a fiúknál kapta meg a tapsokat. A fiatalság az emberi természet őskorát éli: könnyen gyűjtható fantáziájához minden fellobbanással együtt lobban az erő tudata. Ezek az ifjak, ha Kossuth Lajosról s a szabadságot és magyarságot taposó osztrák uralmi rendszerről beszélgettek, csillogó szemmel kezdték a kardot emlegetni: löporfűst, barikád, győzelem – ilyen szavak szivárogtak be a határokon túli országokból. S a fiatal izmok tételességükben mindig feszülni akarnak.

Mikor az iskolaévet lezárták, elhatározták a fiúk, hogy kedvelt jogi professzorukat, Virozsílt, búcsúszónoklattal fogják megtisztelni. S erre a szerepre mind Madách Imrét tartották a legalkalmasabbnak. Származása és vagyonos volta természetessé tette ezt a vezető pozíciót, akik pedig rang és mód dolgában vetélkedhettek vele, azok közül még az egyik Andrássy fiú jöhetett volna számba szellemi képességek dolgában, de annak az volt a híre, hogy bár a legelméesebb közöttük, semmit sem vesz elég komolyan, és mindenből tréfát csinál. Így maradt a szónoklat tiszte Imrére.

Lámpalázzal kezdte, akadozó szavakkal, elszoruló torokkal. De már az első mondatok alatt érezte, hogy megragadta a terem közönsé-

gét. Ettől szilárdságot kapott, és mivel tudta, hogy a hangja igen kelle-
mes, beleereszkedett az ovációba, teljes biztonsággal. Nagy érzés volt,
a leendő közpálya remélt dicsőségének ízelítője, mikor emelt hangon,
a szavakat merészen odavágva recitálta:

– S íme, a búcsú óráját egy szent, egy nagyszerű vigasz mosolygja
körül: vigasz azon reményben, hogy újra közelebb állunk a perchez,
mely szablyát adva a kezünkbe, égi szózzal dörge el: „Itt a cselekvés
órája!”

Riadó éljen dördült fel a teremben. Az ifjú szónok lihegő mellet várt,
míg folytathatja. Egy pár újabb gondolat után szeretettel szavalt az
mondatot, amelyet az egész beszédben a legjobban szeretett:

– Követ ragad az álmos nép a hajnalhirdetőre...

És aztán a beszéd vége, a Kossuth Lajosra vonatkozó célzással,
amely egy ifjúsági szónoklatból nem maradhatott ki:

– De te élni fogsz mindörökké, ha testté lesznek ígéid a haza hala-
dásában, ha testvérekké lesznek a nemzetek, s a vésznek napján hon
hont fenevadként el nem öl, ha törvény fog ülni a trónon, melyen a fe-
jedelem öröklik, ha néhányak önkénye nem ítélendi el azokat, kiket
egy hon ártatlanoknak vall...

Még nagyobb éljenzés. Egy-egy rikító, szenvedélyes kiáltás: „Éljen
Kossuth Lajos!”, „Éljen Lovassy!” Az agg professzor bólogat. Kezet
nyújt a szónoknak, és szokatlan melegséggel gratulál. El is kéri a be-
széd szövegét emlékébe. A fiúk is kéri, mind le akarják írni. Vakmerő
hang, kockázatos, fiataloknak tetsző. Az első nyilvános szereplés óriási
sikerrel járt.

A szónok mégsem a diadalmi mámor ragyogó arcával tér haza. Vo-
násai eltorzulnak, fogát csikorgatja kínjában, embertelenül szenved.
Ízületeiben megint kiújult a fájdalom, fiatal legény létére súlyosan csú-
zos. Olykor dühösen átkozná a nyomorult test gyengeségét, de a nagy
kitörések előtt mindig úr marad veleszületett türelme. Nagy gyakorlata
is van már a szenvedésben: aligha akadt társai közül egy is, aki ily fia-
talon már annyi testi szenvedést tudna maga mögött. Az orvosok most
azzal biztatják, hogy Pöstyénben, ahová készül, a kúra egész biztosan
segíteni fog.

Lehet, hogy a kúra majd segít, de csak a testi fájdalmat tudja meg-
gyógyítani. Az első szerelem még sajgó fájdalmát aligha. Talán kár is
volna ezt gyógyítani: fájásában van valami kínzóan édes. Szépen bán-
kódni van olyan öröm, mint közönségesen boldognak lenni. Imre sza-
kított Etelkával.

Mikor eszébe döbbsent a tragikus valláskülönbség, az első szerelem
szikrája még világhódító lobot vetett lelkében: mardosó éjszakai tűnő-
dések után elhatározta, hogy szembeszáll Etelkéért az egész világrend-
del, csak Etelka kezét foghassa a héroszi küzdelem alatt. Elhatározta,
hogy még anyjával is szembeszáll. Még a pózt is kirajzolta magának: az
alázatos, tisztelettudó fiú pózt, aki szerényen, de erősen fog ragasz-
kodni boldogságához. Két hétig élt ebben az elképzelt pártütésben,
hosszú vitákat folytatott le a maga elé képzelt anyjával. Zendülő és haj-
thatatlanul ellenálló fiú volt két hétig anélkül, hogy odahaza, Sztrego-
ván, a kamarás özvegye ezt legkevésbé is sejtette volna. Mikor meg-
jelent a híres áldornagy, vagyis pírmási pásztorlevél, amely a reverzáli-
sok kiélezett kérdését könyörtelen hatalmi problémává tette, még olyas-
félét érzett, hogy anyja mellett most már a bíboros hercegprímással ma-
gával is személyes vitát folytat. De ekkor jött a fájdalmas fordulat: nyúlt
az erőt adó kis fehér kezért, de azt nem találta, csak az üres levegőt fogta
meg.

Balassa báró csinálta a bajt. Egy délután együtt mentek az utcán.
Beszélgetés közben a falusi életre terelődött a szó, és Balassa valamire
ezt felelte:

– Szó sincs róla, hölgyeknél ez nem így van. Etelka éppen tegnap
mondta nekem például, hogy ő képtelen volna falun lakni.*

– Mit mondott? – kérdezte Imre elképedve, halálos sápadtsággal.

– Azt mondta, hogy ő képtelen volna falun lakni.

Imre nem hallott többet a beszélgetésből. Etelka elhatározta magá-
ban, hogy nem akar falun lakni? Őt tehát, aki szembeszáll éggel és föld-

*Etelka egy apró, a mai magyar–ukrán határnál lévő faluban, Nagylónyán született,
egy időben Tuzséron élt, csak 1839-től Pesten. Később gyermekei is (pl. Szirmay Al-
bert) Nagylónyán születtek. 1896-ban a szintén falunak számító Újpesten halt meg.
Ezek a tények ellentmondanak az állításnak.

del, csak bolondítja? Mikor a sztregovai kastély szépségéről beszélt neki a minap, s a kislány azt olyan tágra nyílt szemű érdeklődéssel hallgatta, csak képmutatóan játszott vele? Imre dacosan távol maradt a Lónyay-háztól négy napig. Etelka, aki Balassa pletykájáról nem tudott semmit, várta a másnapra ígért szerelmes verset, várt még egy napig, várt, összesen öt napig, s mikor aztán Imre valami egyetemi ürüggyel megjelent, a leány alig üdvözölte. Ebből az következett, hogy Imre igazoltnak látta borzasztó csalódását, és feltűnő, majdnem nyegle hidegséget tanúsított Etelka iránt. A meg nem mondott és ki nem magyarázott szerelmi vádak így növelték a keserőséget a két ifjú kebelben. Mind a kettő szívesen hárította a felelősséget a másikra, mert így a másik hibájából menekedett a képtelen feladattól: Imre is jól érezte lelke mélyén, hogy anyját sohasem lágyíthatja meg vallási dolgokban.* Etelka is jól tudta, hogy nyakas kálvinista apja iránt való szíves engedelmeségéből nem léphetne ki soha. Egy napon azon vették észre magukat, hogy nyugodtan, idegenül beszélgetnek egymással, csak a meg nem magyarázott vádak felelőssége okoz kínos és kellemetlen zavart társalgásukban. Mikor Imre búcsúzásának napja elérkezett, már tudta, hogy Etelkától mindörökre el kell köszönnie. Anyja úgy határozott, hogy Imre a még hátralévő jogi esztendőt otthon, Nógrádban, magánúton fogja elvégezni.

– Az én Istenem áldja meg! – mondta a búcsúlátogatáskor a kislánynak. Többet nem mondhatott, mert Menyus és Berci jelen voltak.

– Isten vele, Imre – szólt Etelka nyájasan és közömbösen.

*Alsósztrégován a legfontosabb bizalmi állást, a gazdasági intéző feladatát egy kálvinista, Bory István látta el 1828-tól 1858-ig. Majthényi Anna tehát férje halála után se bocsátotta el őt. Más körülmények is amellet szólnak, hogy a többi felekezettel szemben se volt elfogult: se az evangélikusokkal, se a zsidókkal szemben. Ugyanakkor a Madách-életrajzokban, főképp Fráter Erzsébettel kapcsolatban folyton visszatérő állítás, hogy a lány református hite miatt nem vette jó néven fia választását. Mindazonáltal lehetséges, hogy bár a társadalmi kapcsolatok terén nem voltak ellenérzései a más felekezetűekkel szemben, azért a vegyes házasságot nem tartotta jónak. (Pl. az eltérő erkölcsi értékrend, ill. az azzal összefüggő eltérő családmodellek, nevelési elvek miatt.)

Kezet fogtak, és soká nem engedték el egymás kezét. Mindegyik kéz a másiktól várta a megmentő kézszorítást Végül is ernyedte csalódással vált el a tizenhat éves fiú keze a tizenhat éves leány kezétől. Sívár búcsú volt, de könnyebb volt így. Még a könyvecske is Imre zsebében maradt, amelyet az utolsó reménység esetére hozott magával.*

Nagy dolog volt ez a könyvecske a fiatal jogász életében. Nem is könyvecske volt, inkább füzet, kis formájú, zöld táblájú. Tetején ez díszlett: „Lant-virágok, írta Madách, Pesten.” S a címlap alján: „Nyomtatta fűskúti Landerer Lajos 1840.” Az első benti oldalon mottónak egy Kölcsey-idézet: „Néktek szent legyen e lant: Ámor, Gratia, Phoebus; Aetheri tűz, báj s hang töletek ömle reá.” A következő oldalon az ajánlás: „Anyámnak ajánlva fiúi tisztelettel.” S még egy oldallal tovább megint csak idézet. Victor Hugo két sora: „Que le livre lui soit dédité. Comme l’auteur lui est dévoué.” Vagyis: a könyv éppen úgy neki adásék, mint ahogy a szerző is hozzá ragaszkodik. Az anyához és nem máshoz.

*Harsányi a regény írása idején még valószínűleg nem látta a később általa ismertette, Lónyaynak írt leveleket. Azokból ugyanis kiderül, hogy egy időben (valószínűleg 1839 végén és 1840 legelején) megromlott a barátság, bár inkább csak sejthető, hogy Menyhért nem vette jó néven Imre közeledését a húgához. Mindenesetre Imre végül leírta neki, tehát feltétlenül tudott róla. A szakításnál több félreértésről és több személyről lehetett szó, nemcsak egyről. A költő előbb hűtlenséggel vádolta kedvesét (*A hűtelen*), majd a következő versben (*Önvád*) környezeti hatásokkal magyarázza kapcsolatuk végleges megromlását, elhidegülését:

Mért hallgatám meg suttogásukat
A közbenjárók vészes seregének
Kik két szív közt akként tolonganak,
Mint nap s föld közt gyászfellegi az éjnek,

S táplálják a vak szörnyet gondosan,
Mely önkeblén pusztít, a félreértést,
Míg egy bizalmas szó, egy pillantás
Elvégzett volna köztünk minden kérdést.

Gazdag fiú volt Madách Imre és takarékos. Gyakran megtörtént, hogy levélben kérte anyját: ne küldene több pénzt, múlt havi zsebpénzéből még van bőven. A három fiú pesti háztartásának költségeit bőven fedezte a Pest megyei Majthényi-birtokok árendája, amelyet az anya egyenesen Pestre utaltatott. Imrének bőviben volt kiadható pénze. Más ifjú költőnek, aki éhes, le kell a lábát járni kiadóért. Neki egy útjába került a Hatvani utcai Landerer-üzletben megalkudni, mennyiért nyomják ki eddig írott verseit, tetszetős kiállításban, jó papíron. Etelkának akarta itt hagyni szerelme színes emlékeit, hogy a kislány asztalán a távolban érte küzdő kedvesnek szerelme állandóan ott öröködjék. De jött az elhidegülés, s Landerernél már dolgoztak a szedők. Új verseket kaptak még, lemondó, kesergő verseket.* Aztán bement egy napon a boltba, és megírta az ajánlást anyjának. A szerelmi boldogságot nem a szülőnek mondja el az ifjúság, de a boldogtalansággal ösztönösen az anya ölelésének ősi vigaszát keresi.

Ezt a kötetet lapozgatta, mikor a poros júliusi országúton távolodott kocsija a háta mögött elmaradó Pesttől. Poggyászában volt még belőle egész rakományra való, azokat rokonainak, barátainak szándékozott szétküldeni.

És ha menyegződ reggelén virágot
Füzesz hajadra – sír virága az!
A dalnok élte sorvad e virágon,
S mindennikében egy remény – tavasz.

Etelka máshoz fog feleségül menni. Majd jön egy előkelő, gazdag, református fiatalember, és elveszi. Már nem is saját anyyira ez a gondolat, amely pár hete még tüzes fogó gyanánt marcangolta a dalnok lelkét. Más fájdalom az, amely a vesztett szerelem sírján ciprusként

*Cenzúra volt, nem kezdhették el cenzori jóváhagyás nélkül a szedést. Az utólagos betoldásokat is cenzúráztatni kellett. Madách leveleiből arra következtethetünk: a takarékoság nem belső kényszer volt, csupán édesanyja elvárásainak kívánt megfelelni. Valójában nem tudjuk, hogy ki finanszírozta a *Lant-virágok* megjelenését, de nem valószínű, hogy Madáchnak elegendő félretett pénze lett volna erre.

lombosodik, nagyobb, általánosabb, önmagába nézőbb fájdalom. Hogy olyan nagyon, nagyon egyedül van.

De veszve mindez, éltem útjain
A messze légbe hangzik el szavam,
Nem érti ember! ég nem érti azt!
Szivem nehéz s örök borúiban.

Ez a „Bú-dal” című vers a zöld füzetben. Az országúton kocogó fiatal utas, aki a komisz út kocsirázásától még a közvetlen orra elé tartott könyvből is alig tud olvasni, önmagát édesen sajnáló borongással néz a magányosság és meg nem értettség e zöld táblájú tükrébe. Akárhová nyit, mindenütt ezt a panaszt találja:

Ki hallgat engemet,
Viszonyzva sóhajim,
S az emberek között
Elérte lángjaim.

Nem, nem érti őt senki. Pedig társat aligha szomjazott szomjasabban valaki. Aki egy a tömeggel, annak mindenki társa, azt nem bántja az árvaság. De minél különb vagy a többinél, annál kevesebben a tiéd, s annál hevesebben érzed a társtalanság fájalmát. Hozzá a testi fájdalmat is. A dagadt ízületek embertelenül kínozzák az egészségtelenül sápadt, karikás szemű fiatalembert. Görcsösen görnyedezve és derekát görbítgetve keresi a legkevesebb fájdalommal járó helyzetet, vagyis olvasmányai nyelvén „helyeztetést”, és vadul szorítja össze fogait, hogy a kocsis hallatára ne sziszegjen és ne nyögjön. De ha szűnik a fájdalom, leteszi a zöld könyvet, a bőrülés tövébe, és visszagondol a Pesten töltött három esztendő melegére. Mit vitt oda, és mit hoz onnan? Vitte tizennégy esztendő kamasz lelkét érintetlenül, hozza tizenhét éves szívét a tönkrement első szerelem égető sebhelyeivel.* Vitte a humanista

*Ma már tudjuk, hogy a nagy korkülönbség ellenére Massa Fanni (1817–1866) volt az első szerelme, aki 1828 és 1831 között együtt nevelkedett Madách nővéreivel.

gyerek protekciós váci bizonyítványát, hozza... és a fiatal derék kiegyenesedik a tudás bátor büszkeségében: hozza Shakespeare hallatlan benyomásait, tanulása gazdag tarkaságát, és a gondolkozásnak azt a merész, új, forrongó szabadságát, amellyel a közpályán emberi jogokat akar szerezni az embernek. Már programja van, pedig még jó idő választja el a munkától: nemzeti felfrissülés, független és új magyarság a közéletben, egyenlő jogok a páriáknak. Kinyitni a vármegyeháza pókhálós ablakait, hadd fújjon be a fiatalság szele, ahogy, íme, a váci hegyek felől induló szellő seprí fel a gödrös országút porát...

VIII.

Pöstyénre nemcsak Imrének volt szüksége, hanem köszvényes anyjának is. Ötvenen felül járt már Majthényi Anna, két unokája volt már a keszezi Huszár-kastélyban. Másik leánya, Nincsi, már huszonkét esztendő, de még pártában otthon, Sztregován. Az volt a baj ezzel a Nincsivel, hogy szerencsétlen rossz modorral verte meg a természet. Elég csinos volt éppen, de mogorva, visszavonuló természetű, idegenekhez nem kedves, nehezen barátkozó. Ha vendég jött a házhoz, kétszer is kellett küldeni érte, míg előkerült. Még így is akadt volna kéréje, de ő abban lelte kedvét, hogy nyersen, ok nélkül való élességgel hűtötte le a hozzá közeledő férfiakat. Az anya tehát őt is elvitte Pöstyénbe, nemcsak azért, mert egyedül az eladó lányt sem nem hagyhatta volna Sztregován, hiszen egész Nógrádban botrányt keltett volna, hogy egy lány „garde nélkül” marad a kastélyban. Hanem azért is, mert remélte, hogy a pöstyéni fürdőző világban akad majd valami Nincsinek való fiatalember.

De nem akadt. Balszerencse kísérte végig egész pöstyéni fürdőzősüket. Emi elkezdte a forró fürdőket használni, de ez nemhogy javított volna rajta, hanem úgy megnövelte fájdalmait, hogy a fogát csikorgatta kínjában. Ehhez járult, hogy valami uzsonnával elrontotta a gyomrát, és vérhast kapott. Nincsi folytonos fejfájásról panaszkodott.* A nagyobbik lánynak, Marie-nak a férje folyton betegebb lett. Most már biztos volt, hogy gégesorvadása van. Szliácsra küldték az orvosok gyógyítani, de ha felesége előtt titkolták is a baj súlyos voltát, Madách-néval közölték, hogy leánya a közeli éveken belül özvegysorba fog kerülni. Mari meglátogatta ugyan az urát Szliácson, de aztán otthon kel-

*Madách egyik levelében sem említette, hogy a nénje is velük lett volna, első pöstyéni levelében pedig ezt írta: „Másnap anyámmal idefelé indulék”. Első két levelében bálokról, jó hangulatról tudósított, csak a harmadik levelét kezdte így: „Im a mai nap az első melyben képes vagyok, az ágyban ugyan még néhány sort írni...” Arról azonban, hogy mi baja volt, egyetlen szót sem írt.

lett ülnie Keszegen, mert a kis Pepi folyton lázaskodott, Pankának pedig valami hályog-szerű baj támadt a szemén.

Mikor Imrének a vérhas megpróbáltatásai után jártányi ereje lett, a család elment Keszegre, a vő kastélyába. Amilyen szép volt ez a kastély, franciásan épült kettős tetejével, emelt középső részével és impozáns frontjával, éppen olyan szomorú volt. Leverten jött-ment itt mindenki, s ha egész biztosan csak az anya tudta is, de valamennyien sejtették, hogy az áldott jó Pepi, a ház ura, lassanként a végét járja. Olyan rekedten beszélt már, hogy alig lehetett megérteni, hivatalát is csak úgy tudta ellátni első alispánként, hogy dolgainak java részét a második alispán, Sréter János vállalta magára. Testi-lelki jó barátok voltak ketten, s ha a lázas, folyton köhögő Pepi alispán társát említette, a láztól csillogó szemét előntötte a meghatottság homálya. Vendég volt ugyan bőven, jött a két Almássy grófkisasszony, egyik Festetichné, másik Battháné. Jöttek Somogyiek Petényből. Jött Fráter Pál, a diéta nógrádi követe, Csécséről. Jött Veres Pál, fiatal feleségével, Beniczky Herminnel Tótygyörkről. Jött Szontagh Ferenc a feleségével, Darvas Ágnessel, Lapujtőről. Ilyenkor Mari loholt, izgult, gazdasszonykodott, hangos társalgás verte fel a kastélyt, mindenki igyekezett jó arcot mutatni. De aztán elhalt az országúton a hintó zörgése, a házba pedig visszatért az előbbi csend. Még a vendég hozta újdonságokat sem volt kedvük megbeszélni. Így teltek a hetek, Imre lassan tért magához, többnyire a kertben üldögélt, és a hat éves Pepivel játszott. Nagy szerette ezt az eleven eszű kisfiút, hosszú órákon át magyarázott neki Kinizsi Pálról, Miltiádeszről, Kolumbusz Kristófról, vagy válaszolgatott bámulatos kérdéseire.

– Ez a gyerek fogja megalapítani a magyar filozófiát – mondta nem egyszer, tréfás hangon, de komoly szeretettel.

Néha pedig elvonult kalamáriszal, lúdtollal, és egész délután maga elé meredt a levegőbe, hogy csiga lassúságú és javításokban vergődő munkamódján összeüssön egy-egy újabb verset.

Mért hallgatám meg suttozásukat
A közbenjárók vészes seregének
Kik két szív közt akként tolonganak,
Mint nap s föld közt gyászfellegi az éjnek,

Etelkáról volt szó, még mindig Etelkáról. Nem tudott róla semmit. Menyussal ugyan szorgalmasan levelezett, mint ahogy búcsúkor megfogadták egymásnak. De Etelkáról sohasem történt említés a baráti levelekben. Imre nem is tett kérdést, bár feltűnés nélkül tehetne volna. Gyenge volt, pöstyéni kúrja alig használt valamit, szenvedve vánszorogott, mint a beteg légy, s a hallgatag család mindig bajt váró körében csendes megadással hordozta a maga kínlódását.

Mikor valahogyan erőre kapott, hazament anyjával és Nincsivel Sztregovára.* Beköltözött régi szobájába, a két másik fiú se ment vissza Pestre többé.** Visszabillentek három év előtti életükbe. Még nevelő is akadt. Nem kellett messzire menni érte: ott volt Laci, Bory Istvánnak, a tisztartónak a fia, jogász ember.

Egy késő őszi estén Imre egyedül maradt anyjával a palota-asztalnál. A fiúk kimentek segíteni valami gypjúrakodásnál. Bory már hazament a falu végére. Nincsi pedig visszavonult.

– Ideje volna, édes fiam, hogy most már részt végy a gazdaságban. Igen nagy teher az nekem egyedül, aztán meg jó lesz, ha ideje korán beletanulsz, hogy mikor osztásra kerül közzöttetek a sor, tudj a magadéval mit csinálni.

– Boldogan segíték, édes mamám.

– Azt el is várom. Mikor apád megcsinálta Jánossal az egyezséget, bárbe adtuk Sztregovát. Sok készpénzre volt akkor szükségünk, mert az egyezés szerint Jánosért adósságokat kellett fizetni. Hühaj, az volt csak ám a lista, most is emlékszem rá. Gedulyval kezdődött, a losonci patikussal, még annak is tartozott száz forinttal. Szóval három év múlva

*Madách augusztus 13-án még Pöstyénből keltezte levelét Lónyay Menyhértnek, szeptember 26-án viszont már Keszegről írt anyjának, Sztregovára. Nem valószínű, hogy ilyen rövid időszakon belül (főképp betegen) Pöstyénből Keszegre, onnan haza, majd ismét Keszegre utazott volna. Levelében azt írta, hogy Pepi állapota nem változott, de drámai hangnak nyoma sincsen, így Pepi állapota aligha indokolhatta azt, hogy rokonai, ismerősei, a megye ismert személyiségei rendre felkeressék őt, hiszen csak a következő év júniusában halt meg.

**Ezt nem tudjuk. Tény, hogy öccsei is a pesti egyetemet végezték el néhány évvel később, valamikor tehát vissza kellett menniük.

az is kidőlt. Arra sem fizettünk rá. De új bérlő nem akadt. Most nincs bérlő senki, apád halála óta magam vezetem az egész birtokot, csak az öreg Bory segít, aki huszonhatban került ide. Azt jól jegyezd meg, hogy rája mindig számíthatsz. Hűséges ember és érti a dolgát. A vetést, a birkát... várjál csak! Tudod te, hogy ki vezette be ezen az egész vidéken a juhtenyésztést?

– Nem tudom.

– Apád. Úgy emlékezzél rá, ha eszedbe jut. Nógrádban öelötte azt sem tudták, mi fán terem a gyapjú. Egyszóval abba kezdtem bele, hogy a vetést, a birkát, az erdőket mind Boryra bízam, én az attul feljebb való dolgokkal törődöm, fiam. Abban kell, hogy segíts nekem. Néha majd megszakadok a gondtól. Minap fizettem a solymári birtok templomára hatvan forintot, mert az már úgy illik. E hónap kilencedikén háromezer forintot kell fizetnem a mikebudai birtokért a Gellért nemzetségnek, tizennyolcadikán pedig az utolsó kétezer forintot. Így tartom én ezt számon apád halála óta mindennap. És folytatam a Zichy-pert, amit még nagyapád indított. Beletelik néhány esztendőbe, de meg is fogom nyerni. Egy pár birtokot zálogba vettem. Az is a miénk lesz. Hozzad csak azt az írást, amire apád halálakor figyelmeztettelek, hadd látom, meggyezted-e, amit akkor mondtam. Nesze, a kulcs.

Imre kissé gondolkozott, aztán indult a kulccsal a toronyszoba felé. Egy perc sem telt belé, már jött az írással.

– Olvasd fel! – mondta az anya, elismerését megtakarítva.

Fia elkezdte olvasni az okmányt. Nagyatyja, néhai Madách Sándor levele volt ez két fiához.

„A fíjajimnak jövő ’sinórmértékül ezeket jegyzem.” Némán olvasta Imre a hosszú írást, de egyszer csak a vége felé megint hangosan olvasta. „A’ jószágokat soha és semmi esetre se botsájsák ki Törvénykezés nélkül, a’ pert a’ legfelsőbb Itélő-Székiig vigyék, és ezalatt azon legyenek, hogy Auctio fizetés által a Jószágot magoknak örökösen megszerezze, mert ha én annyi áldozatokat tehettem egyedül, hogy kedves gyermekimet boldogíthassam, azok kisebb áldozattal könnyen megtarthatják ezen aquisitiót.”

Imre soká hallgatott. Szerette volna kifejtteni anyjának, hogy ez a zálogrendszer a legveszedelmesebb uzsora, amely az apró birtokost a

nagybirtok javára kipusztítja a föld színéről. De jobbnak látta nem szólni többet, mint egy igent.

Kívülről felhangzott fivére kiabálása. A hátsó udvarban, amelyet a gazdasági épületek környeztek, veszekedtek a tót zsellérrel a hátslói miatt. Elgondolkozott ezen a két fiún, akiket egyformán szeretett, de annyira különbözőeknek látott. Károly most tizennégy éves, szívós, keményfából való gyerek, bizalmatlan, magába zárkózott. Igen takarékos, minden lépésében megfontolt. Pali tizenhárom éves, éppen ellentéte: rajongó, könnyen meggyőződő, könnyen hívő lelkes fiú, mindig egekbe törő céljai vannak, középutakat nem ismer, az embereket vagy gyűlöli, vagy imádja, végletek nélkül sem érezni, sem tenni nem tud.

És ő? Milyen ember ő maga? Hogy okos, azt biztosan tudja. Hogy jó, azt biztosan tudja. Miért van, hogy százannyi szenvedésben volt része eddig, mint örömben? Lehetséges lenne, hogy a komiszaké és butaké a világ? Ha igen, akkor milyen kedvvel lehet nekivágni az életnek, a pályának, a küzdelemre kötelező jövődönnek? Milyen kedvvel lehet engedni annak a félelmes erőnek, amellyel anyja a család mai nemzetségének élére teszi, és könyörtelenül harcolni küldi? Madách Imre, tizennyolcadik életéve küszöbén, az élet titkát kutató tekintettel nézett ki a ragyogó téli napsugárra, a havon eszeveszetten hancúrozó boldog agarakra, a domb élén idillikusan baktató trágyás szekerekre, a falusi világ életerős, mozogni, teremteni, lihegni vágyó teltségére. És végzetlenül fáradtnak érezte magát a családi írásokból eléje táruló életforma gondolatára. Más volna jó: megülni csendesesen a fűtött sarokban, bölcsen szemlélődni a mások ezerféle tarka törtetésén, és békés tétlenségben a pusztá létnek örvendezni.

– Emi fiam, itt van Bory Laci, most eredj tanulni!

Imre sóhajtott, nehézkesen állt fel térdben erősen sajgó lábára, és visszarakta a polcra a régi írásokat, indult tanulni.

A napok egyformán múltak, hetek a napokra, hónapok a hetekre. A következő nyáron Keszegen bekövetkezett a katasztrófa: Huszár Pepi baja fel nem tartóztathatóan haladt előre. Egész télen alig kelt ki az ágyból. Hőnig doktor valami új orvosságot írt neki, ez volt az egész rokonság utolsó reménye. Nem használt ez sem. A végén teljesen elaszott a hangja, kín volt hallgatni, ahogy suttogva is alig értette meg

magát. Imre Teplicre ment fürdőzni, hogy a hasztalannak bizonyult tal-
valyi Pöstyén után ez talán segíteni fog ízületi fájdalmain. Ott elég jól
érezte magát, még írni is kedve támadt, és összeütt egy cikkecskét a
Regélőnek a teplici életről. Meg is jelent két folytatásban, alatta ott
büszkélkedett a Madách Emők név, s a szerző gyönyörködve olvasta
nyomtatásban gondolatait: „Az illatos virágnál örömmel áll meg a’
vándor, hogy ízlelje ingerlő zamatját, de gyakran el is halad mellette,
hogy illatosbat keressen: ha látja azonban bérc csúcson a’ felséges csert,
dacolót a’ fergeteggel, ’s héjjában ezredekkal megjeleltet, ágaitól meg-
fosztva ugyan, de gerébein dicső előkor hamvadását mutatva, ekkor
keble emelkedik, ’s bár távozik a’ helytől, de egy hatalmas szózat zeng
fülébe, mellynek utóhangjait megható borzalommal költi fel nála a mul-
hatatlan emlékezés.”

Kellemes, idillikus volt a teplici fürdőzés, Rovnyén gróf Erdődy
Györgyöt is meglátogatta, aki a Rákóczi-emlékezetű Aspermont család
utolsó sarját, Mária grófnőt bírta feleségül. Vidultan ment haza, felü-
dülten a teljes gyógyulás reményétől, s otthon a szomorú hír fogadta:
Pepi haldoklik. És kidőlt a cser, a nemes vármegye első hatalma, Nóg-
rád első alispánja.

A megye színe-java eljött a temetésre Keszegre. Az özvegy kétszer
is elájult, a kis Pepi, aki folyton az Emi bácsi kezét fogta, riadtan és sem-
mit sem értve bémésködött apja ravatala mellett, idős Madáchné pe-
dig megint feltűnt fekete nagyasszonyi pompájában, merev, önmagá-
hoz is kegyetlen tekintetével. Fia lopva figyelte ezt a megrendíthet-
len arcot, amelyen mintha a fölény egy lehelete ült volna, mikor Mari
kétségbeesetten zokogott mellette. Ő több temetést látott ennél. Elte-
mette apját, anyját, gyámapját, gyámanyját, apósát, anyóság, három
gyerekét, férjét, sógorát, sógorasszonyát, fivérét, vejét, körülötte foly-
ton betegeskedő gyerekei és unokái, ő maga pedig él tovább szívós,
megemészthetetlen, félelmetes egészségével.

A gyászolók között ott volt a megboldogult legjobb barátja, Sréter
János második alispán. Imre addig csak futólag találkozott vele, felüle-
tes urambátyám–uramöcsém viszony volt közöttük. Most azonban szó-
ba ereszkedtek. Huszár József özvegyének családját Imre képviselte itt
legidősebb férfisarj gyanánt, és a másodalispán illendően neki is kife-

jezte részvétét a vármegye nevében... A mondat formális volt, de a
szem nedvesen csillogott, s az ajkak vonaglottak hozzá.

– Ne nézz le ezért a puhaságért – szólt restellkedve –, szegény só-
gorod olyan jó barátom volt, mintha testvérem lett volna. Aztán meg...
ezek a temetési hangok igen megmozdítanak, mert nemrég...

Itt elharapta a szót Sréter, Imre elfogódottan, a gyász iránt való tisz-
telettel bólintott rá. Tudta, hogy Sréter János nemrég temette el az édes-
anyját, Goszthony Antóniát. Hirtelen mozdulattal megölelte a fájó em-
bert. Az is megölelte őt. Többet nem is beszéltek egymással, de mind
a ketten érezték belül, hogy mély és sokat jelentő barátság melegforrá-
sa fakadt el közöttük.

Imre még azon év novemberében Pestre utazott, és letette az abszo-
lutorikus vizsgát. Nem volt még tizenkilenc éves, de már végzett jo-
gász: a közpálya kinyílt előtte. Pesten első útja a Lónyay-házhoz vitt,
Etelkát nem találta otthon, az vidéki rokonoknál tartózkodott.

– Jobb is így – mondta magában, mikor kilépett a házból. Úgy tűnt
fel neki, hogy nem is ő volt az, aki valaha a szerelem bolondjaként
lépte át ezt a küszöböt, hanem valaki idegen, akin csodálkozva lehet
eltűnődni.

Málhájában vitte haza a lepedő nagyságú pecsétetes okmányt.* Sztre-
gován csak pár napot töltött. Várta a vármegyeháza székhelye, Gyar-
mat. A pályával nem kellett sokat gondolnia, az adódott magától, gaz-
dag nemes birtokos fiú nem mehet máshová, mint háromfelé: katoná-
nak, valamely előkelő fővárosi közhivatalhoz vagy vármegyéjéhez. A
katonasághoz nem volt sem kedve, sem szervezete; a fővárosba nem
mehetett, mert az ősi birtokot nem hagyhatta más kézre, ebbe elsősor-
ban anyja nem ment volna bele. Maradt a vármegye.

– Már beszéltem Sréterrel – mondta özvegy Madáchné az oklevél-
lel hazatért fiának – a patvaria végett. Azt mondta, hogy a saját szemé-

*A vizsga valóban 1841 novemberében volt, majd ezután lett Madách joggyakor-
nok Sréter János mellett. A „lepedő nagyságú” pecsétetes okmányt nem ismerjük, a méret
inkább az egy évvel későbbi ügyvédi oklevelére illik, amelynek kelte: 1842. december
19.

lye mellé óhajt venni patvaristának. A szállásod is megvan, holnapután beköltözől Gyarmatra.*

És kis szünet után még hozzátette:

– Majd meglátom, hogyan becsülöd meg Sréter szívességét.

*Szállásra aligha lehetett szükség, hiszen a vármegyeháza épületében a családnak volt egy saját szobája. 2016-os szóhasználat: a vármegyeháza (ugyanúgy, mint pl. a Pesti Magyar Színház) vegyes tulajdonú társasház volt, amelyben építéskor tulajdonrész (a vármegyeházán szobát, a későbbi Nemzeti Színházban páholyt) lehetett vásárolni. Lehetséges azonban, hogy a szobát bérbe adták, vagy nem volt alkalmas a folyamatos, életvitelszerű tartózkodásra.

IX.

Harmincöt éves férfi volt Sréter János, jól megtermett, egészséges ember. A homloka volt a legfeltűnőbb rajta: boltozatos, domború homlok, majdnem akkor, mint az egész arc. Azonkívül az volt a furcsa az ábrázatában, hogy az igen komolynak és öregesnek tetszett, de a szeme mosolygósnak és gyermekesnek.

Az ifjú patvaristát nemcsak a hivatalban vette maga mellé. Felhagyta vele szállását is, és a maga lakásán jelölt ki neki szobát. Ott élt most már nála Madách Imre patvarista mint családtag. Okolicsányi meg Nagy, a másik két patvarista, vígan élte a széles kedvű vármegyei fiatalok duhaj éjszakáit. Madách azonban nem szerette az italt, biliárdozni nem tudott, a kártyától való tartózkodást pedig kézadással megígérte édesanyjának. De bármilyen szórakozás csábíthatta volna, vacsora után el nem ment volna hazulról egy fél világért sem. Ezek voltak a nap legérdekesebb órái, reggel már azzal kezdte a napot, hogy a vacsora után várta. Sréter Jánosnak az volt a szokása, hogy felkelvén az asztal mellől, átvonult könyvtárszobájába, és ott le s fel járkált fáradhatatlanul órák hosszat, közben százféle kérdésről előadást tartva a fiatalembernek. Valami megállni nem tudó gözvasút szerkezet dolgozott benne; ha hivatalában nem dolgozhatott, akkor legalább járkálással elégitette ki örökös tevékenységet kívánó belső energiáját.

Imre nem győzte bámulni ezt az agyat, amelynek naponként egy új fiókja nyílt meg előtte. Sréter János úgy beszélt franciául, angolul, olaszul, spanyolul, mint akár magyarul. Hogy németül is tudott, az természetes. Hogy a latin és görög auktorokat szótár nélkül olvasta, az is természetes. Kitűnően tudott zongorázni. Szép képeket festett. Ha a maga passziójára eldalogtatott otthon, gitárral kísérte magát. Legutóbb svédül és portugálul is megtanult annyira, hogy svéd és portugál műveket eredetiben olvashatott. De ez az elképesztő tudás nem olyan memóriamutatvány volt, amilyennel gyakran találkozhatni semmire sem alkalmas embereknél. Sréter János ezt a sok mindenfélét mintegy szerszám-

nak tekintette, hogy dolgozhassék vele. Nyughatatlanul tanult, szervezett, alapított, újtott egész életében. Pályája dédelgetett alkotásának a Nemzeti Intézetet tartotta. Erről már hallott Imre gyermekéveiben is, de rendeltetésével nem volt egészen tisztában. Az alispán most megmagyarázta neki, mire való a Nemzeti Intézet.

– Idefigyelj, öcsém! Milyen nyelven tanultad legelső tudományaidat?

– Latinul.

– Úgy van. Én is. Milyen nyelven beszéltek otthon a családban étkezésnél?

– Németül.

– Úgy van. Nálunk is így volt. Teremhet-e így az új nemzedékekben a magyar nyelvnek igazi művelődése?

– Aligha.

– Látod. Fontos tehát, hogy a gyermekkori oktatás magyar voltát erősítsük. Ki tudjon tehát elsősorban magyarul?

– A tanító.

– Bravissimo! Legelőször tehát arra való tanítókat kell képezni. Van annak már tizenhét esztendeje is, hogy fiatal jegyző koromban elkezdtem piszkálni ezt a dolgot. Két évig rágtam a fülét az akkori két nógrádi követnek. Szerencsére boldogult édesapád lett a bizottmány elnöke. Lassú ember volt, Isten nyugosztalja, de amit a kezébe vett, azt jól megmarkolta. Örült is, hogy csinálhat valamit, mert édesanyád sohasem hagyta politizálni. Eltartott az előkészítés öt esztendeig, de legalább alapos volt. Szegény Pepi sógoroddal úgy dolgoztunk ketten, mint az igavonók, mikor végre megalakultunk. Beleírtuk az Alkotó Rendszabásokba, hogy a cél: „a honi nyelvnek minden alkalmas módokkai terjesztése”. A Bécs felé sandítók belevétették ebbe, hogy: „ebben azonban minden erőltetést vagy kényszerítést távoztatni kell”. Innen is tanuld meg, öcsém, milyen ördögi módon ügyes dolog volt az, amit Mária Terézia királyunk csinált a német idioma ráncborításával. Ötven esztendővel után még mindig úgy nyúltak hozzá a mi nógrádi rendink a német nyelvhez, mint a hímes tojáshoz. De mi azt mondtuk magunkban: hagyjuk csak rájuk, olyan magyar világ lesz itt csak azért is, mint a parancsolat. A főispántól kivasaltunk ötszáz ezüst forintot alap-

tókére. Csináltunk itt Gyarmaton akkora bált, édes pajtás, hogy Zempléntől Aradig az összes vármegyék itt voltak, emlékszem, édesanyád is itt volt. Kerestünk kétezer ezüst húszast, csak a bállal. Máról holnapra együtt volt tizenhatezer forintunk. Akkor aztán hajrá, nekiláttunk a munkának. Kitűztünk busás pénzjutalmakat azoknak a tanítóknak, akik a honi nyelvoktatás terén sikereket tudnak mutatni. Hozattam Poroszországból népiskolai könyveket, mert a burkus nagyon érti ezt a mesterséget, azokat lefordítottuk, és az iskolákban ingyen osztogattuk. Megcsináltuk Gyarmaton a magyar kisdedóvót még tavasszal, és most már megcsináljuk drága pénzen a Nemzeti Oskolát is. Tudod-e, mi történik majd ott? Bejön a kisgyerek olyan tótnak, hogy egy mukot sem tud magyarul, aztán mikor elvégezte a tanulását, kijön olyan magyarnak, hogy öröm hallani. Povedálhat itt más nyelven az egész ország, kedves öcsém, de Nógrádban magyar világ lesz, mert Nógrád az ország első vármegyéje. De beszéljünk most egyebet! Hallgasd meg ezt a kis felolvasást! „A vármegyék bekormányzásának szép jogai századokon át sértetlenül jöttek ránk anélkül, hogy a kötelességek súlyát eléggé éreztük volna. És így a korral változott viszonyok és kormányformák között állanak most már helyhatósági intézményeink, úgy mint a letűnt kor hagyományai. De élve, sőt több életerővel, mint valaha, sehol másutt nem létező szabadságok elemeivel. És ez intézmények fennállhattak anélkül, hogy a belhelyzetek ismeretének szüksége mutatkozott volna; fennállhattak anélkül, hogy azokat illetőleg a szükséges nyomozások megejtettek volna. De nem többé! Azok nemzeti létünk gyermekévei voltak. Mihelyt azokból kinőttünk, mint ahogy ez Istennek hála megtörtént, mindinkább erős lesz önhelyzetünk ismeretének szüksége.” Érted ezt, fiacskám? A hajdani kedélyes jó világban elég volt a tisztújítás, a kiskirályok aztán elvégezték a maguk járásának dolgait, ahogy akarták. De ma már más a világ. Ahogy az interes megfizetéséről kvietanciát adunk, éppen úgy a megyei tisztviselő munkájának is legyen ellenőrzése. Hogy pedig a főszolgabíró munkáját a közgyűlés elbírálhassa, ahhoz ismernie kell a vármegye állapotját. Minélfogva a központ köteles legyen a közgyűlésnek mindenkor tüzetesen elmondani, melyik vidéken mért szorítja a parasztot a csizma, ha ugyan nem bocskorban jár, vagy éppen mezítláb.

Imre élesen figyelt minden szót. Igen meglepte, amit hallott.

– János bátyám, hiszen ez forradalom!

– Hívjad úgy, ahogy akarod. Én reformnak hívom. Mert hiszen szép dolog, amit az a te Kossuthod csinál. Mikor a télen a köznyomás folytán kieresztették, én is tapsoltam. De aztán az utcáról, ahol ti tüntettetek, hazajöttem, és Széchenyit olvastam. Ajánlom neked is szorgalmatos tanulmányozásra. Rengeteg itt a munka. Gyakran kérdik tőlem, miért dolgozom annyit, mint az ördögmotolla? Azért, mert látom, mi minden tennivalóm van. Valószínű, hogy az Isten még eléltet harminc-negyven esztendeig. De amit én a vármegyével akarok belső átszervezés dolgában megcsinálni, annak tizedrészéhez sem elegendő ez az idő. Miért rázod a fejedet, fiam?

– Azért rázom, mert ami baj a vármegyével van, az a kisebbik baj. A nagyobbik baj az emberekkel van. Ahogy kezdem ismerni az embereket, egyre jobban megirtózom az emberi természettől. Csupa komizás, csupa irigység, csupa aljasság, és amit a legjobban gyűlölök, csupa ostobaság. Ezen nem tud változtatni sem a vármegye, sem Széchenyi István.

Most a felnőtt férfi figyelte erősen az ifjút, mint őt az imént amaz. Odalépett hozzá, s a vállára tette kezét:

– Sturm und Drang. A korodhoz illő sötét látás. Magam is megzavarodtam a te korodban, mint a must. Mert gyermeki lelkünk édes, mint a must, azt igen jó inni. De ebben a vívódó korban éretlen újbórnunk a lélek. Attól bizony kinyílik a zsebben a bicska.

Az ifjút sértette ez a felnőtt derű. Minden tizenkilenc éves embert sért, ha problémáit nem nézik a világ legnagyobb problémáinak. Kissé türelmetlenül fakadt ki:

– János bátyámnak eszerint könnyű. De én ebben a csömörben mihez kapaszkodjak

Az alispán szelíden felelt:

– Megmondom, hogy én a te korodban mihez kapaszkodtam. Hittem a fajtámban. Most menjünk aludni.

X.

Bizony nem élt harminc-negyven évet szegény Sréter János. Még egyetlen teljes évet sem. Meghalt a következő tavasszal. Losoncon volt dolga, ahol akkor csúnya kanyaró-járvány pusztította a gyerekeket, felnőtteket vegyesen. Öreg édesapja kérve kérte, hogy ne menjen Losoncra, ráér az a munka később is. De ő nem hajlott a kérésre. Elment. Megkapta a kanyarót. Még lázasan is tovább dolgozott.

– Hogy halhatnék én meg, mikor annyi dolgom van?

Meghalt. Imre úgy érezte, mintha másodszor veszítette volna el az apját. Sréter János úgy egyengette volt a patvarista útját, mintha a fiáért dolgozott volna. A főispán, gróf Keglevich Gábor, annyit hallott Srétertől az új vármegyei fiatalember felől, hogy igen szívesen látta a szolgálatában. Bemutatkozáskor megígérte neki, hogy az első lehetséges alkalommal megválasztatja aljegyzőnek. Mindez csak félig szólt a bemutatkozó ifjú hírneves családjának és vonzó fellépésének, a másik felét Sréter János csinálta. De ennél százszor többet adott az ifjúnak azokkal a vacsora utáni órákkal, amelyek valami klasszikus görög bélyeget hordtak magukon: a bölcs szakadatlanul oktatta a szeretett tanítványt, miatt peripatetikus módon rótt a szobát fáradhatatlan, hosszú lépéseivel. Legtöbbet Werbőczyről beszélgetett az utolsó napokban. Akkor jelent meg Budán egy könyv: „Werbőczy István rövid életrajza” volt a címe, Palugyai Imre írta. Sréter rögtön mehozatta a könyvet, mert rendes budai könyvárusa figyelmeztette. Mindjárt elolvasták mind a ketten, és napokon át minduntalan visszatértek beszélgetéseikben Werbőczyre. Az alispán előadása nyomán szokatlan elevenséggel rajzolódott ki a fiatalember képzeletében a hajdani törvényhozó,* aki három esz-

*Kétséges, hogy a március 27-én elhunyt Sréternek volt-e ideje a könyvet megrendelni, elolvasni, majd megbeszélni Madách Imrével. Az viszont biztos, hogy a könyv ma is megvan Madách könyvtárában. Inkább jogszokásról, hivatkozási alapról beszélhetünk Werbőczyvel kapcsolatban, mintsem kodifikált törvényről; nem volt törvényhozó.

tendőre elbújt Nógrádban, és megírta a *Tripartitumot*. Ott magyarázott, alkotott, küzdött a hajdani nagy alak Madách Imre gondolataiban, hatalmas gondolatokat fejezett ki nemzetről, jogról, törvényről, és a gondolkozó ifjú egyszer csak ámulva látta, hogy a fenségesen szavaló Werbőczy lába előtt lámpasor húzódik el: a rivalda lámpasora. És mint a mezei virág, amelyet nem ültet senki, hanem szél sodorja véletlen magvát a maga helyére, benne sem kiesztelt terv, hanem magától született ötlet gyanánt termett a Werbőczy-dráma gondolata.

És nem is ez volt az egyetlen dráma-gondolat, amely a Sréter közeliében folytatott tanulmányok alatt felötlött benne. Csák Máté is olyan alak volt, amely izgalmasan érdekelte fantáziáját. Az ősi magyart látta a felföldi kiskirályban, a nemzeti gondolat komor bölényét, akinek leáldozó kora felett az idegen hatalom számára ver új sátrat az idegen Róbert Károly. Aztán Nagy Lajos leánya vonult fel hermelin palástjában az ifjú tűnődő lelki színpadán, Mária királynő, akit trónra vetett a sors, és ő állja a királyi hivatás súlyos kötelességét, gyenge nő létére is.

Úgy hemzsegték ezek a díszmagyaros, pompás, ódon alakok képzeletében, mintha csak az alkalmat várnák, hogy elevenen előlépjének. Neki is ült, hogy egyikből-másikból vázlatot csináljon. De azonnal észrevette, hogy fogalma sincs a drámaírásról. Ezt elmondta Sréternek, aki hosszú előadást tartott neki a drámairodalom lényegéről. A hallgatót a kérdés roppant érdekelte. Feltette magában, hogy módszeresen meg fogja tanulni a drámaírás szabályait, mindenekelőtt elvben, Werbőczyre és társaira való tekintet nélkül. Nagy segítséget remélt ehhez a stúdi-umhoz óriás tudású mentorának esténkénti oktatásaiban. S most ott feküdt a mester a korai koporsóban, a halál megdöbbenő értelmetlenségében.

De nem hagyta itt kedvencét örökség nélkül. Egy tanácsot hagyott neki örökbe:

– Figyelmeztetlek Szontagh Palira. Neked való fiú. Barátkozzatok össze! Most Pesten szolgál Lissóvenyi László tabuláns ügyvéd mellett, de tisztújításra hazajön.

Nagyon várta ezt a tisztújítást szegény: bizonyos volt, hogy elhunyt barátja, Huszár Pepi helyébe ő jut be a vármegye első alispánjának. Az is bizonyos volt, hogy ifjú barátját be tudja hozni az aljegyzői karba.

Pár nappal a halála előtt történt, hogy a sztregovai kastély megint csendesebb lett egy hanggal. Nincsi férjhez ment.* A bizalmatlan, mindenkitől futó, kelletlen modorú Nincsi is megtalálta a párját.

Nincsi sógorának, Huszár Pepinek volt egy unokatestvére, Huszár Sándor. Barátiban volt birtokos, nem nagyon fiatal már, de egészséges, hangos, vaskos, jókedvű. A rokonság révén egyre gyakoribb látogatásokat tett a háznál, s egy szép napon odaállott az anya elé, hogy ők Nincsivel értik egymást. Formaság volt ez csupán, özvegy Madáchné már hónapok óta pontosan tudta, hogyan fejlődik az ismeretség leánya és a baráti** földesúr között. A lakodalmat*** Sztegován tartották, szándékos csendben, mert Huszár Pepi halálának még nem volt egy esztendeje. A fiatal pár aztán elment Barátiba, Imre pedig sietve vissza Gyarmatra, mert közel volt a tisztújítás. És nagyon vágyott Sréter János után, hogy dramaturgiáról beszélgesse vele.

Nem is tudta szívből meggyászolni szegényt. A választás előtt két nappal halt meg, éppen mikor a legizgalmasabban folyt a korteskedés.**** S a halálhír új izgalmat lökött az eddigiek közé: üres lett az első alispánság, még mielőtt betöltetett volna. Frenetikus futkosás keletkezett Gyarmaton. Aki valami megyei állásra pályázott, az két nap, két éjjel nem aludt. Lovas küldöncök vágattak kinek-kinek a falujába, többnyire egyforma szövegű levéllel: még pénzt a kortesnek, még bort és szekereket. Sztegovára is, ahol a kortéziát a tiszttartó egyik fia, Bory Lajos vezette. Ebben a loholásban úgy elfutó jelenséggént látta Imre a zsvajgóan megnépesedett vármegyeházán itt is, ott is felbukkanni azt a széles vállú fiatalembert, akiről megtudta, hogy Szontagh Pál. De nem olyan órák voltak ezek, amikor oda lehetett volna menni ismerkedni és parolázni. Ő sem ért rá, amaz sem köszönte volna meg.

*Nem, éppen fordítva történt. Sréter János 1842. március 27-én halt meg, Madách Anna esküvője csak ezután, 1842. április 18-án volt.

**Az eredetiben pinci földesúr szerepelt. Ez nyilván elírás: egy pillanatra összetévesztette a két Annát (Madách Annát és unokahúgát, Huszár Annát) a regényíró.

***Ez is elírás. Mint az érvelésből (amely megfelel a tényeknek) kiderül: csak esküvő volt Alsósztegován, de a lakodalmat már Barátiban tartották.

****A választás épp egy hónappal Sréter halála után, április 27-én volt.

A tisztújító közgyűlés Sréter János elparentálásával kezdődött. A nevezetes halott iránt való tisztelet csendet szerzett. De ahogy a búcsú utolsó szavai elhangzottak, azonnal felcsapott a fülsiketítő zsbongás.

Imre kiment a folyosóra. Folyton Sréter János járt az eszében, miatt a rikoltozó, jövő-menő, nagy hanggal vitázó, magyarul, németül, latinul, tótul veszekedő rendeket szemlélte. Tizenkilenc esztendejének sötét és romantikus világszemlélete olyan ráncokat vont homlokára, amelyek nem illettek oda. És amelyek egy szempillantás alatt el is tűntek, mikor báró Balassa Antal lihegve furakodott ki a teremből a folyosóra, egyenesen Imrének rohant, és szó nélkül megölelte, mert boldogsága izgalmasában beszélni sem tudott.

– Beszélj hát! – szólta Imre a Lónyay-házbeli hajdani pajtásnak.

– Megvagyunk! Te is, én is! Megvagyunk!

Egy cingár, fekete kisfiú törtetett most hozzájuk, aki olyan palócosan beszélt, hogy még a született nógrádiak is mosolyogva hallgatták: Lisznyai Kálmán.*

– Csákhogy rótok tálolok, pájtós!

Megölelte mindkettőjüket. Tiszteletbeli aljegyző lett az is. És buzgón sorolta el az eddigi eredményt: első alispán egyhangúlag Fráter Pál. Második alispán Károlyi János. Egyik aljegyző Veres Pál.

– Csákhogy meglett! – mondta Imre –, és mondd csak, mi van Szontagh Pállal?

– Meglett szolgabírónak. Ismered?

– Nem ismerem. Csak kérdem.

De megismerte még aznap. Fráter Pál vacsoráján.

Az új alispán nagy traktát rendezett az új tisztikar tiszteletére. Fogadóban adta, mert Csécsén lakott. Imre megérkezvén, helyet keresett mentéjének a máris temérdek mente között, köszöntötte az alispánt, aki kitűnő nyájassággal ölelte meg, aztán elindult Szontagh Pál keresésére. Veres Pál társaságában találta.

– Ti még nem ismeritek egymást? – csodálkozott Veres. – Nosza, fogjatok parolát!

*Életkorát tekintve két évvel idősebb volt Madáchnál, de termete alapján sem illik rá a „kisfiú” szó.

A két fiatalember kezét fogott.

– Láttalak én téged Pesten – mondta Imre.

– Én is téged – mondta a másik –, az egyetemen. Nem sejtettem, hogy nógrádi vagy, és együtt fogunk szolgálni.

– Hanem aztán eltűntél. Az utolsó időben már nem láttalak.

– A diétán voltam Pozsonyban. Bónis Sámuel, a szabolcsi követ, nagybátyám nekem, az vitt magával. Azután osztán utaztam egy nagyot.

– Merre jártál?

– Másik nagybátyám, Szontagh Lajos, jogigazgatója Erdődy grófnénak, a volt kancellár özvegyének. Mármost Erdődynének nagy határ birtoka van Horvátországban. Lajos bátyám lement inspiciálni, és én vele mentem. Megjártam Triesztet, Fiumét, még Velencébe is eljutottam.

– Milyen város az?

– Tudja az ördög. Mintha az osztrák elől a vízre szaladt volna. De az osztrák utána gázolt a vízbe is.

– Reméljük, náthát kap tőle.

Nevettek mind a ketten. Igen tetszetek egymásnak.

– Tudod, ki beszélt nekem sokat rólad? Szegény Sréter János.

– Isten nyugosztalja. Ember volt a talpán. Ha itt körül nézel, tízet is összetehetsz, míg egy olyan kijön belőle.

– Szeretted?

– Mint kevés embert.

– Ezt örömmel hallom. Én úgy szerettem, mintha apám lett volna.

Az eltávozott ember emléke melegen érzett fel közöttük. A társaság akkor ült asztalhoz.

– Vacsora után megkeressük egymást, ugye? – szólta Szontagh szolgabíró.

– Okvetlenül – sietett örülni Madách aljegyző.

A vacsora rettentő sokáig tartott. Imre tekintete új barátját kereszte. Az meg az övét. Érthető fejmozdulatokkal tárgyalták meg jelbeszédben, hogy mind a ketten kiszöknek, és odakint találkoznak.

Elindultak sétáló tempóban a gyarmati utcán. Az eső elállott, a friss levegő jólesett nekik. Imre hevesen köhögött.

– Megfáztál?

– Mindegy nekem, hogy megfáztam-e – szólt csendes derűvel Imre –, mindenképpen nyavalyás vagyok folyton. Nem emlékszem életemből olyan hónapra, hogy egyhuzamban egészséges lettem volna. Hol a fejem fáj, hol a csúszom újul ki, hol torokfájásom van. Elég haszontalan földi hüvelyt választottam ennek a boldogtalan lelkemnek.

Már megbánta, ahogy kimondta. Soha életében a bizalmas vallo-másnak ezt a hangját nem használta senkivel, és új barátját alig egy pár órája ismerte. De az feleletül belekapaszkodott a karjába, s karonfogva mentek tovább, amíg megkérdezte:

– Miért vagy boldogtalan?

– Mert nem látom semminek célját.

– Azért nem kell boldogtalannak lenni. Én sem látom célját semmi-nek, mégsem vagyok boldogtalan.

– Hát mi vagy? Boldog?

– Az sem. Csak nézegetem az egészet, mint aki megy a hintóban, és szemléli a tájat.

Madách Imre kirántotta karját a másikéből és megállt. Hevesen, szenvedélyesen mondta:

– Ezt, ezt! Én is ezt szeretném! Erre taníts meg! Szeretném, de nem tudom. Mindenben csalódtam, minden fáj.

– Mi az a minden? Szerelmes voltál?

– Igen. Egy protestáns leányba.

– Ja, persze. Ti katolikusok vagytok. Én luteránus vagyok. Mondd csak el ezt a történetet!

Megindultak megint karonfogva. Imre azonnal elkezdte Etelka történetét. Maga is csodálkozott, hogy első szóra rákezd ki találni legbensőbb titkát, amelyet senkinek sem mesélt eddig, csak csonkán és felületesen édesanyjának. Ami mély volt benne és titok, azt eddig elzárta. És most, íme, mohón kezdi mesélni. De erre csak egy pillanatig gondolt. Aztán átadta magát a társat érző közlés boldogságának.

– Tudod, az a furcsa, hogy már egyáltalán nem szeretem, szinte azt mondhatni, hogy a lányt magát elfelejtettem. De amikor rájöttem, hogy vallási okokon múlhatik egy ilyen dolog, az akkora csalódásom volt az emberiségben, hogy ezt a csalódást nem lehet elfelejteni. De hogy az elején kezdjen, Pesten megismerkedtem a Lónyay családdal...

Ment a két fiatalember a gyarmati utcán éjszaka. Mikor Imre lakásához értek, szó nélkül megfordultak, és indultak Pál lakása felé. Annak kapujában megint szó nélkül visszafordultak. Folyt a szó, mint a gátja szakadt áradás. Érzelem, emberiség, Isten, boldogság, végzet, örökre – ilyen szavak adták a történet tónusát, kisebbek egy percig sem.

Hajnalodott, mikor végre elváltak. Az utca sötétjében távoli kurjongatások hallatszottak. Máshonnan dühös ordítása két összeveszett embernek. Két hajdút is láttak, akik futottak az ordítás irányában. De ők csak egymásra figyeltek. Erősen megszorították egymás kezét, és egyszerre mondták mind a ketten:

– Holnap mikor látlak?

Másnap legelső útjukkal egymást keresték, hogy egymás kezét soha az életben el ne engedjék többé. Csak az egyiknek halálával.

XI.

Különös dolog volt ez a vármegyei szolgálat. Míg nem volt választott tisztviselő Imre, csak patvarista, addig benn kellett laknia a megyei székhelyen. Mióta aljegyzője lett a vármegyének, hazaköltöztetett Sztregovára.

Eleinte mégis többet volt Gyarmaton, mint otthon. Nagy tűzzel látott neki a munkának, mindenáron Sréter János reformeszméit akarta továbbvinni. Az első hetekben hevesen szaladt neki minden notáriális aktának, valósággal elfalta a munkát a többi aljegyző előtt. De a nagy buzgóság már a nyáron megcsappant. Közelebb kerülve a dolgokhoz, riadtan látta, hogy kanállal akarja kimerni a tengert. Ahány ügy elébe került, az mind csak arravaló volt, hogy tükröt tartson eléje, s ő e tükrön eleinte homályosan, de egyre kivehetőbben megláthassa saját magát mint karikatúrát: nógrádi Don Quijote bámul rá a tükörből, aki-nek idealizmusáról kiderült, hogy csacsi jogász-ábránd, világmegváltó terveiről, hogy a szivárvány után markoló gyermek vágyai, közéleti bátorságáról, hogy az élet s az emberek ismeretének nem képzelt hiánya. Valaha azt magyarázgatta Sréternek, hogy ily fiatalon már az emberek-ből ábrándult ki, most azt kezdte érezni, hogy önmagában csalódott.

Panaszaival minduntalan Szontagh Pálhoz fordult. A két jó barát igyekezett a találkozásra minden alkalmat felhasználni. Alkalom gyakran akadt azokon a házi mulatságokon, ahova mindkettőjüket meghívták. De azonfelül is hol Imre kocsizott át Szécsénybe, hol Szontagh jött át Gyarmatra vagy Sztregovára. S ha valamelyik szekeres embert talált, aki a másinak lakóhelye felé igyekezett, azonnal írt egy párosos levelet, hamarjában odavetve egy-egy pletykát, egy-egy megyei újságot. Vagy még azt sem, csak éppen baráti ölelést.

A közügyekkel való meghasonlásokon kívül még két oka volt Imrének, hogy az első nagy felbuzdulás után kevesebbet járjon Gyarmatra. Az egyik az írás volt: nagy passzióval szeretett elidőztatni sztre-govai szobája íróasztalánál, jegyzeteket csinálni gondolatairól, vázolgatni drama-

turgiája tervét vagy verset faragcsálni. A másik okot pedig Cserny Marinak hívták.*

Cserny Mari kis árvalány volt, özvegy Madáchné vette oda a házhoz, hogy Nincsi ne legyen egyedül Marie férjhezmenése után. A kis Mari ottragadt most is, hogy Nincsi már hozzáment Huszár Sándorhoz. Segített az özvegynek a házimunkában, felolvasott neki, mellette üldögélt a szüntelen kézimunkázás hosszú óráiban. Egy májusi délután Imre a gyümölcsösön keresztül jött haza erdei sétájából. Anyját és a kis Cserny Marit látta egy gyümölcsfa alatt. Arra tartott, hogy üdvözölje őket, s éppen akkor ért oda, mikor a leány ágaskodva nyúlt fel a virágos lombokhoz. Ahogy vékony dereka kiegyenesedett, és mellén megfeszült a ruha, Imre szemében megvillant a meglepetés.

Nem szólt semmit, közömbösen köszöntötte őket, aztán továbbment. De a fordulónál visszatekintett, és sóváran fürkészte a leány karcú vonalait a minden vonalat rejtő ruhában. Este az étkezésnél elfogódottan nézett Marira, és azon tűnődött, hogy milyen furcsa ez: számtalanszor ült már ugyanennél az asztalnál, ugyanezzel a leánnyal, s az mégis mintha ma ült volna ide először. Lopva figyelte a gyér gyertyafénnyel megvilágított arcomskáját, ujjait az asztalon, lányosan vékony vállait. A lány minderről nem látszott tudomást venni. Mikor később kiki visszavonult, a szokott esti búcsúzásnál megint csak elcsodálkozott: hány-szor fogta már ezt a kis kezét, és sohasem jutott eszébe, hogy egy leány keze.

Ettől a naptól kezdve minden sztre-govai napja egyre nyugtalanabb lett. Rendes életmódját felforgatta a vágy, hogy napközben valahogy négy-szemközt találja a leányt. Ablaka zsaluján hosszú félóra-ig lesett

*Cserny Marival való szerelme valószínűleg korábban, még Etelka megismerése előtt kezdődött, mivel szerelmi költeményeiben is és az *Emléklapokra* ciklusban is első helyen Máriához írt versek állnak. Nem tudjuk, mikor és honnan érkezett; Alsósztre-gován ilyen nevű család nem élt, ám a megyében nem volt ritka a név. Az egyik Cserny Mária (1822–1877) Keszegen született és halt meg; lehet, hogy onnan, Madách Annáék közvetítésével került Sztregovára. Tény, hogy Madách Imre és Madách Anna is két-két levelében említette őt, míg más családtagoknál nem találunk említést, így valószínűleg hozzájuk állhatott közel. Nem volt árva.

ki az udvarra, hogy nem lép-e ki történetesen Mari a házból. S ha megpillantotta, feldobbanó szívvel sietett ki ő is, közömbös lassúságot és véletlent színelve, ha a leány látókörébe ért. S akkor nem tudott milyen ürüggyel szólni hozzá. Ha tudta, hogy anyja a parkban üldögél, s Mari tartózkodik mellette, felkelt írásaiból, és kitalálta, hogy sétálni fog, csak hogy elhaladhasson mellettük, megálljon egy kis időre, és mialatt néhány gondolattalan mondatot vált anyjával, sóváran lesse a hosszú rózsaszín szoknya alól kikandikáló cipőorrocskákat. Aztán elment sétálni, hogy egy félórát eltöltsön azzal a járkálással, amelyhez voltaképpen semmi kedve sem volt. Félszegnek, ügyefogyottnak érezte magát mindaddig, míg le nem feküdt. A sötétben aztán fantáziája vadul hódító férfivá avatta: képzeletében viharos erővel ragadta magához a gyenge vállakat, vaskapocsként szorította a karcsú derekat magához, és mialatt szája meglelte a leány száját, nyögve dobta magát az ágyban egyik oldalról a másikra.

Egy alkonyatkor a hegyekben sétáltak együtt, a Sztregova túlsó partján. Úgy adódott, hogy a többiek előrementek, s ők kettesben maradtak. Most, most! – ösztökélte belül a vallomás dobogó vágya. Szavakon gondolkozott, és remegve figyelte a mellette haladó leány mit sem sejtő arcát. S addig halogatta a szót, míg utolérték a többiek. Vacsora után friss lúdtollat nyesett magának, és verset írt.*

Arcára néztem, és az angyalarc
Megbírná a bűnöst tisztítani,
Megdermedt ajkamon a vallomás,
Nem bírtam, ah, csak felsohajtani.

Busan vezettem őt hazafelé,
De bánatomban is vigasz vala:
„Boldog vagyok így is, mert szeretem,
S ha megtudná, szenvedne általa.”

*Ez a versrészlet a *Május 24-éből* való, amely valóban egy társasági kirándulás és a szeretett nővel való kettesben maradás történetét mesélte el, de jóval később íródott, és Veres Pálnéhoz szólt.

Így ment heteken át. Lefojtott vágya egyre jobban gyötörte. Alig várta, hogy Szontagh Pállal találkozzék, s elmesélje neki az újabb részleteket. Ezekért hasonlókat kapott cserébe: barátja pontosan így állott egy szécsényi kislánnyal. Meghánnya-vetette a két pajtás egymás esetét, egymás okosságában felüdülve, fölényesen kinevették saját magukat, de hazatérve mind a kettő visszaesett a mardosó vágy ügyetlen némaságába. Imre olykor dühös lett magára, és bekocsizott Gyarmatra, hogy egy álló hétig vissza se jöjjön. Magával vitte a dramaturgiai kézirat eddig kész részét. Címet már adott neki: *Művészeti értekezés*. Gyarmaton immel-ámmal piszkálta aktáit az irodában, azok már alig érdekelték, de szállásán a menekvő hevével esett neki a dramaturgiának. Két nap alatt befejezte. Akkor fogta magát, és hazament Sztregovára. És dühöngött a sorsra, amely tehetetlenné tette: rettegett attól a lehetőségtől, hogy anyja észreveszi a lány iránt való érdeklődését.

Kissé segített rajta az a részletes bírálat, amelyet az elkészült *Művészeti értekezésről* Szontagh Pál mondott. Természetesen első dolga volt elküldeni neki. A jó barát már másnap írt, hogy részletesebben akar vele beszélni. Imre azonnal fogatott, és bement Szécsénybe. Köszönés helyett kérdéssel kezdte:

- Jó?
- Nem jó. De aki írta, az tehetséges ember.
- Úgy. Hát fejtse ki ezt nekem részletesen.

Szontagh Pál nevetve kezdte azzal a megjegyzéssel, hogy barátja, Nógrád vármegye aljegyzője, nem tud helyesírást. Azonnal meg is mutatta a kéziratban az „állott” szót így: „álot”. És a „logica” szót így: „logyka”.

– Hagyj nekem békét a helyesírással, nem arra vagyok én kíváncsi. Tudom jól, hogy hanyagul írok. Arról beszélj, hogy jó-e vagy nem jó!

– Arra nem tudok egyetlen szóval felelni. Te a dramaturgia szabályait a görög klasszikusokból vonod le. Hát nem tudsz semmit Lessingről? Lehet még Lessing óta a hármas egységről papolni? Hol van az már?

Madách Imre hallgatott. Ő bizony nem gondolt Lessingre. Őt hajlandósága a nemesen szavaló görög dráma fennkölt igéihez vonzotta. Szophoklész volt az ő nagy költője. Oidiposz világa ragadta meg szín-

házi érdeklődését, maga sem tudta, hogy miért; amit drámában elgondolt magában, azt csak a görög amfiteátrum márványpadjairól gondolta végig, és nem vetett ügyet sem arra, amit az iskolában tanult, sem arra, amit valaha modern színházban látott.

– É Shakespeare elvei hol maradtak? És hol Molière tanulságai?

A szerző megint hallgatott. De nagy sokára mégis megemeberte magát:

– Jól van, igazad van. De miért vagyok akkor tehetséges?

– Mert csak a kazuisztikád elégtelen, a logikád éles és világos. Okos ember vagy. Fogsz te még kitűnő dolgokat írni, csak arra vigyázz, hogy a formára több gondot fordíts!

– A formára, a formára – fortyant fel idegesen Madách –, már te is a formát piszkálsz. Mondtam, hogy ezt hanyagul írtam, a formára itt ne figyelj, csak a gondolatokra.

– Hogyan lehet az, hogy egy író nem figyel a formára?

– Ezt nem nyomtatás végett írtam. Csak magamnak. Ha nagyon meleg van, és egyedül vagyok, leteszem a kabátomat.

Ezen sokáig elvitatkoztak. A vita nem végződött semmivel. Nem tudta egyik sem jól megértetni a másikkal, mit akar. Búcsúzáskor aztán Szontagh mondott még valamit, ami Madách egész hazafelé való útját megtermékenyítette.

– Itt van egy mondat, amikor a mai színműirodalom hibáiról írsz. Azt mondod: „Másik hibája korunknak az, hogy már színművünk alig létezik, melynek főtárgya ne lenne a szerelem”. Hát hiba az?

– Persze, hogy hiba. A színház a nagy eszmék temploma legyen. Miért adta össze a pénz a nemzet a Nemzeti Színházra? Miért adott az én családom a Marczibányi-vagyonból telket reá? Hogy a nemzet nagy gondolatainak hirdetője legyen. Az írók írjanak darabot a hazaszeretetről, a nemzeti nyelvről, a köztelherviselésről!

– Csak a szerelemtől ne? Miért haragszol úgy a szerelemre? A kis Mari miatt? Hátha holnap egy nagyszerű drámai téma jut eszedbe a szerelemtől, azt ne írhasd meg? A költészet szabad, megkötni csak iskolai dolgozatokat lehet, nem?

Már kinn álltak a kocsinál. Imre még válaszolt valami ellenargumentumot, de már habozva. És mikor Szécsény utolsó városvégi háza-

inál robogott a kocsija,* már zengett, lobogott benne a nagy terv: megírni színdarabban a szerelmet. Ahogy ez a gondolat már szikrázóan égett benne, egy perc alatt elfelejtette az egész *Művészeti értekezést*.** Szerelem, szerelem! Beleírni darabba, ahogy ő képzeletben: beleírni azoknak a házasságoknak unott nyűgét, amelyeket a megye kastélyaiban éles szemmel megnézett, beleírni a férfi szabad vágyát a fiatal, üde leányért, s beleírni a halhatatlan érzés apoteózisát, amelyben valóságos máglyán égeti el az embert szertelen szerelme olyan felmagasztosultságban és olyan tisztaságban, amelybe a nő sohasem tudja az igazi férfit követni.

Éjszaka érkezett haza, a kastély már aludt. De ő leült írni gyertyaláng mellett. A kocsiiban úgy dolgozott a megmozduló fantázia, mint a gőzvasút, ki lehetne más a hős, mint a legfőbb férfi, Herakles. És már írta a vázlatot, folyton törölve, folyton változtatva, folyton visszahúzza és megint kitérölve. Noha végül azzal feküdt le, hogy a vázlat eddigi formáját egészen eldobta, mégis tudta jókedvűen és biztosan, hogy másnap a munka farkasi éhségével fog nekifeküdni megint.

Így is lett. Másnap elkezdte a darabot. Mégis csak klasszikus görög formában, jambikus sorokkal. Mások csak írjanak *Országgyűlési szállást*,*** az a napi piacé. Ő szent dolgot akar, és szándékban legnemesebbet, legnagyobbat. S mialatt a papiros fölé hajolt gondolkozva, boldog göggel állapította meg magáról, hogy ereje talán fogyatékos, de célja mindig a legnagyobb volt.

Mellesleg az ügyvédi vizsgára is készült, lelkiismeretesen megosztván idejét a két feladat között. Gyarmatra is bejárt, rendesebben,

*Magányosan és teher nélkül nem kocsival, hanem lóháton utaztak a férfiak. Nyilván Madách is a hátsólován érkezett, amikor egyedül látogatta meg a barátját Szécsényben.

**Nem felejtette el. Sőt, a határidő lejárt (1842. november 16-a) előtt benyújtotta a Kisfaludy Társaság által meghirdetett „Széptani feladás”-ra, díjat azonban nem nyert. Ez azonban csak 1972-ben derült ki, az egyik nyeretlen pályaműnek és a Madách tulajdonában fennmaradt kéziratnak az egybevetésekor.

***Vahot Imre drámája, amelyről Madách (egyik levelének tanúsága szerint) nem volt jó véleményével.

mint eddig, s fejében a nagy munkát végző, kimerülten is továbbdolgozó emberek kellemes aléltságát érezte. A kéziratot nem mutatta senkinek, míg el nem készült. Akkor is csak a bizalmas jó barátinak, Szontagh Pálnak.

Nagyon büszke volt rá, remekül sikerült munkának tartotta. Mielőtt betette a kocsí táskájába, hogy elvigye barátjának, gyönyörködve olvasta végig még egyszer, pedig szinte kívülről tudta minden sorát. *Férfi és nő* volt a címe. Az első felvonásban Deianeira izgatottan várja haza férjét, Heraklest. Udvarában ott jár fel s alá Herakles rokona, az öreg Eurystheus király, akinek enigmatikus mondataival pompásan sejteti a költő, hogy ez még valami bajt fog szerezni. Herakles meg is jön, homlokán győzelmi koszorúval, karján Jolét hozza, a gyermekkorából még alig kilépett rableányt. Deianeira gyanútlanul fogadja a szép gyermeket, és elmegy ágyasházába, hogy odavárja hazaérkezett hősét. De Herakles kiáll a sügölyük elé, és elmondja szép monológjában, hogy Deianeira elvirágzott, neki többé nem kell. Neki a szép, fiatal Jolé kell. Csakhogy mikor kimegy a színről, Jolé jön be, és ő is monológot mond: az ő szegény ősz atyját Herakles megölte. Nyilvánvaló, hogy apja halálát meg akarja bosszulni.

A költő boldogan olvasta saját sorait, melyek neki annyira tetszetek. Jolé ősz hajfűrtöt von elő kebléből:

Keblem volt sírja eddig ősz hajadnak;
De e sír oly forró, és oly fehér,
Hogy ott nem nyugatsz; mert Herakles azt
Feltépi, és csókokkal elborítja;
Ott nem maradatsz, szent ereklye, nem!

És rögtön utána egy gondolat: „mi a sír? / Halott ágy, mely fölött sír a halandó, / S önfájdalmát, nem a holtét siratja.” Senki sem mondhatja, hogy ez nem szép. Aztán jön az az izgalmas jelenet, mikor Herakles brutalisan megmondja a feleségének: „vén vagy, nem szeretlek.” Deianeira hiába könyörög, Herakles eltaszítja. A függöny arra megy le, hogy a lantos, aki Joléba szerelmes, eltépi lantja húrjait. A második felvonásban Eurystheus, Herakles titkos ellensége, szövetségre bírja Jolét. A

lány törrel akarja megölni atyja gyilkosát, de Eurystheus felvilágosítja, hogy Herakles félig Isten, ennél fogva csak a lelkén át lehet megölni. „Csókold, öleld, dőlj égő keblire; – / S midőn megolvad, mint az érc a tűzön, / Midőn sír, izzad, reszket melleden: / Kacagj szemébe, s csald meg őt. – / Ez a ti gyilkotok, asszonyszemélyek!” A fiatal költő büszkén lapozott tovább, e pillanatban nagy nőismerőnek érezte magát. És saját művét csodálva kísérté a gonddal kieszelt akciót. Egy hű udvaronc rábírja Heraklest, hogy kegyelemből legalább udvarhölgynek tartsa meg Deianeirát. A hős belemegy, majd nászát akarja ünnepelni Joléval, de az haladékat kér az első csókra, egy éjen át még apját akarja gyászolni. Herakles ebbe is belemegy, és magányosan visszavonul. S a nyári éjszakában az egyedül maradt Joléhoz odajön a lantos. Egymás karjába hullanak, mialatt lehull a kárpit. A harmadik felvonás is milyen érdekes: másnap következnek Herakles násza, de kiderül, hogy Jolé már a lantos kedvese. A rettenetes erejű ember marokra kapja dühében a leány derekát, de karja elhal, lemond a bosszúról, eldobja a leányt magától. S mivel főzni mégis csak kell valakinek, házában tartja a hervadt Deianeirát, aki új reményre kap, mert Herakles egyik áldozatától, Nessustól egy inget kapott: ez varázslatos ing, s ha rá tudja adni urára, az megint szeretni fogja. Aztán a negyedik felvonásban jön Herakles nagymonológja, az egész darabban a legszebb; nem is Herakles, hanem maga Madách Imre áll ott a színen, mikor kikiáltja ifjú panasztát az egész emberiségnek: „Én istengyermekeknek születtem egykor, / S anyámtól csak sárgépemet nyerém; / Hogy korcs legyek, sem ég, sem föld fia; / Hogy mint korcs szellem fölfelé sovárgjak; / Hogy mint sár másszak a földnek porában.” És ugyancsak a húszéves Madách Imre könyörög az életnek Herakles szavaival a párjáért, akit nem talál: „add nekem! / Ha bér kell érte, vedd el szellemem / Tülföldi éltét, és told a tiedhez...” Igen, igen, a lelkét fizetné az ember, ha boldogságot kapna érte, ha italt kapna a léleknek is, testnek is ez a rettenetes, minden nap és minden éjjel kibíratatlan magányos szomjúsága. A könyörgő Heraklesnek erre megjelenik Hebe, az ifjúság istenasszonya. Meg is csókolja, de Herakles nem érzi a csókot, szellemi ajándék az, földi íze nincs. Most Deianeira rávasszkodja a Nessus-inget férjére, de borzadva látja, hogy az nem szerelmet okoz, hanem mérges görcsöt. Az asszony megöli ma-

gát, Herakles pedig az utolsó felvonásban máglyát rak magának. Ott elmondja az Istentől erősen, szenvedélyesen szerelemvágyónak termett Madách Imre segélykiáltását: „Isten leendne az emberfiákból, / Ha a szerelem ösztöne s a nővág / Kihalna vagy kiforrna kebleinkből.” Herakles megparancsolja fegyvernökének, hogy gyűjtsa meg a máglyát. Az rimánkodik neki, hogy ne hagyja itt az életet, ne hagyja itt népét, céljait, a közpályát, szép ideáljait. De Herakles-Madách fellép a máglyára. Ott az ő helye: „Egy öllel közelb / A mennyhez, és egy öllel távolabb / A földtől!” nem érdemes élni. „Mi a nő, s ember? Az hajnalra nyíló / Virágcsa, mely keblébe harmatot sírt – / Emez egy tűzparázs, mely vad hevében / Keblébe hullott, és leégeti, / S a benne rezgő harmattól kialszik.” A máglya kigyúl, Herakles az utolsó pillanatban odarántja maga mellé Jolét, de az sikoltoz, szegény kis hitvány féreg, csak élni akar, csak élni. A hős megvetően letaszítja, csak maga kezd égni, és lánggal lobogva nyújtja kezét a halhatatlan Hebe felé.

Madách Imre saját művétől megrendülve tette le a kéziratot. Amit szemérmében még legbizalmasabb barátjának, Szontagh Pálnak sem mondhatott el benső vívódásairól, azt a költészet nyelvén, íme, elmondta az egész világnak: a férfi borzasztó kínlódását, aki nem lehet nő nélkül, de nővel sem. A csók embertelenül mardosó vágya, amely dühös lázzal remegteti végig a húszéves férfit, nem hagyja dolgozni. S a csók kéje is lehúzza a szellemi magasból, mert azt csak attól a hitvány, gyönyörűséges vágyva vágyott, gyalázatos, édes teremtménytől lehet kapni, akit nőnek hívnak.

De legalább itt volna, akár szenvedés és benső megalázás árán is. Vagy talán mégis volna olyan földre szállott Hebe, aki a hétköznaphiból isteni túlvilágot tud adni a férfi számára? Szenvedés nélkül, a szárnyak lecsuklása nélkül? Hátha mégis?...

Mert a máglyahalál jambusokban fennkölt és gyönyörű. De húszon innen lenni erősebb dolog, mint az irodalom. A költő kétségbeesik, de a fiatalember még makacsul remél. És a sötétben botorkáló ember gyanánt kapkod mindenhez, amit ér. Most pedig a kis Cserny Marit éri legközelebb.

XII.

Pestre kellett mennie. S tudta, hogy oda nagy munkát visz magával. Új színdarabot.

A *Férfi és nő* neki magának is úgy tetszett, meg aztán Szontagh Pali is olyan értékes gondolatokat talált benne, hogy ez új munkára hevítette. Előbb a Werbőczy-témának akart nekifogni, de néhány napi próbálkozás után azt érezte, hogy a gondolatot még érlelnie kell magában. Viszont Csák Mátéről tűnődve hirtelen eszébe döbbsen valami: Csák Máté a mai magyar, Róbert Károly az osztrák dinasztia. Mai aulikus főurat is lehet ábrázolni Zách Felicián szerepében. Tehát Csák Máté drámájában meg lehet írni a zsarnokság alatt összeroskadó mai magyarság drámáját.

A gondolat lázasan és izgalmasan hajsztolta a beteg testet. Holtfáradtan ült le dolgozni, de néhány perc alatt már tünde könnyedségűnek és üdének érezte magát. De ha munka után lefeküdt, nem tudott pihenni az izgatottságtól. És mindennap olyan fáradt érzéssel ébredt, amely már elviselhetetlennek tetszett előtte. Mindaddig, míg megint elő nem vette a Csák-színdarab jegyzeteit. Mint valami vajákos varázsszer, úgy mérgezte szervezetét friss kedvvel a munka. Különös bájital volt ez, még a szerelemvágy hevében is tudott segíteni. A kis Marival indult idillje most már másodrendbe szorítva, vékonyabban folyt tovább. Bizonyos részvétellel nézett a leánykára, mintha ezt mondta volna neki: „Sajnálom, hogy most nem érek rá a szerelemre, mert drámát írok a szerelemről.” De azért olykor felhasználta a kínálkozó alkalmat, hogy szűk ajtóban való találkozáskor, vagy más ily lehetőség adtával mintegy véletlenül hozzáérjen a leányhoz, és a lopott érzéssel megszerezze magának a vágyakozó ember alattomos kis boldogságát.

Decemberben letette az ügyvédi vizsgát. Kiadták neki a nagypecsétes levelet, melyben nagyságos és tekintetes gróf Zichy Henrik aranykulcosos vitéz, vitézlő Tersztyánszky Sándor és Högyész Pál mint a királyi tábla bírái igazolták, hogy „vitézlő Madách Imre törvényes tu-

dományának kitűnő jelét bizonyította.” Miután a két gyertya között álló feszületre tekintve esküt tett az egy élő Istenre, a Boldogságos Szűz Máriára és Isten minden szentjeire, ügyvédnek tekinthette magát. Minden tanulmánya teljesen befejeztetett. Még nem volt húsz éves.

De már volt húsz éves, és javában állott az új év, mikor elérkezett a pesti utazás ideje. A csúz megint ördögi fájdalmakkal hasogatta izületeit. Megbeszélte anyjával, valamint a hivatalban az alispánnal is, hogy néhány hétig a Császár fürdőt fogja használni. Elutazása előtt való napon még eljött Sztregovára Szontagh Pál, hogy elbúcsúzzék tőle. Özvegy Madáchné vacsorára is ott marasztotta a vendéget, akit rokonfiú gyanánt kezelt: tegezte és formaszerűen érdeklődött családja felől. Tíz óra felé járt, mikor Szontagh Pál megölelvén és megcsókolván hetekre elutazó barátját, magára kapta bekecsét, arra utazóbundáját, nyakig húzott prémes sapkáját, idomtalan két utazó kesztyűjét, majd belefészkelődött a hatalmas lábzsákba, és vidám csengőszóval elindult a szánon. Imre még integetett utána, s mikor visszafordult, abban a pillanatban látta maga mögött a folyosón elhaladni a kis Marit. Maga sem tudta, hogyan, talán a másnap utazó ember felelőttségével: villámgyorsan ráugrott a lányra, gorombán megragadta a fejét és megcsókolta. A leány artikulátlan nyögéssel tiltakozott a csók ellen, de meglepetésében tehetetlen volt, s a legény vad örömmel érezte testük egymáshoz érését. A csók után elengedte Marit, s ugyanebben a pillanatban bentről jött ki a folyosóra özvegy Madáchné.

Imrében meghűlt a vér, látott anyja valamit, vagy nem látott? Mikor már bent volt szobájában, amelyet kellemes szaggal töltött meg a száraz fenyőhasábok tüze, megerőltetett elmével igyekezett visszaidézni a jelenetet, hogy megállapíthassa: mennyit látott az anyja, és mennyit nem. De nem tudott eredményre vergődni. Rettegve, szégyenkezve, a szégyén lány miatt való kínos lelkiismerettel dobálta le ruháit magáról. Másnap hiába keresett anyja viselkedésében valami jelet, amelyből következtessen: anyja a szokott formai méltósággal, gyengéden, de tekintéllyel viszonzta a búcsúcsókot. Mari nem volt sehol, nem is köszönhetett neki.

Mind a három fiú utazott Pestre: Károly és Pali a Bory-féle oktatás után Pesten voltak egyévi jogot tanulandók. Együtt végezték az iskolá-

ikat, mert a tüzes eszű Pali egy esztendőben két vizsgát tett, és utolérte ugyancsak mindenben eminens bátyját. Sztregován nem maradt meg az öt gyerek közül egy sem, csak a kis Mari mint társalkodónő osztotta meg az özvegy magányát.

Pesten izgalmas új világ járta, a városra alig lehetett ráismerni. Mindenütt új épületeket lehetett látni. A pesti oldálnak azon a pontján, amely szemközt állott a királyi palotával, hatalmas állványok meredtek az égnek, ugyanilyen alkotmányok díszlettek a szemközti budai parton. Ősszel elkezdték volt építeni a Lánchidat. Egy angol mérnök tervezte a csodát, aki saját fivérét, Clark Ádám nevezetűt küldötte Pestre felügyelni az építkezésnél. Ezt a Clarkot mutatta is Lónyay Menyus az utcán a Madách fiúknak. Mert legelső dolguk volt Lónyayékat felkeresni. Etelkát most látta Imre hosszú idő óta először. Zavartan, kényszeredetten mosolyogtak egymásra mind a ketten, s egyformán könnyebültek meg, mikor a feszes találkozás a múltra vonatkozó minden célzás nélkül véget ért.

A Császár fürdői kúra mégis úgy hozta magával, hogy a betegnek nem igen volt szabad kijárnia a kemény téli időben. Nem sajnálta: írta a darabot. Február végén, miután a fiúk szállásán utoljára körülnézett, és a szerfelett könnyelműen költokező Palit még egyszer megintette, a befejezett színdarabbal utazott haza Sztregovára.

Igen sokra tartotta ezt a művét is. A hosszú úton hazafelé sokat forgatta fejében egyes részleteit. *Csák végnapjai* – ez volt a címe. Milyen megrendítően kezdődik már az első felvonás! Csák Máté a vesztett csata után a véres síkon találkozik híveivel. Az elesett két Omode fiú sírja a találkozó helye, s a sírdombnál ott jajveszékkel anyjuk, az özvegy nádorné. Még négy fia van Csák kíséretében. Rimánkodik, hogy legalább egy közülük ne menjen harcolni, hanem maradjon mellette, hogy legyen, aki szemét lefogja. Csák könnyen int a négy legénynek: mehetnek mind. És nem mozdul egy sem.

A Csák-hívek tanácskozni kezdenek. Még ott van közöttük Zách Felicián is, vagy az író magyarosító hevében Zách Bódog. A tanácskozók természetesen összecivakodnak, mint ahogy még mindig történik, ha magyarok tanácskozni kezdenek. Csák rájuk is szól. És milyen színmagyar dolog, amit Omode Miklós felel rá: „Ne bánd, / Ha látsz ci-

vódni pusztá unalomból. / Adj ellenséget és együtt csapunk rá.” Mint a nógrádi rendek Sréter elbeszélésében.

Ott egy magasztos női alak az éjszakai találkozó vitézei között: Erzsébet. A magyar koronának jog szerint való örököse. Az ő személye az ősi jog folytonosságát jelenti, a nemzet önálló életének örök és sértethetetlen voltát. Csák ezért az asszonyért fogott kardot, vagy inkább az eszméért, amit ez az asszony jelent. De Zách nem titkolja más felfogását: a nemzet akaratát az országgyűlés fejezi ki, az pedig már választott királyt magának az „Ifjú lélekdús és vitéz” Róbert Károly személyében. De milyen volt ez az országgyűlés! Most szólalt meg a magyar nyelv nógrádi fanatikusa, Madách Imre. Azon az országgyűlésen latinul beszéltek. „A begyült nemesség – mondja Omode nádor fia, Demes – / Csak úgy tátotta száját, s azt hívé, / Nagyon bölcsen foly minden, mert nem érti.”

– „S nem szólt-e senki magyarul?” – kérdi Csák.

– „Igen, / Midőn a népre az adót veték ki.”

Zách mégis elpártol. A hívek Erzsébet mellett maradnak, kivált a legkisebb Omode fiú, Dávid. Ez szerelmes a fejedelmi hölgybe. Ő nem eszméért harcol, ő szerelmes; nem lát és nem hall semmi egyebet, mint a hermelinpalástos leányt, aki elpirul a forró szavakra. „Hajnal vagy alkony nékem e pirulás?”

A második felvonás a trencsényi sasfészekbe vezet. Innen szemléli ország és nemzet mozdulatait a vén sas. És ki inog meg körülötte leg hamarabb? Maga Erzsébet, az árpád-házi sarj, a kolostorban lemondásra nevelt leány. Szepesben nyomorúság, Késmárk megadta magát Zách Bódognak, mindenünnen rossz hír. Még itt bent a várban is: a hívek elfáradtak, elpártolnak, maga Erzsébet is, aki visszavágyik a kolostor halavány csendjébe, titkon elszökik. Ki marad Csák mellett? Az elhagyott ifjú szerelmes, Omode Dávid.

Szerelme kolostorba ment, most már ő is elpártol Csáktól. A harmadik felvonás a visegrádi udvart mutatja, mindenki ott lebzsel már Róbert Károly körül. Maga Zách Bódog is, aki nem kis jutalmat vár pártállásáért: hercegi férjet Klára leányának. Szép is volna minden, csak az a trencsényi sasfészek ne állana. Róbert Károly halálra ítéli a távollevőnek vélt Csák Mátét. De az hirtelen ott áll előtte, odameréske-

dett a bitorló király udvarába egyedül. Ott áll mint a nemzet szuverenitása: őt bántódás nem érheti, őt a magyar alkotmány szerint kihallgatás nélkül még a király sem ítélni el. Csák Máté, Werbőczy, Kosuth, a nógrádi közgyűlés: mindez egy személyben ott áll a jog szentségével Károly Róbert előtt. S a zsarnok nem tehet mást, mint hogy fogát csikorgatva visszavonja a halálos ítéletet. Az öreg Csák bántatlanul távozik, de távoztában kardjára csap.

A negyedik felvonás trencsényi várában úgy kezdődik a dolog, hogy hiába csapott kardjára. Nincs már egyetlen párthíve sem, mindenki Róbert Károlyé, az Árpádok vére eltűnt az országból. Csák Máté lemondott mindenről. De rettentő hírt hoznak neki: a szerencsétlen Zách Bódog megjárta a nagyralátó főhercegi házasság tervével. Leányát elcsábította a herceg, de elvenni, azt már nem. A bősziút apa kardot fogott a királyi családra, mire az egész nemzetséget kiirtották. Az öreg Csák felhördül a hírről. Mégsem lehet tétlen tűrni az idegen dinasztia ilyen vérlázító garázdálkodását. Lóra kap, az út porzik utána. Sejtjük, hogy hová megy: Erzsébetért a kolostorba. Hogy az Árpádokért kardot húshasson az öreg hős, ahhoz árpádi sarj kell, akit csak azért is a trónra ültessen.

Minden hiába. A morva kolostorban a zsoldárt zengő orgona tömjénes hangulatában átszellemült leányt talál: Erzsébet már nem ezé a világé. Csák Máté úgy hal meg, hogy fejét az apáca-királylány ölébe hajtja, és történelem utolsó sóhajtása is:

– „Öledben édes a’ nyugvás királyné – / Öledben az Árpádok alszanak!”

Ezt a színdarabot hozta haza Sztregovára Madách Imre. És egy titkon csillogó tervet melléje. Pesten közel járt könyvekhez, újságokhoz, akadémiához. Elragadta az új irodalom lüktető láza. A gondolatot először szerényen elhessegette magától, később már nem találta képtelennek, és most már tudta, hogy megteszi: ha Szontagh Pál, akinek ítéletében megbízik, alkalmasnak tartja a drámát, akkor be fogja küldeni az Akadémia pályázatára.

Már órák óta otthon volt, már rég kirakta minden holmiját, már részletesen beszámolt anyjának a fiúkról és minden pesti újságról, a Marczibányiéknaál és más családoknaál tett látogatásokról, mikor Marit még

mindig nem látta. Azt a Marit, akit minden levelében külön üdvözölt, hogy meg nem említése fel ne tűnjék.*

– Cserny Mari hol van? – kérdezte végül, színlelvén, hogy a leány csak most jutott eszébe.

– Cserny Marinak megmondtam, édes fiam, hogy ha udvarolni fogsz neki, elkergetem a háztól.

Az ifjú ügyvéd elsápadt. Borzasztó szégyent érzett anyja feleletére. Tehát ha legyeskedik a lány körül, ő büntetlenül marad, de a szegény teremtetést kidobják. Dermedten, némán nézett kemény anyjára. Megint meglátta esztét: agyafürtábban nem tarthatta volna távol Cserny Maritól, mint ezzel az egy mondattal. És megint, mint annyiszor, megéreztte keménységét, homályosan érezvén azt is, hogy a jövő életben még súlyos ellentét támadhat közöttük, pedig ezt eddig nem is lehetett elképzelni. Mikor aztán kisvártatva előkerült a szegény kis Cserny Mari, már tudta, hogy ha van a világon nő, akihez sohasem fog hozzányúlani, akkor ez az. A leány még soká ott maradt a háznál, de Imre soha többé nem nézett rá férfi szemmel, és a közvetlen közelében élt csakhamar elfeledte.**

Mielőtt bement volna kocsin Gyarmatra, hogy Szontaghhall találkozzék, Imre vért köhögött. Igen sokat. Nem ez volt az első eset nála. Gyakran váltakozott az utóbbi időben az ilyen véres köhögés heves torokfájásokkal. Anyja előtt nagyon titkolta ezt, maga előtt pedig azt magyarázgatta, hogy valami erecske pattan meg néha a torkában, az vérzik és az fáj.

– Milyen forró a kezed – mondta találkozásukkor Szontagh Pál.

– Talán azért, mert a darab miatt nagyon izgatott vagyok.

– Gyere, üljünk le, és mesélj Pestről! A darabot még ma elolvasom.

A darab őszintén tetszett neki, ahogy másnap lelkes levélben közölte. Imre nekifogott, hogy letisztázza még egyszer. Szép példányt akart beküldeni az Akadémiának.***

*Csak egyszer, 1841. október 25-i levelében küldte üdvözlését Cserny Máriának.

**Nem felelte el: 1843. augusztus 6-ai levelében, Mari távozása után írta: „Cserny Mari nincs itt többé”.

***A pályázatokra tilos volt saját kéziratot beküldeni. Madách is mindig lemásoltatta valakivel a művét. (Csak így lehetett ugyanis a pályázat titkosságát szavatolni, hiszen egyes pályázókat egyes bírálók felismerhettek volna az íráskéjük alapján.)

Másnap együtt mentek Kubinyiékhoz, ahol nagy mulatság volt. Jól mulattak, udvarolgattak, mindig együtt voltak, és olyan megjegyzéseket sügtak egymásnak, amelyeket csak ketten értettek. Reggel hétkor együtt indultak el kocsin. Mikor Szontagh Pál hatalmasat ásítva beleágyazta magát az ülés sarkába, hogy szunyókáljon egyet, Imre így szólt:

– Te Pali, agyon kellene engem ütni. Már megint szerelmes vagyok.

– Kibe, Te?

– Abba a kis Dacsó Lujzába.*

– Helyes kis fruska – vélte Szontagh Pál. És azonnal elaludt.

Madách Imre nem aludt el. Két lázas szeme csillogva meredt a de-rengő márciusi reggelbe.

*Madách életének mindmáig legnagyobb talánya, hogy ki lehetett Lujza. Jóllehet Harsányi a lehető legilletékesebb személytől, a Keszihócon birtokos özv. Pongrácz Györgynétől szerezte értesülését (a Dacsó család 1890-ben férfi ágon kihalt, így juthatott Pongrácz Györgyné tulajdonába a keszihóci Dacsó-birtok), ennek ellenére egyelőre tévedésnek kell tartanunk. Ami tény: a családban nem volt Lujza keresztnévű. Sőt: Keszihócon (a későbbi Dacsókeszin) sem a katolikusok, sem az evangélikusok körében nincsen Lujza keresztnévű, sem a megkereszteltek, sem az elhunytak, de még a keresztszülők és házassági tanúk között sem! Elvben persze, valószínűtlen események láncolatának következményeként feloldható az ellentmondás: Lujza nem ott született és nem is ott halt meg, de azért Keszihócon élt, s bár vérségi kötelék nem fűzte őt a Dacsó családhoz, lehetséges, hogy örökbe fogadták őt. Egyelőre azonban az a leghelyesebb, ha Lujza kilétével kapcsolatban Harsányi értesülését és a Dacsó családnevet elvetjük. Ebből következően mindaz, amiről a következő fejezetben szó lesz, az írói fantázia terméke. Mindazonáltal a kapcsolat leírása (az egyedül rendelkezésünkre álló tények: Madách versei alapján) lélektanilag hiteles.

XIII.

Dacsóék Hontban laktak, falujukat Keszihócnak hívták. És igen könnyű volt őket feltűnés nélkül meglátogatni, mert Keszihóc tőszomszédságában feküdt Csalomjának, a Madáchok honti birtokának. Ha Imre ott-hon Sztregován odavetette: „Holnap elnézek Csesztvére, és onnan át-nézek Csalomjára is”, özvegy Madáchné nem gondolhatott semmi különösre. Még örvendett is magában, hogy Imre jó gazdának indul.

Csesztvéről ment a kocsi Csalomjára, Csalomjáról ment a hátszló Keszihócra. Ugyan nem egykönnyen. A sár teljességgel járhatatlanná tette az utakat, és ha volt lehetőség egyik faluból eljutni a másikba, még mindig könnyebben ment lóháton, a hegyeken át kanyargó dűlőutakon.* Keszihócra érkezvén, a vármegyei határ átlépése után a nógrádi aljegyző úgy érezte magát, mint az idegen országban utazó koronás fő. Nagy úr volt ő Hontban is, itt is álma minden leányos mamának: az ország egyik legrégibb családjából való, gazdag, okos, jó megjelenésű fiatalember. Úgy fogadták a Dacsó-portán is, mint akárhol másutt, hangos nyájassággal, széles nagy barátsággal.

De Lujza nem úgy, mint más eladó lányok, akik – szinte teljesen egyformán – már a látogatás első tíz percében ugyanazt a műsort játszották el: megkínálták valami süteménnyel, amelyről a mama buzgón magyarázta, hogy: „kislányom maga csinálta, mert kitűnő gazdasszony”, utána húszféle kézimunkát, akvarell festményt és házisapkát raktak eléje, megint csak azzal a bőbeszédű melléklettel, hogy: „más lánynak csak a mulatságon jár az esze, az én kislányom az ilyet jobban szereti”, aztán a leányzó *A karthauziról* vagy más divatos könyvről kezdett el beszélni, hogy az igen művelt hírben álló fiatalembert szellemi tulajdonairól is informálja, végül az eladó kisasszony leült a rendesen igen le-

*A Sztregova–Csesztve–Nagycsalomja–Keszihóc–Sztregova utat még lóháton se lehetett egy nap alatt megtenni. Annak pedig végképp nem volt értelme, hogy egyedül utazva részben kocsin, részben hátszlóvon utazzék Madách.

hangolt zongorához, miközben a mama édesen kommentálta: „imádja a klavirt”. Dacsóéknál nem így volt. Nem kínálták a lányt kézzel-lábbal, hanem tüntettek a jóval vagyontalanabb, de büszke család módján: nem futnak ők senki fia után, vagy szereti a lányt, vagy nem. Hangos nyájasság, nagy barátság volt bőséggel itt is. De hogy „fognák”, azt nem érezte.

Csendes, finom, komolykodó leány volt Dacsó Lujza. Valami áhítattal lakott benne, valami szent alázat, amellyel a választott férfit nézett. S hogy Imre az a választott, egy percig sem titkolta. Kacérság nélkül nézett odaadóan a leány a kérdező szemébe, és pillantása úgy felelt az igent, mint hívó a gyóntatónak. Beszélgetésük mindig abból állott, hogy a leány kérdezett, s a legény hosszú-hosszú magyarázattal válaszolt. Ilyenkor Lujza szomjasan hallgatta az előadást, és egész imádata ott ült a szemében. Mintha folyton ezt mondta volna: „Milyen okos vagy, mennyire szeretnék egész életemen át hallani”. Aki elbújva kihallgatta volna beszélgetésüket, semmi pajkos és csiklandós évdésben nem gyönyörködhetett volna.

Lujza szerelmes volt. Nem telt bele két hét, meg is mondta. Egyszerűen és komolyan, szelíd alázatossággal. Imre vakmerően a leány fejéhez nyúlt, hogy magához erőltesse; készült is egy kis szerelmes dulakodásra. De a fej készségesen engedett, s az ajkak úgy engedték magukra a férfi csókját, mint a magasabb ítéletet.

Otthon Sztregován vers született. *Atlasz* volt a címe.*

Miért biztad rám, óh nő, titkodat,
Mért vallottad meg nekem, hogy szeretsz?
Nagyon erősnek tartasz engemet,
Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz.

Szontagh Pálnak pedig bejelentette, hogy meg fog házasodni. Elveszi feleségül Dacsó Lujzát.

– Anyádnak mondtad már?

*A verset valójában Veres Pálnéhoz írta Madách, sok évvel később.

– Még nem mondtam – szólt kissé elkomorodva a szerelmes –, előbb jól össze akarom ismertetni őket. Holnap megint megyek Keszihócra, alaposan megbeszélem Lujzával az egészet. Nagy harc lesz otthon, igen súlyos idők előtt állok. Dacsóék luteránusok, anyámat pedig jól ismered.*

Édes áprilisi idő volt, kacér szellő hűvösével, tréfásan hunyorgó széles napsugárral, itt-ott a hegyoldalon buján serkedő gyepfoltokkal. Imre leugrott a lóról a Dacsó-porta előtt, kikötötte a lovat az ambitus-oszlophoz. A lány örvendezve sietett eléje.

– Mi újság, angyalom?

– Az az újság, hogy a domboldal tele van ibolyával. Mintha azok is magát várnák.

– Ne várjanak hiába, menjünk ibolyát szedni! A családjának majd köszönök, ha visszajöttünk.

Mentek ibolyát szedni. Elöl ment a domboldali ösvényen a leány, időnként magasra kapva szoknyáját egy-egy pocsolja miatt. Imre dobogó szívvel leste a bokák elővillanását. Nem így szeretett volna ő udvarolni, nem így. Hanem vadul szorítani magához a kedvest, dühöngő mohósággal csókolózni folyton-folyton, hogy a fogak összekoccanjanak, és szenvedélyes szomjúsággal alkudozni még szorosabb ölelésért a sóvár karokban vergődő testtel. De ilyen ölekezéseik nem voltak soha; a fiatalember vágya megtorpant a leány szelíd, finom tisztasága előtt. Lenyelte szomjúságát lüktető torkában és beszélgetni kezdett – kissé rekedten –, hogy legyőzze háborgó indulatait.**

– Össze kell jönnie anyámmal, angyalom.

– Igen – felelt a leány, mintegy parancsnak engedelmeskedve.

*Dacsóék valóban luteránusok voltak. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a Lujza keresztnév gyakorlatilag csak katolikus anyakönyvekben fordul elő.

**Egészen biztos, hogy Lujza engedékenyebb volt, és testi kapcsolat is lehetett ketjük között. Ez Madách alábbi soraiból derül ki:

Nem volna olly tűrhetlen sorsom is, lány,
Ha nem mosolygál volna rám szerelmet,
S nem ismerném a' mennyek üdvösségét
Mint így hogy ismerem, elválni tőled.

– Ő nagyon jó asszony, csak egy kicsit merev. De magát meg fogja szeretni. Nincs, aki magát meg ne szeresse.*

– Igyekezni fogok.

Sokáig beszélgettek Imre édesanyjáról, és közben ibolyát szedtek. El is fáradtak a nagy hajlongásban.

– Muszáj leülnöm – szólt Lujza –, itt a gyep egész száraznak látszik.

– Nem jó lesz – vélte Imre –, a talaj nedves.

De a leány már ült. Széles szoknyáját maga köré lebbentette; mint ha csak valami nagy fehér pillangó ült volna a zöld gyepen. Imre leült melléje. Két kéz egymást fogta, két szem egymásba nézett, hófehér kis báránylelkű nyája vándorolt az ég mezején, a madarak hangosan csi-cseregték, hogy süt a Nap.

– Boldogok leszünk? – kérdezte Imre.

– Én végtelen boldog leszek. S ha tőlem függ, maga is.

Csók következett erre, szelíd, szűzies. A férfi egész testében tombolt a vágy, de restellte vadságát a leány előtt. S ahogy a hajlékony nyakat boldogan remegő kézzel érintette, érezte, hogy a leány egyszerre erősen megborzong.

– Mi lelte?

– Nem tudom. Valahogy végigszaladt rajtam a borzongás.

– Keljünk fel, még megfázik.

Megindultak hazafelé a nagy ibolyabokrétával. Bent a kúrián még egyszer megbeszélték a teendőket. Imre legközelebb édesanyjával jön a csalomjai birtokra, és áthozza látogatóba Keszihócra. Körülbelül egy hét múlva, addig sok dolga lesz. Gyarmaton kissé elhanyagolta az utóbbi időben a vármegyei teendőket. De egy hét múlva repülni fog. Addig pedig levelet vár.

– De biztosan! És írja bele, hogy szeret!

– Biztosan.

*Madách, verseinek tanúsága szerint, minden szerelmét tegezte, így természetes Lujzát is. (Az egyetlen kivétel Fanni volt: az 5–9 éves fiú a korabeli szokások alapján nem tegezhetett egy 11–15 éves lányt. De már a nála hét évvel idősebb Veres Pálnét tegezte.)

Imre boldog mosollyal nézte a kedveset, édeset, odaadót. De egyszerre aggódni kezdett:

- Milyen furcsán sápadt maga. Nem jól érzi magát?
- Semmi. Majd elmúlik.

A levél meg is jött Sztregovára. Aranyos levél volt, szívet melegítő. Éppen arra való, hogy Imre bátorságot merítsen belőle. Mert a futó betegségről való híradás mellett végtelen, végtelen szerelem szólt a kedves betűkből. A bátorságra pedig szüksége volt, mert anyjának se-hogy sem tudott a dologgal előhozakodni. Özvegy Madáchné egész biztosan tudott már a keszihóci dologról. Csoda lett volna, ha nem tud: egész Csesztve, egész Csalomja minden Madách-zsellérje tudta a tekintetes úrfi keszihóci útjait. S ha az anya arcára pillantott a szerelmes Imre, annak büszke mozdulatlanságából a jövőendő kemény harcát vélte kiolvasni. Az sem jót jelentett, hogy az utóbbi időben anyja nem egyszer terelte a szót látható tervszerűséggel a Gyürky-lányokra. Hogy milyen előkelő és gazdag család az, s a lányok hét határban milyen híres szépek. Imre egyik napról a másikra halasztotta a keszihóci látogatás felvetését. De most jött a levél, és megmozdította lelkiismeretét. Ma okvetlen szólni fog.

De nem szólhatott, mert anyja befogatott, és elment Marie lányához Keszegre. Ahogy szokta, csak a hintóból vetette vissza, hogy három-négy nap előtt ne várják haza. Imre színházat játszott maga előtt, mímelte, hogy bosszús a kényszerű halasztásért, de önnönmaga előtt való tagadtában is érezte, hogy nagyon örül a pár napos időnyerésnek. Írt egy hosszú és forró levelet Lujzának, verset is tett melléje. Aztán várta részint anyját Keszegről, részint a választ Keszihócról. Gyarmatra menet meghagyta, hogy ami levele jön, azonnal lovasember hozza utána.

Anyja megjött, de a válasz nem. Öt nap következett, egyre erősebb lelkifurdalással. Reggelenként megfogadta magában, hogy ma aztán igazán odaáll anyja elé, este pedig szégyenkezve tette piruló arcát a pár-nára, és szidalmazta magát, hogy nem mer szólni. Végre levele érkezett Keszihócról. Mielőtt felbontotta, becsületszavát adta önmagának, hogy a dolgot még ma elintézi.

Aztán felbontotta a levelet. A levél azt adta tudtul, hogy Lujza meghalt. Nagy szenvedés után, hashártyagyulladásban.*

Elofvasta kétszer, mert a gondolat nem ment bele a tiltakozó agyba. Értelmetlenül mosolygott a levélre, mint egy elmebajos. Kétszer végigment szobáján, cél nélkül. Egy ferdén fekvő könyvet megigazított az asztalon. Akkor leborult a díványra és sírva fakadt. Egyedül maradt a szobában egész nap, este bekérte a vacsoráját. Egész éjszaka álmatlanul hánykolódott, és hol csodálkozva bámulta a halál ily közeli, értelmetlen titkát, hol pedig átadta magát a gyermekesen panaszos, keserves könnyezésnek. Reggel vért köpött, és nagyon rosszul érezte magát. De nem törődött vele. Befogatott.

Délután már ott volt Keszihócon. Gyászoló rokonok sokaságát találta a háznál, azokkal nem akart találkozni. Félrevonult Dacsónéval a konyhába. A síró anya hosszú részletességgel mondta el az egész betegséget. A temetést kevéssel előbb tartották meg. Lujzán nem lehetett segíteni, valahol igen erősen meg kellett hűlnie. Betegsége alatt levelet is kezdett írni Imrének, de csak addig jutott el, hogy: „Kedves Imre!” Olyan rosszul volt már, hogy nem bírta folytatni. Dacsóné egy keszkenőből csavargatta elő a félretett levelet.**

– Tessék, Madách, ez a magáé. Ez maradt nekünk az én drága, szép leányomból.

*Lujza valamennyi, még életében hozzá írt vers tanúsága szerint, kezdettől fogva gyógyíthatatlan beteg volt: biztos volt, hogy rövid életű lesz, bár azt, hogy mikor fog meghalni, nem lehetett előre látni. Korai halála tehát előre látható volt, közelebbi időszaka azonban nem; különösebb előjelek nélkül, váratlanul következett be egészségi állapotának válságosra fordulása. (Ezt a halála után hozzá írt ciklus, a *Fagy-virágok* I. verse tanúsítja.) Harsányi koncepciója tehát biztosan téves. A versekben leírt tünetek alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy reumás szívbajban szenvedett (dr. Hazay Balázs véleménye). Ennek ellenére biztosra vehető, hogy Madách valóban feleségül akarta őt venni. („Míg vele a nászkoszorúra szánt / Virág hervadtan a' sírkertbe száll.” – áll a ciklus II. versében.)

**Madách leírása a *Fagy-virágok* III. versében némiképp eltérő:

És a' nekem szánt drága kis levél
Félig megírva végét várja ott.

Majd mikor magához tért fuldokló zokogásából, megkérdezte, vajon Imre nem akarná-e látni a sírt. Imre nem akarta. Sötétedett már, és nagyon rosszul is érezte magát. Kurtán búcsúzott, szeretett volna minél hamarabb otthon lenni Sztregován, hogy lefekhessék és aludjék, hogy elviselhetetlen öntudatától megszabaduljon. Üres és tompa lélekkel nézte az utat visszafelé, fantáziájában egy mosolygó szemű, boldog fiatalembert látott szemközt jönni lóháton, félrekapott kalapú, füttyörésző gavallért, aki ajkán az előre érzett csók ízével siet a szép, viruló Dacsó Lujzához.

Otthon csak annyit beszélt anyjával, hogy megkérte, írta Szontagh Pálnak és kérné meg, hogy amint lehet, siessen ki Sztregovára. Aztán lefeküdt, és nem akart látni senkit. Félig éber, félig szunnyadó, lázas állapotban tűnődött órákon át életről és halálról. A nappal különbség nélkül olvadt egybe az éjszakával, a napszakokat csak az étel jelezte, amit behoztak neki, s amihez alig nyúlt. Olykor gyertyát gyújtott a lefüggönyözött szobában, pedig nappal volt, másszor kinyitotta az ablakot, hogy világos legyen, s a Hold tekintett be hozzá.

Szontagh Pál nemsokára meglátogatta, de csak egymás kezét szorongatták társalgás helyett; Imrének nehezebbre esett a beszéd, és minden szót úgyis olyan értelmetlennek látott, mint az egész világot. A jó barát elment, s ő visszasüllyedt magányos gyászába. Valamilyen önkínzó ösztönből részletesen kiszínezte, milyen lett volna házaselete Lujzával: kirajzolta vacsoráikat a családi asztal enyhe világánál, elképzelte Lujzát a vármegyeháza karzatán, amint azzal a rajongó pillantással figyel a szónokló férjét, vagy az úti hintón képzelte el magát feleségével, a szemközt ülő kis Madách gyerekek kalapját igazgatva. Majd félbeszakította a színes ábrándot, és valódi jövődjét képzelgette: árva hányódását a vármegye kiábrándító közéletében, férfi társtalanságát a magába fojtott, sorvasztó csókvágy füledt útvesztőjében, mindennek zilált zagyaságát, céltalanságát, értelmetlenségét.

XIV.

Mikor napok múltán előbújt a gyász odvából, anyja megijedt tőle, hogy olyan rosszul néz ki. Követelte, hogy nézesse meg magát a gyarmati orvossal. Az meg is vizsgálta, de csak a fejét csóválgatta. Nem talált semmit.

– Mondja, doktor úr – kérdezte nyersen –, nem vagyok én hektikás?

Az orvos magasra húzta szemöldökét, és vállat vont. Kissé csodálkozott a kérdésen.

– Hektikás? Hm. Nem hiszem. Ámbátor éppen meglehet. Csak arra vigyázzon, hogy meg ne hüljön, mert arra nagyon érzékeny. Minél kevesebbet szobán kívül tölteni.

Távostakor vállat vont ő is, mint az orvos tette. Mélységesen lenézte az orvosokat, akiknek olyan a tudományuk, hogy mihelyt kettő összeakad egy beteg felett, mind a kettő egész biztosan homlokegyenest ellenkezőt fog mondani. Akkor már inkább az anyák ősi házi patikájára hagyja magát az ember. Nincs annál egyszerűbb. Ha a melle fáj a gyerekeknek, hólyaghúzót kennek vászonra. Ha a torka fáj, kamilla teát neki. Ha megvágta az ujját, tehéntrágyával és pókhálóval kell bekötni. Ha pörsenés üt ki a bőrön, írósvajat és petrezselyemlevelet. Valamint az is okvetlen segít, ha elefánttetűnek nevezett kis csontdarabkát kötnek zacskóban a nyakára.* És így tovább. Ez mind régi, bevált házi gyógyítkezés. De aki belül komolyan beteg, akit azok az „alteráció”*** nevű éjszakai hévségek emésztnek, akinek torkán ismeretlen okból megindul a vér, akit ordításra készítenek a megnevezhetetlen belső fájdalmak, az vakon nézhet a semmibe, és várhatja a gondviseléstől, mi jelöltetett ki számára a földi téreken.

*Hólyaghúzóként melontent [körisbogarból készült, melolonthin (C₅H₁₂N₂O₃S) tartalmú tapasz] használtak. Az elefánttetű valójában egy ásvány; az utóbbit lásd: Kazay Endre: *Gyógyszerészeti lexicon I–IV.* c. könyvében (Nagybánya, 1900).

**A testhőmérséklet szélsőséges ingadozására utal a szó.

Anyjával Lujzáról sohasem beszélt többet. Jártak-keltek egymás mellett a kastélyban anya és fia, és mind a ketten tudták, hogy Lujza árnyéka megbeszéletlenül ott lebeg közöttük. De minek vetette volna fel egyik is? Most már céltalan lett volna beszélni róla. S az anya zárkózottságának csendjére hasonló csenddel felelt az a zárkózottság, amelyet saját testével és lelkével ő adott át fia testének és lelkének, amely a saját zárkózottsága volt. És mikor egyszer anyja megint előhozta Gyürkyéket, ő fáradt engedelmisséggel szólt:

– Ja, tatsächlich, ich muß sie schon besuchen.

Mert asztalnál most is mindig németül társalogtak a sztregovai kastélyban.* A magyar nyelv kultuszára való Nemzeti Színház Marczibányi-telekre építették, a Madách-levéltárban ott voltak a harminchatos országgyűlésnek a nemzeti nyelvről mondott beszédei, lelkes jogászok másolta példányban, a család mostani vezető sarja állandó izgalmat okozott a vármegyén magyarosító reformelveivel. De a kastélyban a közös étkezéseknél német szó járt. S az udvaron a béresekkkel veszedő hangos szó tótul kiabált.

A ludányi kastélyban lakott Gyürky Pál, nábobai gazdagságának pompás környezetében. Volt lakása még egy pár helyen, például Kisterenyén, ahol a családi kriptája is állott, meg Pesten a Bálvány utcában. Az ő vagyona mellett a Madách-vagyon nem nagyon ágaskodott: harminckétezer holdon gazdálkodott Gyürky Pál, császári és királyi kamarás. Nyakas kálvinista, az igaz, de három felesége közül katolikus is akadt, azok leányai katolikusok voltak. S a rokonság ellen még mágán családok sem szólhattak volna semmit. Első felesége révén a Bayak, második felesége révén a Kapyak, a harmadik, most élő asszony révén a gróf Vayak kapcsolódtak a famíliához, amely különben rokonságot tartott a Madáchokkal is: Imre egyik nagynénjét egy Gyürky vette volt feleségül.** Azonfelül az eddig férjhez ment Gyürky lányok között volt

*Mivel étkezéskor a szolgálok is tanúi voltak a családi beszélgetéseknek, őket csak úgy lehetett kirekeszteni, ha általuk nem ismert nyelven folyt a beszélgetés.

**Gyürky Pál a losonczy Gyürky családnak volt az egyik utolsó férfi tagja. Imre nagynénje, Madách Anna viszont egy sok évszázada különvált másik ágban, a gyürkyi Gyürkyeknek (akik egyébként ma is élnek) egyik tagjához ment feleségül.

két Podmaniczky báróné, egy Roszner báróné, egy Forgách grófné, egy Kubinyiné, egy Kandóné, egy báji Patayné: özvegy Madáchné aligha nem igen hosszú gyertyát adott volna a sztregovai templomnak, ha valamelyik fia beházasodik ebbe a famíliába.

Amália volt az, akiről Imre szempontjából szó lehetett. Találkozott vele már nem egyszer. Leginkább a lány legidősebb nővérének, Kubinyi Ferencnének a házában. Életkor szempontjából ez a lány illetet hozzá. Hogy a lányt neki adják, afelől aligha lehetett kétség. A fontos házasulandó fiatalember híre Nógrádon túl is messze elhatott; csak a minap írta Nincsi nővére, hogy Érsekújvárt volt egy mulatságon, s ott a vakító szépségű Jaross Berta mamája félreérthetetlen feltűnéssel tudakozódott Imre után.

Sportoló hölgy volt Gyürky Máli, izmos, szálfaderekű, délceg leány, remekül megülte a lovat, és akkor volt boldog, ha gyeplőt kaphatott a kezébe. Lobogott a haja a szélben, fiatal keble gögősen nekife szült a levegőnek, hangos kacagásban tombolt a szilaj, fiatal egészség.

– Tud még nekem leány tetszeni? – kérdezte Imre magától.

S a feleletet megkapta abban a képben, amelyet egy-két ludányi látogatás után Máli emléke keltett benne: bősztően kíváncsnak látta, pompás gyerekek leendő anyjának. Kissé sajgott ugyan lelkiismerete, hogy ilyen gyorsan hűtlen tud lenni Lujza emlékéhez, akinek sírján még friss volt az első fű, de azért eljárt Ludányba, anyja iránt engedelmes szorgalommal. Rajta kívül még egy gavallér járt oda, akiről nyilvánvaló volt, hogy Amáliát kerülgeti: Ottlik Ákos. Nagyvérű fiú volt az, vakmerő lovas és szenvedélyes kocsis, akár csak a leány maga. És íme, csodák csodája: a Gyürky lány mégis a csendes Madáchot tüntette ki. Nagyon úgy látszott, hogy ha Imre nekifekszik a kurizálásnak, könnyen kiüti az Ottlik fiút a nyeregből.

A vetélytárs jelenléte egy kissé sarkallta az átkocsizgató vendéget, s még jobban sarkallta a győzelem valószínű eshetősége. Most már kezdte rajta kapni magát, hogy szívesen megy Ludányba. Néha felfájt benne Lujza emléke, de szándékosan elfordította a fejét az emléktől. És elhatározta, hogyha megint egyedül marad Gyürky Málival, szerelemre tereli a szót.

Egy délután megint ott volt Ludányban. Máival üldögélt a kastély előtt, Abris volt még ott, a lány fivére, meg a mostohaanya. A beszélgetés igen kellemes volt Imre számára: arról a lendületesen megírt, talpraesett felhívásról beszélgettek, amely általában sokhelyütt volt most beszéd tárgya, s amelyet Imre intézett Nógrád széplelkű hölgyeihez a magyar iparcikk pártolása érdekében. Akkor terjedt el Pestről a lelkes gondolat, és aki Nógrádban felkapta, az nem is lehetett más, mint a hús évével is otthon már hírneves Madách Imre. Belemelegedve, jó iramban magyarázta, mit és hogyan akart ezzel a felhívással, mikor Máli arcán észrevette, hogy a leány felfigyel valami távoli dologra. Megállt a mondat közepén, és kissé meg is sértődött.

– Ez Ottlik négyese – mondta Máli, aki a környék minden kocsiját megismerte a zörgéséről –, de milyen veszettül jön!

Most már a többiek is meghallották a közeledő robogást. Pár pillanat múlva berepült a kastély udvarára Ottlik Ákos könnyű homokfutója négy lóval, mint a fürgeteg. A fogat művészi simasággal kanyarodott a felhajtóhoz, s a négy ló, ahol kellett, úgy állott meg, mint a cövek.

– Másfél óra alatt jöttem Kalondáról – kiáltott boldogan lihegve Ottlik Ákos.

– Kalondáról? Ákos, az lehetetlen.

Gyürkyné volt, aki így felelt neki.

– Bolond maga, Ottlik. Az lehetetlen.

– Tartok minden fogadást. Valaki jöjjön ide mellém a bakra, és nézze meg most is az órát, meg majd Gyarmaton is, mikor odaérek.*

A lány már ott is volt a baknál. Kezdett kapaszkodni felfelé.

– Máli, nem engedem – kiáltott a mostohaanyja –, maga megbolondult!

De Máli nem hallgatott rá. Fállábát már rátette a felhágóra. Imre odalépett:

– Máli, ne tegye! Az én kedvemért.

A szavakat erős hangsúly és mély pillantás kísérte. Máli habozott egy pillanatig, aztán egy szökéssel fent termett a bakon. Imrének nem is felelt, mostohaanyjára ügyet sem vetett. Ottlikhoz fordult:

*Ludányból egészen másfelé esik Gyarmat, mint Kalonda. Értelmetlen az összehasonlítás. Valószínűleg elírásról van szó.

– Mutassa az óráját, és hajtson!

A kocsi egy pillanat alatt kirobogott, kisvártatva már csak gyorsan elhaló zörgése felelt vissza. Az ottmaradott családtagok fejüket csóválták, és haragos megjegyzéseket tettek. Imre nem szólt semmit. Ült, arcán a megszegyenítés zavarával. Nemsokára búcsúzott, és hazament Sztregovára.

Kit talált otthon? Szontagh Pált. Az már készülődött befogatni, nagy sajnálkozva, hogy Gyarmatra jövén Losoncról, hiába került be a sztre-govai völgybe.

– De most már itt alszol, elég lesz reggel bemenned, ma éjjel úgysem végezhetsz semmit!

A vendég örömet maradt. Éppen vacsoraidőre járt. Imre elmondta, látszólag közömbösen, hogy Ludányban járt. Erről a Gyürkyekre terelődött a szó. Szontagh Pali csak úgy ontotta az anekdotákat, mert bárkiről esett beszéd, ő azonnal tudott róla tíz történetet egyvégből. Hátha még ilyen híres családról volt szó!

– Mikor Gyürky Pali Eleonóra lánya megszületett – mesélte –, a boldog apa lovasembert küldött a nagy hírrel apámhoz, Lapujtőre...

– Melyik is az az Eleonóra? – szólt közbe özvegy Madáchné.

– Gróf Forgách Sándorné.

– Persze, persze, aki Emivel egyidős. Folytasd, fiam!

– Szóval, jött a lovasember a levéllel Lapujtőre. Kint a konyhán megpihent egy kicsit. Egyik cselédünk jön ki a szobából, és azt mondja: „Most beszélnek odabenn az urak, hogy mi van a levélben: hogy maguknál kislány született. A nevét is mondták, de csak azt értettem belőle, hogy valamilyen Óra.” Gyürky embere bölcs arccal rábólintott: „Eleven Óra”.

Nevettek mind a történeten. Csak Imre nem. Ez feltűnt az anyának. Hogy kitudja fia baját, politikusan így forgatta a szót:

– Ideje, hogy magam is meglátogassam őket. Ha Emi átmegy, vele megyek. Mikor még megint Ludányba, fiam?

– Többet nem megyek oda, édesanyám.

Mindenki meghökkenve kapta fel a fejét. De szólani nem mert senki. Özvegy Madáchné sem felelt. Változatlan hangon másról kezdett beszélni.

Vacsora után a két jó barát visszavonult. Soká beszélgettek. Imre elmondta a délutáni történetet. Hosszasan panaszkodott, mennyit fogja most anyja kínozni, hogy menjen Ludányba. Aztán ment ki-kialudni. Illetve egyik se ment aludni. Szontagh Pál suttyomban megkérdeztette a szobalánnyal, hogy fent van-e még a méltóságos asszony. Madáchné visszaizent, hogy még fent van, és szívesen látja a szolgabíró urat. A jó barát tehát azon melegiben elmondta az anyának az Ottlik-affért. Madáchné végighallgatta, aztán így szólt:

– Emi helyesen cselekedett. Velünk nem lehet packázni.

Majd hozzátette:

– Ez a fiú nagyon szerelmes természetű és nagyon zárkózott. De hozzád bizalmas, és rád hallgat. Bízom benned, hogy nem hagyod valami lehetetlen némbor szoknyájába keveredni.

– Ami rajtam múlik, kedves Anna néném, afelől biztos lehet.

Imre ezalatt szintén nem aludt, hanem verset írt. Heinét érezte magában, annak könnyed keserősége zsongott benne. „Búcsúzni jöttem, lányka, hozzád” – így kezdődött a költemény. S a költő arcára visszaverődött saját strófájának fanyar mosolya, mialatt írta:*

Kit a forrás üdíte egykor,

Midőn ledült, eltiikkadott,

Nem lenne-é örült örökre

Az egy pohár vízért cserébe

Leláncoltan maradni ott?

És most ölelj meg! Óh ne félj csak,

Hogy elgyűröm csipkéidet.

Mi sok időt reám pazartál,

Egy táncot is már elmulasztál!

Siess hölgy! — S most Isten veled!

Aztán lefeküdt. De még mindig soká nem aludt el. Lujza járt eszében, akit halála után hagyott el, s akihez halála után tért bűnbánóan vissza.

*A vers eredeti címe: *Búcsú Amáliától*.

XV.

Ha valaki idegen ült volna le íróasztalához, az ott soha el nem igazodott volna. Idegen szem számára nagy rendetlenség volt ezen az íróasztalon, és kezdetben a kastély személyzete Anna asszony szigorú oktatása szerint mindenütt rendet csinálván, itt is rendet csinált. Imre egy darabig tűrte a rendet, amelyben sohasem talált meg semmit, de aztán fellázadt. Követelte a maga rendetlenségét, amelyben mindent rögtön meg tudott találni. S ettől kezdve nem nyúltak a holmijához.

Volt egy tiszta papírból kézzel varrott könyv többek közt ezen az íróasztalon, amely lapjai között a legkülönbözőbb nagyságú papírdarabokat tartalmazta. Akadt itt egész árkus, és akadt olyan kis papírrongy is, amelyet idegen ember önkéntelen elfűjt volna mint szemetet, pedig írás volt rajta, két vagy három szó mindössze, de feljegyzője számára nagyon fontos.

A fedőlapon ez állott: „A jambus 10 vagy 10¹/₂ láb. A 3-ik láb első tagján megszakadjon. A 2-ik láb 2-ik tagján is megszakadhat. Ebből lehet kivétel is néha. Az ötödik láb mindég tökéletes legyen. A második jó, ha tökéletes. A színmű hossza lehet 2500 vers (mint Julius Caesar). 2000 még elég hosszú. 3000 versig, sőt 3500-ig, ez, ez már nagyon hosszú.” Ezt dacosan jegyezte jegyzeteknek szánt füzeté tetejére a vármegyei aljegyző.* Folyton azt a bizonyos formaérzékét dörzsölik az orrához. Hát majd vigyáz a formára, hogy senki se szólhasson semmit.

*Ebbe a füzetbe csak a drámáihoz írt részleteket, feljegyzéseket gyűjtötte Madách, valószínűleg azért, mert párhuzamosan dolgozott azokon, ill. a későbbiekben igyekezett a már elkészült műveket javítani, átdolgozni. A füzet széle bizonyos helyeken regisztrálva be volt vágva, így egy mozdulattal fel tudta lapozni az egyes drámákhoz tartozó papírszeleteket. Éppen ezért ez a füzet valószínűleg jóval később keletkezett, amikor már drámáinak és drámaterveinek nagy száma miatt csak így tudott rendet tenni a jegyzetek között. (OSZK Kézirattára. Quart. Hung 2070.)

Most kitárta a füzetet azon az oldalon, amely a *Csak tréfa* címet viselte. Volt ott már egész marékra való papírszelet. Némelyiken egy mondat valamelyik tervezett szereplő szájából, másikon egy-két mondatból álló vázlata egy jelenetnek, harmadikon egy már jambusba szedett monológ. Ezeket kirakta az egész asztalon. Hosszú szemlét tartott felettük, majd elszántan bemártotta a tollat. Kezdte írni a darabot. Arcán annak kifejezése jelent meg, aki hozzáfog a poloskairtáshoz. Jó ideig úgy gondolta volt, hogy míg az akadémiai pályázatra beküldött Csák-darab sorsa el nem dől, addig nem fog nagyobb lélegzetű munkához. De most már nem bírta. Lelkének száz pontján sistergett a belülről kitörni akaró mérges láva. Csalódás, harag, megvetés, keserűség lobogott benne mindenütt, s úgy érezte, hogyha ezt valahogyan ki nem teszi magából, a belső erjedés megrepeszti lelkét. Nekifogott tehát, sáttáni haraggal. Most majd mindenkinek és mindennek megadja a magáét zord kedvében. Zord legyen az írás, maró, mint a kénsav. A hős neve Zordy.

Mivel indul a politikai darab? Az asztalra vágott ökölcsapással. Zordy, a hős, a tehetséges drámaíró, nemhogy reformpárti, hanem egyenesen a köztársasági államforma híve. A szabadelvű párt lobogójával lép fel követnek, mert a fennálló rendszert szent kötelességének tartja megdönteni. Hívei keményen dolgoznak mellette. Ó, de micsoda hívek ezek! A kortes, akinek Hars a neve, megfizetési hangos torkát, Belényi közönséges politikai törtető, Kondor, aki a hősnek nevelője volt, részeges rigmusfaragó sehonnai, Dúlházy lelkiismeretlen stréber, türelmetlen kálvinista, Szendrődi haszontalan piperkőc, aki így beszél a szabadelvűség, a nemzeti iparfejlesztés és egyéb szent eszmék harcai között: „Mindent szenvednék, de kül-kelmék helyett magyar darócot viselni, s ily fokhagymaszag, paraszttal érintkezésbe jönni?” A politikai ellenfél hasonlatosan megkapja a magáét: a nemes és ősi konzervatívizmus eszméit öltő gróf Andaházy eladósodott panamista, aki réges-régi ösiségi pert folytat a Zordy család ellen, és jogi ravaszságaival jól megmutatja a darabban, milyen a sora annak a pernek, amelyet a Madáchok folytatnak gróf Zichy Károllyal Kelecsény, Vál és Csalános miatt. S ha így kikapott a politika, a szabadelvű párt a konzervatív párt, a mágnás osztály, a vármegyei igazságszolgáltatás, akkor most jöjjenek

az asszonyok! Özveggy Széphalmyné elvetemedett, kacér asszony, olyan, mint a többiek, a lányos mamák „kik megnőtt lányukért csak a közös imádókkal vigasztalódnak”. Ő is egyik szeretőjét, báró Váryt szánja férjül Jolán leányának. A protestáns Jolánban azonban Zordy szerelmes, és ezt a szerelmet igen pártfogolja Széphalmy Jenő is, a leány fivére, a hős jó barátja. Csakhogy Andaházy gróf megnyeri a pert, Zordy koldusbotra jut: az ideális Jolán egyszeriben faképnél hagyja. Ilyenek a nők. És milyen az emberi kebel egyáltalán? Az elszegényedett Zordyt politikai hívei is azonnal otthagyják, egytől-egyig. Még legjobb barátja, Széphalmy Jenő is. Csupa poltron, csupa hitvány ember, csupa érdekes alak. Még üldözni is elkezdik Zordyt, amiért republikánus. A mindenéből kifosztott hős – Zordy, Hamlet és Madách egyszerre – kaján tükröt tart ellenfelei elé: megírja színdarabban a történeteket, és a darabot színre hozatja. Ki-ki magára ismer, óriási botrány tör ki. S a végzetes színdarabból, noha *Csak tréfa* a címe, az következik, hogy Széphalmy Jenő és Zordy megpárbajoznak. Széphalmy halálosan megsebesül a párbajban. Zordy mit tehet egy ilyen, nem tintával, hanem kén-savval írott darab végén: öngyilkos lesz.

Imre ezt a darabot nem adta oda olvasni Szontagh Pálnak, hanem felolvasta neki. Ádázul élvezte, hogy a darab egy-egy részénél a jó barát meghökkenve felkiáltott, nógrádi nevén nevezve a színdarab pamfletszerűen leleplezett figuráját.

– Eddig van – mondta a zabolátlan drámaíró, mikor a felolvasást befejezte – jól megmondtam a magamét, nem gondolod?

– De legalább most már nem haragszol annyira – válaszolt Szontagh csendes derűvel.

– Dehogynem haragszom! Miért ne haragudnék?

– Mert azt tartja a magyar ember, hogy haragra nincs jobb orvos-ság a káromkodásnál. Márpedig ez a darab ötfelvonásos káromkodás, nem egyéb.

– Talán nincs igazam?

– Abban igazad van, hogy derék nevelőd, Bory, szerette a boritalt. Abban is igazad van, hogy az a szőke menyecske, akit leírsz, elszerezte a lánya barátját. Abban is, hogy elveszett ember, aki az úriszékek mai állapotában igaz pert akar nyerni a vármegyénél. Mindenben igazad van.

– Tehát?

– Semmi tehát. Igaza volna annak is, aki válaszul egy másik darabot írna. Abban anyáink és nővéreink képviselnék a női nemet. Kossuth és Széchenyi képviselnék a nagy politikát, te meg én volnánk a kisebb vármegyei szereplők, és így tovább. De általában mit akarsz ezzel a darabbal? Ha úgy nyilvánosságra hozod, mint hőköd, véged van, mint a hőködnek. Az egész Nógrád magára ismer, és apró darabokra tépnek, akiket lerajzolsz. Minek írtad ezt?

– Megmondom. Vak haragomban kezdtem, csakugyan káromkodni akartam, ahogy mondd. De mialatt írtam, elhatároztam, hogy búcsút mondok a vármegyének. Emlékszem, milyen egetverő lelkesedéssel kezdtem a megyei pályát. Ha visszanézek akkori magamra, sátáni módon szeretnék kacagni. Én ebben a darabban saját magamnak meg akarom magyarázni, hogy miért fogok lemondani az állásomról.

Szontagh Pál felugrott. Hamarjában nem tudta, komolyan beszél-e barátja, vagy valami torz tréfát csinál.

– Te le akarsz mondani az állásodról?

– Le. Még a nyári gyűlések előtt.

– Imre, te bolond vagy. Mondtad ezt anyádnak?

– Még nem mondtam, de ő szó nélkül bele fog nyugodni, annyira félti az egészségemet.

– Nem értelek, te fiú. A következő tisztújításkor biztosan szolgabíró vagy. Mi ütött beléd?

– Tudom is én! Valami véghetetlen csömör. Engem véghetetlenül megsértettek.

– Ki sértett meg?

Madách habozott, vajon feleljen-e. Aztán mégis felelt. Komolyan, barátja szeme közé nézve:

– Az emberiség.

Szontagh Pál nem nevetett. Szeretett ugyan cinikusnak tetszeni, de ezt az embert részint nagyon szerette, részint gondolatait nagyon nagyra tartotta. Nézte a keserű barátot, és tűnődött, hogy férjen hozzá ehhez a lélekhez, hogy kissé megsimogassa.

– És gondold, hogy már jogod van az egész emberiségről ítélni? Ismered már az egész emberiséget? Hiszen nem utaztál semmit. Gyerekkorod óta alig jártál Pestre, itthon savanyodol a megyénél.

– Ha-ha! – kacagott fel sötét, kissé könyvekben olvasott démoni kacajjal a *Csak tréfa* szerzője. – Vajon mit tapasztalnék, ha bejárnám az egész világot? Láttál már mókust a ketrecben? Úgy rohan órák hosszat azon a forgón, mint a bolond. És órák múlva holtfáradtan ott van, ahonnan elindult. A börtönben. Így élek én is a magam vesztett hitének börtönében. Még tovább fáradni, hogy még keserűbben ugyanide jussak? Minek az? Legjobb volna nem élni.

– Marhaságokat ne beszélj, édes pajtás, mert összeveszünk. Mit tudod te, mi vár még rád az életben? Találhatsz még nőt, akiről kisül, hogy kedves, jó, igaz élettársad. Az Akadémián megnyerheted a pályázatot, kitűnhetik, amit én szentül hiszek, hogy nagy írói talentum van benned, ami célt ad egy egész életnek. És mit beszélsz te a közpályáról? Soha még egy országgyűlést sem hallottál. Miért a kis hitványokhoz méred a hitedet, miért nem a nagyokhoz?

Madách Imrével nem lehetett beszélni. Csak a fejét csóválta folyton. És csökönyösen ragaszkodott hozzá, hogy lemond a jegyzőségről.

– De azért ne nézz rám ilyen ijedten – mondta elnevetve magát –, öngyilkos azért nem leszek.

Szontagh tűnődve nézett rá.

– Furcsa ember vagy, a jó Isten áldjon meg! Most már nevensz. Az előbb még tüzes kénkövet leheltél.

– Nevetek hát, hogyan nevetnék. Tudod, mit mondott Molière? „Azért nevetek, mert ha nem nevetnék, sírnom kellene.”

– De te sírsz is! Néha úgy beszélsz, mintha százezer embert temetnének egyszerre.

A fiatalember maga elé nézett. Látszott rajta, hogy figyelmesen gondolkodik.

– Az onnan van – mondta végül –, hogy még fiatal vagyok. Még van bennem, ami fájni tud. Annak mind el kell még kérgekedni. Akkor aztán szép csendesesen, fáradtan elmosolygunk ezen az egész világon, édes Pa-likám.

Szontagh csak nézte különös barátját, aki most már nem volt heves. Hanem szomorú és mégis derűs egyszerre.

XVI.

A pozsonyi fogadóban vacsorázott a két jó barát. Fülledt, kora szeptemberi este volt, minden ablak tárva. A Duna felől kellemes szellőcske indult. Szállásukon is vacsorázhattak volna, de úgymint mulatni készültek, inkább itt ültek le enni.

– Azon gondolkozom – mondta Madách Imre –, hogy a lélek és szellem között különbséget kellene tenni. Mert kétféle az, ami ilyesmitől bennünk lakozik.

– Mondd részletesebben! Nem értem.

– Van bennünk valami, ami halhatatlan, ugyebár. Ez az Istentől való. Ami Istentől való, az nem lehet a test változásainak alávetve. Viszont van bennünk más valami, ami gondolkodik, eszmél és érez. Ez halandó kell, hogy legyen, mert túlon túl függ a testtől. Megfigyeltem magamon, hogy a Császár fürdői kúra után, amelyet most Budán végiguntakoztam, nem olyan sötéten nézem a világot, mint a kúra előtt. Következésképpen lelki helyheztesemnek testi okai vannak. Következésképpen ez a lélek valami fizikai, tehát romlandó. De mi akkor a halhatatlan? Ezért kellene ketté választani bennünk azt, amit jóformán megnevezni sem tudok.

Jókedvű volt a fiatal filozófus, jó étvággal evett, beesett orcái most jobban megteltek. Szontagh Pál ingerkedve válaszolt neki:

– Mit gondolsz, Imre, a szerelem halhatatlan?

– Miért kérded?

– Mert csak meg kellene nézned, hogy lelked melyik fiókjában hordozod Idát. Akkor aztán tudnád, mi a halhatatlan benned, mi nem.

– Azt hiszem, ezzel egy harmadik helyhez jutottunk. Amit versekben úgy hívunk, hogy szív. Mert az ilyesmi itt is aligha székel, ahol isteni részünk, viszont ott is aligha, ahol az eszünket hordjuk.

– Mi lesz a ma esti cotillonnal?

– Nekem ígérte.

– Illik is. Búcsú cotillon.

Ez volt a két nógrádi fiatalember utolsó estéje Pozsonyban. Másnap szándékoztak hajóval menni Pestre, onnan ugyancsak hajóval Vácra. Aztán kocsival neki az országútnak, haza.* Ma este még táncolni készültek egyet. Igen fenték a fogukat a nyári mulatságra. De egyelőre korán volt odamenni, még beszélgettek egy kicsit. Közben hallgattak is kellemeseket, nagyokat. A barátságot két ember között ezek a meghitt, együttes csendek legalább úgy táplálják, mint a kiadós, egymásra találó, megértő beszélgetések. S akik nagyon összeszoktak, azok még a csendben is követni tudják egymás fonalát, mert közös élményeik folytán gondolatuk kapcsolódása is egyazon utat követi:

– Mutattad neki? – kérdezte kis szünet után Szontagh.

– Búcsúzáskor odaadom.

Értették egymást kevés szóból is. Más nem érthette volna őket. Azt jelentette volna a kérdés, hogy Madách Imre mutatta-e már Matkovich Idának a hozzá készült verset. Ida Matkovich septemvir leánya volt,** magas termetű, fekete hajú, gyönyörű szemű fiatal leány. A pozsonyi diéta nagy társadalmi étellel járt, a családok örömet hozták ide eladó lányaikat, sok volt a fiatal követ, a jurátus, sok volt a multság és szalon esemény.

A két nógrádi fiatalember Imre sógorához, Huszár Károlyhoz szállott.*** A sógor volt az egyik nógrádi követ, és mint gazdag ember, tágas lakást tartott magának a diéta tartamára. Itt a fiúk mindent megkaptak, ami érdekessé tehetné pozsonyi nyaralásukat. Mindenekelőtt ott ültek az országos politika közvetlen kútfejénél. Különös és izgató érzés volt így naponta hallani a másnapra készülődő mozgalmakat, személy szerint látni az országos nevű szereplőket, bámészkodni a rendek ülés

*Magyarázat híján érthetetlen a pesti kitérő, hiszen egyszerűbb lett volna, ha Pozsonyból csak Vácig hajóznak. Még ez is óriási kitérő: valójában szükségtelen volt a hajóút. Más életrajzi források nem szólnak erről a hajóútról, lehetséges, hogy ez csupán az írói fantázia terméke.

**Matkovich István héthelynök valójában a nagyapja volt Idának, s mivel Ida szülei korán meghaltak, egyben a gyámja is.

***Valóban Huszár Károlyról van szó, ő azonban nem a sógora, hanem Madách néhai sógorának, Huszár Józsefnek a testvére volt.

termének karzatán, vagy a hercegprímási palota előtt ácsorogva nézegetni az ülésre érkező politikusokat, hallani intrikát, lélegzetviasszafojtva lesni izgalmas szavazást, szóval közvetlen közletről nézdegélni az országos törvényhozás mőhelyének pongyola intimitásait.

A diéta ezen a nyáron olyan dolgokkal foglalkozott, amelyek nagyon érdekelték a két elszántan reformpárti fiatallembert. Két ilyen tárgy izgatta őket főként: egyik a nemzeti nyelv, másik a vallás kérdése.

Mindennap lesték a tárgyalások eredményét; ha módját ejthették, ott tolakodtak a karzaton. Az elnöki székből maga a palatinus ült, osztrák tábornoki díszruhában.

Szólásra emelkedett gróf Széchenyi István. Mozgás keletkezett, a várakozás moraja érdekes események előtt. Szontagh Pál már ismerte Széchenyit, a régebbi diétán egyszer be is mutatták neki. De Madách most látta először közvetlen közletről. Ötvenen felüli, izmosan épített férfi volt, derekában a lovastisztek rugalmasságával. Busa, erős szakálla bozontosan környezte arcát, feltűnően erős szemöldöke, amely összenőtt orra fölött, valami démoni erőt adott tekintetének. Beszéde közben folyton izgett-mozgott, mintha nem bírna izmainak és idegrendszerének villamos vitalitásával. S ahogy villogó szemmel vágta oda darabos mondatait a magyar nyelv védelmében, furcsa volt hallani idegenszerű kiejtését. Köztudomású volt róla, hogy csak meglelt emberként tanult meg jól magyarul, és ha jegyezgetett, azt most is németül tette.

– Horvátországban nyilvánvaló a gyűlölet a magyar nyelv iránt – mondotta –, ezt tagadni lehetetlen. Tizenöt éve a horvátok még buzgón küldték gyermekeiket Kőszegre, meg máshova magyarul tanulni, de most egyesek sehogy sem bírják elsajátítani a magyar szót, noha ugyanakkor csodálatosképpen kitűnően megtanulnak németül és franciául. De viszont egyesek okvetetlenkedéseiből nem szabad az egész horvát nemzetre következtetni. A magyarokat és horvátokat békés kötelék kösse egymáshoz, s ez a békés kötelék a magyar nyelv legyen! Megy ez erőszak nélkül is: egy nemzetnek, amely végre megtalálta önmagát, nincs szüksége erőszakra.

Imre hallotta a beszédet és értette is. Csak azt nem értette, mi van mögötte. Szontagh Pál mindjárt szolgált magyarázattal. Széchenyi akár-miről beszél, Kossuthról beszél. Kossuth a Pesti Hírlap nagy embere

most, az alsó tábla ellenzéki rendjeinek hangján ő beszél a kulisszák mögött. Pártalakítási kísérletek titkai, egyensúlybontó, bizalmas tárgyalások apró intrikái száz apró kereket adnak abban a rendkívül komplikált óraműben, amellyel az országgyűlés mutatja az ismeretlen végzet felé haladó időt. Madách Imre még nem volt huszonegy éves sem, az exigenciák mesterségéhez nem volt érzéke. A nagy eszméket kimondva imádta, s nem az érdekükért űzött ügyes alkudozásokban.

Elmondhatatlanul izgalmas volt ez az egész dolog Madách Imre számára. Olyan kapu nyílt meg előtte, amelyen túl eddig nem ismert nehézségű problémák meredtek eléje. A magyar nyelv a nemzeti lét bástyája, ez bizonyos. De mi lesz, ha az érte való harc nyílt lázadásba kergeti a horvátokat, akik állandóan kacérkodnak a felföld szlávjaival, s mögöttük az orosz hatalom félelmes árnya rémlik? Nem kockáztatja ebben a szláv egérfogóban meztelen életét a magyarság? Ha pedig ezzel a kérdéssel csínján bánik és visszavonul, nem nyomja-e agyon másik oldalról a bécsi malomkő, a német nyelvű hatalom? Ki lehet itt elég okos, hogy határozzon? És hogyan lehet szilárd pontot találni a lábunk a vezéreszmék és az emberi természet összerobbanásának dühöngő talaján, mikor a szent gondolatok harcosai között csirkefogók találhatnánk, a maradi, halálos hatású elveket pedig olykor tisztességes, emelkedett szellemű emberek védik?

Ugyanilyen új világot tártak fel előtte a vallási vita részletei. Az országgyűlés az elmúlt diéta ugyancsak viharos vitáinak eredményeit vetette tárgyalás alá. A végén olyan zsinati vitává, olyan homoiusion-veszekedésé fajult az egész, hogy botrány lett belőle, mert mikor a papok egymásután álltak fel teológiai beszédeikkel obstruálni, a legnagyobb kálvinista követ, Harsányi Pál, elvesztette türelmét, és szenvedélyesen nekirohant a klérusnak. Szerencsý, a perszonális, ingerőlten utasította rendre. Lett ebből haddelhadd. Két napig azzal telt el a tárgyalás, hogy egymásután keltek fel Harsányi mellett a rendek. Perczel Mór odakiáltotta a perszonálisnak az elnöki szék felé:

– Mit mondott Harsányi, a bakabányai követ? Amit itt mindnyájan érzünk!

Aztán felkelt Klauzál Gábor, és vitát provokált arról, joga volt-e a perszonálisnak Harsányit rendreutasítani. Felkelt Bezerédj István, és

megvádolta a perszónalist, hogy Harsányi rendreutasításával leszállt az elnöki szék pártatlanságából a vitába. És így tovább. Sívár és vigasztalan dolog volt egymással szemközt látni a szikrázó szemű ellenfeleket, akik vére tudtak volna menni egy latin kötőszó értelmezése felett, mikor odakint szegénységben, műveletlenségben és úrbéri elnyomatásban fuldokoltak százezrek. S a karzati hallgatók között mély szomorúsággal szemlélte az egészet két testi-lelki jó barát, az egyik katolikus, a másik protestáns, és őszintén vallásos mind a kettő.

Ennek a tengernyi komoly benyomásnak volt üdítő pihenője a Matkovich Ida iránt való érdeklődés. Imre sógora, Huszár Károly,* akinél lakott, igen tekintélyes követ volt, a vendégfiatalok minden előkelő ház és minden mulatság ajtaját nyitva találták Pozsonyban. Matkovichékkal már első nap megismerkedtek, s ettől kezdve Imre le volt foglalva.

Igaz, hogy nem vette túlságosan komolyan a dolgot. Matkovichék protestánsok voltak, s az a nagy kataklizma, amelyet politikai tapasztalatai kavartak fel benne, nem hagyott helyet akkora érdeklődésnek, amely az anyjával való szembeszállás gondolatát megérte volna. De lelki üdülésének nagyon-nagyon kedves volt Idával titkos pillantásokat váltani, nyáresti mulatságról a szép holdvilágos éjszakán ábrándosan hazakísérni, a hajából lehullott virágot a leány láttára felvenni és megcsókolni, s ha keze hozzáért Ida kezéhez, boldogan látni a leány piruló megremeberését. Kedves, kacér játék volt ez a nap valamennyi szabad órájában, amit a politika meghagyott.

Most éppen készülődtek a táncmulatságra. Éppen fizettek a német pincérnek, mikor nagy lihegve felbukkant az ajtóban Lisznai Kálmán. Őket kereste. Roppant nagy újságot akar velük közölni. Híre kárt, hogy József nádor kerti ünnepséget akar rendezni a diéta tiszteletére. Régi szokás volt, hogy a nádor ilyenkor kiválasztott a követek jurátusai közül tizenkettőt, s azokat meghívta, hogy ifjú táncosokban ne legyen hiány. Hát most azt hallotta a kis Lisznai egy udvari hivatalnoktól, hogy ő rajta lesz a tizenkét jurátus listáján. De csak egy hét múlva adják ki.

Igen felkorbácsolta ez az újság a palóc költő boldogságát. Csak erről beszélt két társával, amint a csendes utcákon haladtak a mai mulatság fe-

*Miként a 140. oldal jegyzetében volt róla szó: Huszár Károly Madách néhai sógorának a testvére volt.

lé. Mikor a Juden Gasséból befordultak a vár felé vezető Grund-Schloss Gasse nevezetű meredek sikátorba, egy emeletes ház ablakaiban világosságot láttak. Lisznai azonnal abbahagyta a nádori kitüntetéset.

– Tudjátok-e, miért van itt világos?

Nem tudták. Messziről már idehallatszott a mulatság zenéje, azon járt az eszük.

– Itt van Záborszky Alajos irodája, itt másolják az Országgyűlési Tudósítások íveit az ő emberei. És azt tudjátok-e, kinek szereztem én itt kenyeret? Petőfi Sándornak.

– Ki az a Petőfi Sándor? – kérdezték mind a ketten.

– Nem tudjátok még? Költő. De valami nagyszerű egy tehetséges költő. Írt már az Athenaeumba.

– Ja igen – mondta Szontagh –, az a bámulatos vadóc, akit Pompéry is említett. Mondják, igen tehetséges.

– Hol van? – kérdezte Imre, és mindjárt meg is állott – Szeretnék megismerkedni vele.

– Az már Pesten van – szólt Lisznai –, szereztünk neki fordítási munkát. Itt körmölt huszonöt garasért, sűrűn teleírt ívet, ebben az ablakban, ni! Azelőtt színész volt.

Mentek tovább. Lisznai valami hosszú történetbe kezdett a színészekről, arra már nem nagyon figyeltek.

A mulatság már állott javában, mikor megérkeztek. Színes lampionok díszítették az oleander fák közeit, a zene mennydörgésszerűen recsegett, a talajt súroló cipők és csizmák ütemesen sziszegték a kétharmad taktust. Mikor a túr bevégeződött, ők már ott álltak Ida társaságánál. Szép volt a táncból visszatérő Ida, kipirultan lihegett, s lihegésével együtt emelkedett és süllyedt mellén a piros virág. Egy-egy kezét nyújtotta a két fiatalembernek.

– Ilyenkor kell jönni? Már majdnem elígertem Madách cotillonját.

Nagyon csillogott a szeme. Talán megivott egy korty sampanyert. Székeket húztak-toltak, a lány leült a két jó barát közé. Eleinte hármasan beszélgettek, de Ida inkább Imrének felelgetett. Szontagh nyilván unta is az idült, egyszer csak nem volt sehol.

– Nem is tudom elképzelni – szólt Imre –, milyen lesz a világ kegyed nélkül.

- Csakugyan utaznak holnap?
- Csakugyan.
- Nem fog belehalni, kedves Madách. Andere Städtchen, andere Mädchen.
- Ilyen kevésre becsüli azt a benyomást, amit egy fiatalemberre tehet?

Ida nem talált választ hirtelenjében. Meglegyintette legyezőjével Imre arcát. A legyintésből üde illat szállt a gavallér feje köré, édes szag, amely leányszoba, öltözködés, női titkok távoli sejtelmét keltette.

– Ön mindig ilyen ravaszakat mond, menjen! Az ember nem tud felelni.

- Ez a baj éppen. Hogy nem felel soha. A legfontosabb kérdésre sem.
- Olyan fontos az a kérdés?

A gyönyörű szemek odavillantak a vármegyei aljegyzőre.

– Olyan fontos, hogy inkább ne feleljen rá, mert hátha nemmel felel. Szól a zene, jöjjön!

Mentek táncolni. Közben suttoztak. Aztán visszamentek és beszélgettek. Így ment ez órák hosszat, ama kis szünetek kivételével, amelyeket Idának illendőségből egy-egy idegenebb táncos karján el is kellett töltenie. S az órák hosszat tartó beszélgetés sohasem volt egyéb, mint az eddigi enyelgő mondatok százféle variációja. Folyton egyazon téma, a beszélgetési készség, a vidám mondatfűzés mindig újabb fűzé-reivel. Csak néha hökkent fel az udvarló a kacérkodásnak ebből a keringő-lármás, illatos, lampionokkal tündöklő, könnyed mámorából, ha a karcsú termet véletlenül hozzásimult. Megremegett ilyenkor, és gomba vágyat érzett, hogy elkiáltsa: ez mind értelmetlenség és hazugság, az igaz csak egy, hogy fel szeretnélek nyalábolni, bódító zsákmány, és vinni innen, vinni, mint a leányrabló vadember. De a felindulás hulláma elszaladt, s ő gondolkozott a következő formás mondaton.

Eljött a perc, mikor búcsúzniuk kellett. Imre egy sokadrét összehajtogatott papirost tartott a kezében, mikor kezét szorítottak. Ida meghökkent, de gyorsan megértette, miről van szó. Ügyes mozdulattal máris keblébe rejtette a levélkét, nem is vette észre senki. Jöttek a szokásos társadalmi mondatok: okvetlen legyen szerencsénk Pesten és a többi. Aztán hirtelen csend váltotta fel az eddigi harsogást. A fül ilyenkor zsi-

badtan csodálkozik a csenden. Madách Imre és Szontagh Pál ment hazafelé.

– Hát ezt a kisleányt sem látjuk egyhamar – törte meg a csendet a szolgabíró.

– Talán jobb – felelt az aljegyző –, olyan szép volt ma este, hogy még belebolondulnék, ha itt maradok.

– Egy kicsit azért beleszerettél, nem?

– Egy kicsit. Láttad a Hírnök mai számát?

Elkezdtek politikáról beszélni. Még akkor is politikáról beszéltek, mikor már lefeküdtek, s a gyertyát is elfűjták. Akkor pár percnyi csend után Szontagh megszólalt.

– Mondd csak el az utolsó strófát abból a versből, amit Idának adtál, nem jól emlékszem rá.

A költő azonnal válaszolt a másik ágyból:*

De rózsá, hold, csillag, lány nem hibásak,
Csak az hibás, ki bennök többre les;
Isten veled, lány! a költő örült csak,
Ki párt magának e földön keres. –

– Igen, igen, ez nem jutott eszembe.

Majd megint csend következett. És megint olyan meghatározatlan nesz, amely azt jelzi, hogy valaki szólni akart, de mégsem szólt. Szin-te megmagyarázhatatlan, hogy ezt meg lehet hallani sötétben is.

– Mi az, Pali, akartál valamit mondani?

– Nem fontos – szólt vontatva Szontagh, s a sötétben is tudni lehetett, hogy szokása szerint gúnyosan megmosolyogja saját magát –, csak azt akartam mondani, hogy én is... írtam Idához egy verset.

– Most azt lehetett hallani a sötétben, hogy a recsegő ágyban felül a megdöbbszent Imre.

– Te? Idához?

– Úgy van. Hallgasd csak meg! Akkor írtam, mikor minap esett az eső.

*A vers az *Isten veled*, amely eredetileg valóban Idának szólt.

Megvénült az idő, a' bús ősz könnyei hulltak,
S a' víg arcú Posony vőn hamuszínű lepelt.
Jöttél. S ifjú tavasz hinté mosolyogva sugárit,
S a gyönyörök napja kelt szemed éjeiből.

Madách Imre sokáig hallgatott. Aztán ijedt, különös hangon kérdezte:

– Mondd, Pali, nem szeretted te bele ebbe a lányba?
– Ne félj, öregem – szólt szelíden, jóságosan a válasz –, csak a legelején szerettem. Aztán visszavonultam. Most már nekem teljesen közőmbös.

Imre nem szólt semmit. Tiszta lelkiismeretében is valami nagyon kínosat érzett. Még nagyon soká virrasztottak egyetlen szónyi beszéd nélkül, s úgy aludtak el végre, mint egy mondat, amely után nem tettek pontot.

XVII.

Hazajövet benézett a vármegye házára. Meg kellett tudnia, tudomásul vették-e annak rendje s módja szerint azt a levelét, amelyben lemondott az aljegyzőségről. Ma már nem kiábrándulásból írta volna meg, pozsonyi útja óta új szemmel nézte a politikát. De megírta volna más okból: egészsége súlyosan aláhanyatlott. A Császár fürdői kúra hatása hamar elmúlt, a pompás érzésű első pozsonyi napok után hamarosan jelentkezett az ízületi hasogatás megint, azonfelül új nyavalyája támadt: valami eddig nem tapasztalt, szárazon égő és tűrhetetlen torokfájás, amely makacsul vonakodott elmúlni, akármit csinált vele. De különben is folyton feltűnően fáradtnak érezte magát, éjszaka erős forróságok lepték meg, hálóruhája reggelre csuromvíz lett a verejtéktől. Megnézte magát három doktorral is, mind a három mást rendelt, és mind a háromnak arcán látszott, hogy a betegség mibenlétéről fogalmuk sincs.

– Nincs más hátra – mondta egy este özvegy Madáchné –, mint hogy elmegyünk a rudnói paphoz.

Madva Ferenc volt a rudnói csodapap, híres kuruzsló nemcsak a Felvidéken, hanem már az egész országban. Ismerősök csodálatos eseteket tudtak róla mesélni. A béna ember mankón ment el hozzá, és mankóját elvetve jött el tőle. Vak gyerekek visszaadta a látását, gyermekágyas anyát is a sír széléről hozott vissza. Németországból, Lengyelországból is jöttek hozzá. Valami csodálatos tehetsége volt neki, ami a doktoroknak nem adatott meg. Mégis tartott tőle az özvegy, hogy fiának nem fog ízleni a tanács. Imre mindenféle babonáért hangosan szokott haragudni. De most csodálatosképpen első szóra ezt felelte:

– Az ám, ez már nekem is eszembe juthatott volna!

És mikor anyja arcán észrevette a meglepült csodálkozást, mosolyogva tette hozzá:

– Nem biztos, hogy babona ennek az embernek a tudománya. Hát-ha valami olyan lakik benne, mint a villamosság, valami olyan, amit a tudomány még nem ismer, de ő véletlenül rájött.

Elhatározták tehát, hogy elmennek Rudnóra. De ezt egyhamar nem teheték. Imre még keveset foglalkozott ugyan a gazdasággal, azonban anyja annál többet. S errefelé, a sztrégovai völgyben, igen dolgos hónap a szeptember. Itt két héttel minden későbbre marad, mint odalent az Alföldön. Odalent Péter-Pálkor már vígan fenik a kaszát, errefelé csak július közepén. Takarítás, cséplés, miegyéb, mind két héttel későbbre marad.

Volt idő egy kicsit kocsizgatni, rokonokat látogatni, országot menteni kastélyokba befordulni. Volt idő Szontagh Pállal hosszú négyszemközti tereferékben sorra venni a vármegye szépeit, az új udvarlásokat, a szakításokat, a várható jegyességeket, a hamis menyecskéket.

Egy asszony nemigen titkolta, hogy Madách Imre tetszik neki, bár nem mint udvarlójelölt. Vagy legalábbis nem az övé. Ez az alispán felesége volt, Fráter Pálné. Fráter Pál első alispánja lett már a megyének időközben, és ügyes gazda lévén, kezdett is már tollasodni. Volt neki egy testvérbátyja, Józsi, aki eleinte szintén megyei szolgálatba akart menni, és el is kezdte Hontban, egy darabig a kúriánál szolgált, de aztán inkább gazdálkodni volt kedve. Árvák voltak ezek a Fráterek, kis-koruk óta gyámok nevelték őket. De még nagykorú sem volt az idősebbik, már annyi borsot tört a gyámja, Gáspár István táblabíró orra alá, és olyan erőszakosan követelte nagykorúsítását a vármegyétől, hogy sikerült kézhez kapnia gyerekfejjel az atyai örökségül maradt, elég szerény csécei birtokot. Ebbe beleült, és feleségül vette Battik Luciát, egy nógrádi tót armális nemes család leányát. Közben a kisebbik Fráter alispán lett Nógrádban, s a befolyáshoz szívósságot és ravaszságot is tudott adni segítségül bátyjának. Ketten nekifogtak, hogy familiájuknak száz és egynéhány esztendő óta zálogban tespedő bihari birtokát visszaváltsák. Másnak ötven évig tartott az ilyesmi, ők tíz esztendő alatt megcsinálták. Ennek előtte két esztendővel Fráter József beült az ősi birtokra Cséhtelekre. Csak a harmadrészét váltotta vissza ugyan, de birtok volt az is. Éppen hogy megélhetett belőle fiával, leányával, felesége nemrég meghalt.

A lány már nagyocská volt, és férjhez kellett adni lassacskán. De a cséhteleki portáról ez sokkal nehezebben ment volna, mint a befolyásos, igen gazdag birtokosokkal barátkozó nógrádi nagybácsi házából.

Ezen az őszön tehát Fráter József felpakolta Erzsi lányát, és odaköltöztött vele sógorához, a nógrádi alispánhoz Csécsére. És mint tervszerűen gondos atya, először nem vitte még a lánykát sehova, először maga akart körülnézni.

A ravasz Fráter Pál ügyesen tudta a véletlent kormányozni. Két igen jó parti volt a vármegye házasulandó fiataljai közt: Madách Imre első-sorban, Szontagh Pál másodsorban. S a véletlen úgy hozta magával, hogy mikor a bihari fivér egy este váratlanul betoppant Fráter Pál gyarmati alispáni lakására, éppen akkor meg voltak oda hívva vacsorára Madách Imre és Szontagh Pál. Ezek már megorrontották a dolgot, már hallották hazatértükkor rebesgetni, hogy az alispánhoz rokon jött a csécei kúriára, mégpedig eladó lány. Mikor vacsora közben a házigazda a bátyjához fordult, és megkérdezte, hogy hát Erzsike mit csinál, Fráter Józsi buzgón válaszolta:

– Varrogat a lelkem, folyton a szemét rontja. Ha meg már erőszakkal elrántom a sok varrástól, akkor meg olvas napestig, mert az olvasás a másik gyöngéje neki. A feleségem alig bír vele.*

A két fiatalember megrúgta egymást az asztal alatt. Az ilyen vőlegényfogásnak minden apró csínját-bínját úgy ismerték már, mint tapasztalt pisztráng a horgot.

Mikor az utcán egyedül maradt a két gavallér, megálltak a sarkon nevetni. No hiszen, korábban keljen fel a vicispán bátyja, ha az ő eszükön akar túljárni! Ismerjük már az ilyet. Egyszer Kisterenyén voltak vendégségben, mikor Gyürkyék ott laktak éppen, nem Ludányban. Ez még a Máli-időkhöz tartozott. Akkor ugyanígy vigyorgott össze a két pajtás, mert a konyhára nyíló vendégszobát adták nekik, és Máli – nyilván gondos anyai parancsra** – ott szorgoskodott, gazdasszonykodott jó hangosan, órák hosszat, hogy el sem tudtak aludni.

*Nem tudjuk, Fráter József felesége mikor és hol halt meg, valószínűleg, miként Harsányi is utalt rá korábban, a Cséhtelekre való visszaköltözés, 1841 után, legkésőbb 1844-ig, hiszen Erzsike egyetlen levelében sem említi őt.

**Harsányi mindvégig Málként utal Gyürky Amáliára. Szontagh Pálnál jelent meg ez a névalak; Madách verscímei mellett az Amália név áll. Korábban Harsányi is említette, hogy édesanyja, Kapy Amália már nem élt, csakis a nevelő anyjáról lehet szó.

Az ám, Gyürky Máli! Mi van Gyürky Málival? Úgy hallszik, hogy a gyorshajtó Ottlik Ákos megkérte, alighanem neki is adják.* Imre vállat vont. Kissé türelmetlenül is. Dacsó Lujza jutott eszébe. El is határozta, hogy elmegy Keszihócra, és megnézi a sírját.

Megnézte. Mélyen meghatva jött onnan haza. A Dacsó-kúrián hajdani apró tárgyait találta, mint valami gyász kultusz kegyzsereit, azokat ő vitte a szép tavaszi napokon Lujzának.** A sír pedig ideális lányt takart, akivel élő nem mérkőzhetik: a halott leány tökéletesen hű, alakja a vágyakhoz formálódik az emlékezetben, tulajdonságai felmagasztosulnak, a költő szépséges bánata külön glóriát ragyog felejthetetlen feje köré.

Már kezdtek készülődni a rudnói útra, mikor egyszer csak nagy szenzáció jelent meg az újságban. Nem is Imre vette észre, hanem Szontagh Pál, aki azonnal szolgabírói hajdút ültetett lóra, úgy küldte a lapot Szécsényből Sztregovára. A kék ceruzával megjelölt helyen ezt olvasta Imre: „Jelentés az 1843-iki drámai jutalomra érkezett szomorújátékokról. Az évenkénti drámai jutalomra a határnapig tizenhárom szomorújáték érkezvén, ezek megvizsgálásában egy tiszteleti és négy rendes tagból álló bizottság járt el, mellynek jelentése folytatában a »Főúr és pór« címűnek...”

Ó, Istenem, hát nem a Csák-darab nyerte. Nézzük tovább, ki nyerte?

„...mellynek jelmondata: »Művem nem épen nyerni jó, magasról bukni is dicső«, ítéltetett oda a 100 arany jutalom: mint mellyben a jellemek valók s az élet mélyéből merítvék, az indulatok és szenvedélyek festése, mi komoly drámában fő tekintetet érdemel, kitűnőleg jeles, a szerkezet elég jó, sok érdekes, sőt megkapó jelenetekkel bíró, s a dialog erőteljes. Másod rendűnek ítéltetett a »Gerő« című s »Memento mori« jelmondatu szomorújáték, melly az elsőnél indulatfestésre

*Lehetséges. Ami viszont tény: csak három évvel később, 1846. november 9-én vette feleségül Ottlik Ákos Gyürky Amáliát. (Később elváltak.)

**Érdekes, hogy értesülései nyomán Lujza halálát is tavaszra tette Harsányi. Valójában az élő lányhoz szóló versek nyáron és ősszel íródtak, a halott lány emlékéét idézők télen. Lehet, hogy ez véletlen, de tény: nincs tavaszi Lujza-vers. A *Fagy-virágokból* tudjuk, hogy Madách valóban visszatért a sírhoz, Lujza sírkövének felállításakor.

jóval gyengébb ugyan s nem olyan hatalmas, mindazonáltal jól szerkesztett s jól írt darab, nem érdektelen jellemek, helyzetek s könnyű dialoggal: s ezeknél fogva szinköltészetünk jelen állapota mellett köszönettel fogadandó, melly is ívétől 4 arany tiszteletdíj mellett kiadni határozatott...”

Még csak második sem! Teljes névtelenség! Mi következik még tovább?

„Dicséretet arattak még: Zrinyi, szomorújáték, 5 felv., Csák végnapjai, dráma, 5 felv. és Zsidó fiú, dráma, 5 felv.”

Hát mégis! Az Akadémia dicsérete! Az első magyar fórum! Az egész országból beérkezett darabok közt!

„...felbontatván az első és második rangúnak ítélt művekhez tartozó pecsétetes levélké, a »koszorúzott dráma« szerzőjének Obernyik Károly, a »másodrangúnak« pedig Szigligeti Eduárd találatot. Költ Pesten, a m. t. társaság XIV. nagy gyűlése 4. üléséből, oct. 5. 1843. D. Schedel Ferenc titoknak.”

Persze, hiszen Schedel a titoknak, akinek az egyetemen hallgatója volt, a magyarul előadó, kedves Schedel. Írni kellene neki, közölni, hogy ő írta a megdicsért *Csák végnapjait*. Vagy inkább mégse. Hivalkodásnak venné. Sokkal okosabb lesz a jövő évi pályázatra újat írni, még szebbet, még nagyobb. Talán a Werbőczy-témát.

A névtelen dicsőség jobban izgatja a fiatal író, mint a hírnév. Mert tehetsége igazolását a szigorú és tárgyilagos ítélőszéktől megkapta, tehát merhet írni. De neve országos hírének még nem örülhet, márpedig az olyan nagyszerű öröm lehet, hogy aki részesül benne, talán megelégszik az eddigivel, de aki ilyen közelről maradt el tőle, annak muszáj írni.

Csak anyjának mondta el nagy örömét végül, másnak nem. Annál kevésbé mesélte másnak, mert anyja ezt mondta:

– Ismerősöknek csak akkor szólj, ha a legelső leszel. Madách Imre, ha kiáll a nevével, első legyen!

Kemény anyjára büszke volt a fiú, és nagy tehetségű fiára büszke volt az anya, mikor egymás mellett ülven a hintóban, nekivágtak a hét napig tartó rudnói útnak.

Az írónak, aki íróbnnak érezte magát, mint valaha, könyv volt a kezében.

– Mi ez a könyv? – kérdezte anyja a robogó hintóban.
 – Sue Jenő egy regénye. *Les mystères de Paris* a címe. Szontagh Palitól kaptam. Csak az első kötet, de ez elég lesz olvasnivalónak az útra.
 – A rázós úton akarsz olvasni? Rontani a rossz szemedet?
 – Nem rossz az én szemem, édesanyám. Furcsa, de most már jól látok üveg nélkül is. Úgy látszik, ezt a betegséget ki lehet nőni. Bárcsak kinőné a többit is. Reméljük, hogy az a csodapap véglegesen segít rajtam.
 – Adja a Jóisten. És ha egészséges leszel, vállalnod kell a szolgabírótságot. Most már könnyen meglehetsz.

Imre nem felelt. A kérdés nem volt kellemes. Mióta Pozsonyban járt, sokat tépelődött a közpálya kérdésén. És végül azt állapította meg magán, hogy fél az óriás felelősségtől. Megye sok van. Nógrád egy a sok között. Vármegyei állás sok van, a szolgabírótság egy a sok közül. Valamelyik nógrádi járás szolgabírája nem sok vizet zavar az ország sorában, ha csendesen elvégzi a dolgát. De mit csináljon a felelősséggel, akinek lelkiismerete van önmaga előtt? Hogyan nyúljon a tóthoz? Irgalmatlanul magyar szóra kényszerítve, vagy hagyja meg nyelve, nemzetisége szabadságát? Milyen államnak tartsa Magyarországot: más fajtákat beolvasztó ezer éves dicső nemzeti államnak, vagy különös és kényes alakulatnak a végzetes történelmi helyen, ahol minden vigyázatlan lépés halálos lehet? Ezt még mind végig kell gondolni, tépelődő éjszakákon, hónapokon, éveken át. Addig nem szabad.

A hintó csendesen poroszkált, a kocsis lépésbe fogta a lovakat a kapató előtt. Egy nyomorúságos kis tót udvarból a fát hasogató menyecske mélabús danája hallatszott:

Más csizsmicski z karti...
 Martinecsko, Marti...

Magyarul: Marci, Marci, kártyából van a csizmad. Magyar Marci, a te csizmad is kártyából van. Óvatosan lépj vele a szárazon, ha belelépsz valami nemzetiségi tévedés pocsolyájába, itt maradsz Európa szégyenére mezítláb.

XVIII.

„Nem állhatom meg kedves Palim, hogy Rudnóról haza jövet itt megállapodván néhány sort ne írjak, amennyire kicsínységeket nagy dolgokhoz szabad hasonlítani, és e gyönyörű készületű *izé* az írás nevét meg érdemelheti.”

Ezt a levelet egy ludányi lebuiban írta barátjának Madách Imre. A szomszéd asztalnál marhakereskedők ültek, asztaluknál pedig a szőke, testes csaplárleány. Nagy volt a láрма, mert mikor Imre bejött, a ludányi Dulcinea izgatottan készült fel valami ablak remegtető nagy duhajkodásra. Az ifjú földbirtokos azonban ügyet sem vetett reá, forró teát kért és írószerszámot. A csaplárleány tehát szándékosan elkezdett dévajkodni a marhakereskedőkkel, hogy megmutassa az úri utasnak: nem szorult rá. Hangos énekszó és vihogás közepette írta tovább Imre a levelet.

„Negyed fél napi út után, mellyben már csak azért is mert én tettem semmi kitünő elő nem adta magát; mert azt hogy egy éjt szalma földött vityillóban tölték, ’s vacsorára tojást ettem, allig fogja az utókor illyformán örökíteni:

Itt vólt Madách Imre
 Meg evett hat tojást
 Ivott rá lelkesen
 De csak víz áldomást. –

Lám minő külömség »in subjecto« Mátyás is én is egyet tevénk, de neki főrja vólt – a királyság, ’s nem *tette* tevé őt halhatatlaná, de ő tettét!! – és mink? – – –

Meg kísértem a csoda embert le festeni: Magas, sovány, barna, gömbölyü képü vékony orral, szemei átható pillanattal, nagy és keskeny szabásu száj, kevés haj, fején *kamanrával* melly mint egy 30 év vas fogának nyomdokát viseli, ’s így vagy tíz évnek köszönheti hogy gazdájának öccse. A szoba ’s a pap lak maga igen szegényes – El mondván torok bajomat, mindjárt köszvényes állapotra ismert benne, mi nagy mértékben meg nyeré számára bizodalmamat; – Rendelt szereket: porokat illy

czimmel *pulveres Privigyzenes* és decoctumot mellyet gondolom minden paticában megcsinálhatnának mert a füvek külön nevezvék. – De itt jó a leg isszonyúbb, a gyógyítás 7 hétig tartand, ez üdő alatt a szobát kell örzenem, és viz helyett e decoctumot innom. – 6^{ik} Novemberben fogom elkezdni, csak a gyüléseket sajnálom, de ha használ mint ő mondja gyökeresen minden köszvényes bajaim ellen örökre – érdemes ez áldozatra. – Mondta azt is hogy ha vas egészséget akarok tegyek le szellemem nyughatatlanságáról – ez tán a phylisteriumhoz vezetne, ezt nem teszem, sőt anyámnak sem mondom meg, mert csupa szeretetből képes lenne meg tiltani a gondolkodást.”

A levélíró kicsit abbahagyta. Pipára gyújtott. Hosszasan köhögött tőle. Aztán egy kicsit nézte a rivalgó kupeceket. Mikor megunt, ismét belemerült a levélbe. S ahogy írta, egyszer csak ravasz mosoly jelent meg ifjú bajusza alatt.

„A gyülésekről még beszélünk, 3^{ikán} hozzád jövök reggel, este együtt el menendők. De mivel tán addig is őszve jössz többekkel, kérlek beszéld ugyan hogy pozsonyban nekem igen tetszett egy lányka, de ne nevezd mond igen megtiltottam; – e hadi cselt leg inkább Otlik és Fráterné előtt tedd.”

Elolvasta ezeket a sorokat még egyszer, nagyon tetszett neki. Ottlik, ha megtudja, azonnal fog szaladni Gyürky Málihoz, hogy elújságolja neki a pletykát. Mert naiv ember ez az Ottlik Ákos, fogalma sincs róla, hogy ezzel csak érdekessé teszi a volt udvarlót, és csak kíváncsian izgatottá a hölgyet. Fráterné pedig, ha hall a pozsonyi udvarlásról, izgalmában telekiabálja az egész megyét. Lesz itt haddelhadd, a tréfa igazán kitűnő.

Most még a Sue-regényről kell írni, amelynek első kötetét útközben elolvasta. Részletesen az egyes alakokról, az egyes fejezetekről. S mire a másik asztalnál már igen italosan óbégatnak a csiszárok, a lebujs kecskelábú asztalánál, a nyomorúságosan lobogó gyertyavilág mellett. Párizstól elmondhatatlan messzire, egy csizmás magyar fiatalember fejtegeti a francia regényt.

„...a különben érdekes *Churineurben* a mészárszék jelenet nincs helyén – Dávid episodja is kimaradhatott volna az egész hasznával. És a *Recherches* című czikk untató, látszik a költő lelke meg fáradt. –”

A lebujs ajtajában megjelenik kalaplevéve a tót kocsis.

– Nagyságos úr, kérem, befogtam.

„Az egészre mint románra nézve még nem ítélek, de meg valloem nem tudom még annyi kötetben nem képzelem ez után mit tudhat írni érdekeset. – vagy lejjebb kell szálnia \. új csomókat kötnie ’s ez esetben jobb lett volna több külön románt írnia. – Már be fogtak, és nekem még – tán örömdre, hogy az unalom nem kinozza tovább száj tátó idegeidet – e még pusztán maradt papirost abba kell hagynom – de semmi, gondolatim fonalából be töltheted azt magad is, anyira kezdedben vannak – Harmadikáig tehát bucsút mond barátod Imre”.

A levelet végighinti porzóval az utas, aztán gyakorlott kézzel behajtogatja. A címoldalra odaírja: „Tettes nemes Szontagh Pál szolgabíró úrnak, igaz barátsággal Szécsény.” A kocsmatartó öreg banya már ott áll a pecsétviaszal. Imre a gyertya fölé tartja a vörös viaszt, aztán rápottyantja a sístergően olvadó véget a levél hátára, ahol a papír végei összeérnek. Lehúzza címeres gyűrűjét, megnyálazza a követ, bele nyomja a puha viaszba. Így ni! Most hosszú tanácskozás következik a banyával, hogy mikor megy a legközelebbi postakocsi Ludányból Szécsénybe. Akkor aztán a lelkére köti, hogy a levélnek gondját viselje. A banya oldalpillantást vet az asztalra hajított ezüst húszasokra. Igen meg van elégedve, hajbókolva mondogatja:

– Jawohl, gnädiger Herr, gewiß, gnädige Herr.

A csaplárleány dühösen néz a távozó után, utolsó reménye is elmúlt a hatalmas dorbézolásnak. A távozó pedig a késő őszi hidegben fájó torokkal rázatja magát haza, Sztregova felé.

Gyarmaton örvendezve látják viszont egymást a barátok. A vármegyeháza lármás, kint az utcán kocsitábor. De ők nem néznek sem jobbra, sem balra. Valami csendes sarkot vagy üresen hagyott hivatali szobát keresnek. Rengeteg a beszélni való.

– Beszélj, beszélj! Elhelyezted a bombákat?

– Nagyszerűen. Fráter Pali éppen az imént fogott elő, hogy meséljek Pozsonyról, hogy volt, mint volt. Ügyesen beleszóttam, hogy nagyon belekeveredtem egy kislányba. Láttad volna! Mintha csak taplót tettem volna a fülébe. Mindjárt a királyi rezolúcióról kezdett beszélni, és azzal kínoztam, hogy háromszor is vissza kellett erőltetnie a beszél-

getést a te pozsonyi kislányodra. Faggatott erősen, hogy kiféle, miféle az a lány, de én nem is fakajtottam. Beszaladt a szobájába. Esküdni mernék, hogy cédulát ír a feleségének: vigyázat, az egyiket már megfoglák!

– Kitűnő. Hát Ottlik?

– Van-e szükséged madárra? Ottlik rögtön fog neked egyet, ha akarod. Tegnap találkoztam vele, négy szürkét hajtott az eszemadta. Megálunk. Mi újság? Beszélgetünk erről-arról, aztán megesküdtem, hogy nem szól senkinek, nagy titkot mondok neki. Megesküdött. Mondom: Madách Imre úgy belebolondult egy pozsonyi kislányba,* mint a holdkóros. Hát, barátom, egy negyedóraig húzkodta a kabátomon a zsinórt, hogy mondjak többet. Úgy örült, mint vak Jankó a félszemének. Mikor elindult, láttam rajta, hogy alig tud várni, míg Málinak elmondhatja.

– A barátok gyöngye vagy! Hát még mit tudsz? Megtudtad Prónay Gyuri szliácsi dolgait?

– Arról nem hallottam semmit. De beszéltem Dessewffy Ottóval, aki Csécsén járt, és ott látta Fráter Józsi lányát.

– Beszélj, beszélj! Mit mesél, milyen?

– Nem lehet rajta elokoskodni. Valami nagyon szép nem lehet. De hogy igen jókedvű, szeret nevetni. Azt hallom, a jövő héten hozza be először a nénje.** Fráter Pali csinál is valami vacsorát.

– Hol leszek én már a jövő héten! Iszom a szobafogságban a dekoktumot. Most beszélj Kubinyinéről! Rendez valamit?

Se vége, se hossza a beszélgetésnek. Talán ebédig is eldiskurálnának, ha valaki arra nem jön. Éspedig éppen Fráter Pál.

– Szervusz, kedves Imre öcsém! Csakhogy egészségben látlak. Mondja Pali barátod, hogy megjártad a rudnói csodapapot. Helyes dolog, igen helyes dolog. Gyógyulj meg egy-kettőre, mert igen szívesen látnám már a munkádat, itt a vármegyénél. Rendelt valami jó dolgot a pap?

*Szemerei Matkovich Ida Győrszemerén született, majd nagyapján nevelkedett Pesten. Nem volt tehát pozsonyi lány; csak az országgyűlés időtartama alatt tartózkodtak a városban.

**A 'néne' szó többértelmű. Mivel testvérnénje nem volt Erzsinek, így értelemszerűen a nagynénjéről, Fráter Pálné Platthy Kláráról van szó.

– Jót nem, Pali bátyám. Azt rendelte, hogy valami fülevet igyam, és ötven napig ki ne mozduljak a szobából. Holnapután el is kezdem.

Az alispán nyájas, sima arcán nem változott a mosoly, de szemén gyors ború futott keresztül.

– Holnapután? Azt roppant sajnálom. A feleségem éppen a jövő héten akart meghívni egy kis disznótoros vacsorára. Hát nem lehet?

– Igen fájjalom, Pali bátyám, nem lehet. Csak ötven napom végeztével.

– Ejnye, ejnye! Hát én sietek, remélem, meglátlak, míg idebent vagy. De ha nem látnálak, édesanyád öméltóságának különös tiszteletet átadni el ne mulaszd!

Elment az alispán. Ezek összekacsintottak. És így szórakoztak egész nap. Egy kicsit gyűlést hallgattak, ha elunták, kimentek pipázni, beszélgettek megint. S mikor másnap elváltak, úgy érezték, hogy csak most kezdenék rá a diskurzust igazán.

Imre hazament Sztregovára, de a csodapap kúrájának megkezdését halogatta. Most, hogy ötven napra be kellett zárkóznia a szobába, hirtelen rájött a friss levegő kérére. Novemberben már leesett a hó, az idő száraz volt és tiszta, állandó derűvel sütött a Nap. Jó meleg bekecsben, befagyazott csizmával nagy kedvére esett járkálni az udvaron, még a park bokáig érő havába is belegázolt, ahol a tar fák mutatták a fehéren eltemetett utat. Mély lélegzettel vette a jóízű, zamatos levegőt, szinte kóstolgatta, mint az italt. S minél jobban restelkedett aggodalmas anyja előtt, hogy a kúra halasztására megint valami kifogást keres, annál nehezebben esett a gondolat, hogy a szívből szeretett sztregovai völgy messze nyíló képét el kell cserélnie a négy fal börtönével.

De elérkezett a nap, mikor már nem akadt több kifogás, már az öreg Bory is gorombán visszautasította a gazdasági segítséget. El kellett a rabságot kezdeni. Egy este, az utolsó hosszú séta után a gusztusosan ropogó havon, azzal feküdt le, hogy majdnem két hónapig nem jön elő a szobából. Szinte gyerekes elérékenyedéssel nézett ki az ablakon, hogy búcsút vegyen a külső világtól, amelyet most ultramarinkék hó borított az édesen világító hold különös színlátásában.

Másnap felkelt, felöltözött, megreggelizett, anyjával beszélgetett házi dolgokról, már jócskán ivott a fűpárlatból is, már beszédte a pri-

vigyei porokat, akkor aztán megállt szobája közepén. Hát most mit csináljon?

Szórakozottan ült le az íróasztalához babrálni. Nézegette jegyzeteit. Számos terv, még számosabb jegyzet. A Werbőczy-téma felett tűnődött egy ideig, de aztán megint csak tovább lapozott a füzetben. Túl lapozott azon a címen is, hogy *Mária királynő*,* de akkor gondolt egyet és visszalapozott. Lássuk csak azt a *Mária királynőt*! Kirakta az apró papírszeleteket. Könyveket szedett elő, a kellő helyen fellapozta őket. Rakosgatott, olvasott, jegyezgetett. Ebédnél már alig szólt egy szót is, úgy belemerült a témába. És délután elkezdte írni az új történeti darab vázlatát. Nagy Lajos leányáról írt darabot, Máriáról, akinek születése koronát követelt fejére, s nem engedte oda a szerelem mirtuszkoszorúját. A trónra született leány drámáját akarta megírni, akinek szeretnie nem szabad, hanem a politikailag választott vőlegény csókját kell elfogadnia, akár a haszontalan Zsigmond lesz az, akár az orleáni herceg. Mint ahogy ezt a szegény Fráter Erzsit most férjhez fogják adni, akit még nem látott, de már hallott a partivadászat megindulásától eleget. Ennek is szegénykének ott kell ülni az ippi és érkesertui Fráterek gentry-trónján, és férjhez mennie, ahogy az agyafűrt és ügyes Fráter Pál politikája majd kifundálja. Majd megfogják neki egy Zsigmondot, valamilyen mihaszna, kártyás, uraskodó, szűkagyú megyei fiatalembert, s a leánynak be kell hunyni a szemét, ha a megfogott gavallér hitvesi csókokkal közeledik hozzá. De nem tehet másként: a család származása és a felszínen maradási vágya kötelez.

Csak úgy átszaladt gondolatai között a párhuzam. Hamarosan elfelejtette a soha nem látott Fráter Erzsit, és beletemetkezett Palizsnai vránai perjel lovagtermének maga elé képzelt életébe.

Írt napokig, akkor túltelt a darabbal. Üdülésből valami egyéb foglalkozást keresett. Verset volt kedve írni. Álmodozva nézett ki az udvarra, s az ablakon meglátta a fagy finom, szabályos virágrajzait. Virágok fagyból: mintha Lujza sírján termettek volna. És már írta is a verset. Nagy üggyel-bajjal, temérdek javítással, órákon át, igen nehezen. De mikor letisztázta, szerette.

*Harsányi (tévesen) mindenütt 'királyné'-t írt.

Talán nevettem, amíg haldokoltál,
Talán vigadtam, amíg szenvedél,
S nem jött el, hogy megintsen, szellemed.

Lassanként munkarendszerré alakult ki a színdarab és a versek csempégetése. A harmadik versnél már elhatározta, hogy egy kis ciklust szentel Lujza emlékének. A címét is kitalálta: *Fagy-virágok*. A kályhában szorgalmasan dohogott a tűz, az íróasztalon ott állott a kuruzsló pap füveinek kellemesen fanyar itala, égen és földön nem volt semmi gond. A költő nem volt semmi más, csak költő. Egyik vers született a másik után.

Még itt fekszenek feltárt könyvei,
Itt a füzér, melyet félbenhagyott,
És a nekem szánt drága kis levél
Félig megírva végét várja ott.

Ha pedig jóllakott a gyász kedves bújával, ment vissza a darabhoz. Ott hősök csörtettek márványpadlókon, várostrom csattogott, királynék* zokogtak, és orgyilkos osont a történelem sötétjében. Fennkölt jambusok sorakoztak egymás alá a papíron, a fagyvirágok szűzies halottja feltámadt, hogy királynői palástot öltve utasítsa el a haszontalan Zsigmondot, majd pedig ugyanolyan hófehéren lefeküdt a keszihóci sírba, hogy kétféle fehér pompában gyönyörködtesse a fogoly költő fantáziáját.

Így folydogáltak a türelemmel viselt fogság napjai, mígnem egy nap nyugtalanító elem tolakodott a kúra gondtalan, föld fölött járó nyugalmaiba: özvegy Madáchné egy megjegyzésével kezdődött a dolog. A Prónayakról volt szó. És Anna asszony így szólt:

– Márpedig Prónay Gyuri aligha lesz restaurációkor szolgabíró. Kapnak arra az alispánék jobbat.

*Harsányinál tévesen 'királynők'. A darabban nincs több királynő, csak Mária, szerepelnek viszont királynék. Egyikük, Erzsébet, valóban zokog.

Ez már egy kicsit nyugtalanította Imrét. Nem szólt rá semmit. De már másnap délben, mikor panaszkodott, hogy a torokfájás nem akar szűnni, anyja így szólt:

– Nem megy az rögtön. A kúra végére meggyógyulsz, aztán neki-foghatsz a munkának.

Megint nekifoghat? Hiszen dolgozik! Nyilvánvaló, hogy anyja egyéb munkára gondol. A vármegyére. Jó lesz hamar résen lenni.

– A vármegyére gondolsz, édesanyám? Azt hiszem, nekem még soká nem szabad állást vállalnom, ha jobban lettem is.

– Lárifári! Nem kell úgy elhagyni magadat! Én is köszvényes vagyok, mégis végzem a dolgomat rendesen. És mikor látlak ily facéran hányódni, mintha a szívemet hasogatná. Nem lesz nekem egy jó napom se addig, míg megint a vármegyénél nem tudlak. Három esztendő múlva megkérjük a kamarásságot, akkor aztán nem lesz megállás a pályádon.

Imre hallgatott, mert erre az ellenvetések egész özönével kellett volna felelnie, ahhoz pedig lusta volt. Minden ösztöne tiltakozott a hivatalviselés ellen. És aranykulcsot kérni a zsarnoktól? Mindent, csak azt nem!

Pár nap múlva levelet kapott sógorától, a követtől.* Azt írta Huszár Károly, aki a diéta szünetében lejött a megyébe, hogy itt az alkalom: Imre pályázzék az egyik szolgabírói állásra. Fráter Pál nyomni fogja a dolgot a főispánnál is, a döntő befolyású rendeket mind meg lehet dolgozni, a bocskoros nemesek majd kapnak egy kis áldomást a jó Gyurcsányi-szisztéma szerint. Ezt a levelet Imre ott hevertette az asztalán. Anyja, mikor a takarítást ellenőrizni benézett, megtalálta.

– Mit ír Huszár Károly? Véletlenül megláttam a levelét, és megismertem az írását.

Imre unottan mondta el a levelet, amelyet anyja egész biztosan ügyis elolvasott. Szeretett volna kézzel-lábbal védekezni, de látta anyja nagy izalmát és nagy örömét. Mindössze néhány habozó megjegyzést tett egészségéről, aztán sietett véget vetni a beszélgetésnek, hogy halasztást nyerjen. Ment darabjához, verseihez s a zongorához, amelyet az utóbbi

*Huszár Károly nem a sógora, hanem annak fivére volt. (Lásd: 140.!)

hónapokban hűtlenül elhagyott, de most a szobafogság hosszú óráiban megint megszeretett. A dombtetőn álló kastélyban, amely nyájas ablakok világánál tekintett le a behavazottan kéklő tót falura, megzendült a muzsika. Imre lelkében felbukkantak a pesti diákévek andalító muzsika- emlékei. Lónyayék nagy koncertkedvelők voltak, a fiukat korán muzsikára fogták. Most egy Mozart-szonáta gyönyörű bánata visszavarázsolta a behunyt szemek elé a gyermekkor tündérregévé vált világát, amelyben mint egy álomszerű álarcosbálban suhantak egymás után arcok, emlékek, hangulatok, beszélgetési foszlányok, fűrészpörillat, Duna vizet kínáló sváb árusok hajnali kiáltása, a nagy árvíz fantasztikus képe az ablakokból, egy sárga lepke libbenése, amely betévedt az egyetemi tanterembe, a Sztregováról érkezett brindza íze. Ő, be jó volna megint kisfiúnak lenni, annak a sajgó térdű, rövidlátó kisfiúnak, aki még nem tudta, hogy a fiatal férfira milyen elviselhetetlen gondokat fog hozni, ha rendezhetetlen zagyvaságával kitárul előtte a világ és az élet.

Anyja egyetlen napot sem hagyott kiaknázatlanul. Konokul ráterelte a szót a szolgabíróságra minden alkalommal, ha Szontagh Pál eljött a beteg barátot meglátogatni, félrevonta és kapacitálta, hogy az kapacitálja Imrét. Már kezdett kortes-látogatásokat is tenni, bement Gyarmatra, leveleket írogatott, összeköttetéseket ápolt a főispánhoz, aki nagy úr lett közben, mert kinevezték tárnokmesternek. Imre tehetetlenül szemlélte, hogy a hurok egyre összébb szorul körülötte. Anyja démoni energiájával reménytelennek tetszett szembeszállni.

De mikor már azon a ponton volt, hogy megadja magát a hivatalviselés végzetének, két ponton is felcsillant a remény. Először is a kúra nem használt, a csodapap kuruzslása haszontalannak bizonyult. Hihetetlennek tetszett, de így volt. Az elején még annyira hittek mindnyájan a rudnoi papban, hogy a kisebbik öccse, Pali dolgában is hozzá fordultak segítségért, mert a Pesten jogászodó Pali folyton a mellét fájalta. De a privégei porok és a főzetek nem segítettek sem Madách Imrének, sem Madách Pálnak. Imre torokfájása nem szűnt semmit, s ő egy kicsit még túlozta is fájdalmait. Azonkívül a vármegyházán erős ellenakciót indítottak a luteránusok. Prónay Ferenc mindenáron szolgabíró akart csinálni György fiából. Heves Iramban dolgozott ő is. Imre bátorságra kapott. Már kezdte mondogatni anyja előtt, hogy bukásnak

nem szívesen tenné ki magát. Már vitatkoztak. És mikor letelt a szobafogság ötvenedik napja, Imre előtt kinyílt a világ. Már mehetett Gyarmatra. Már forgatta a fejében, hogyan fog dolgozni önmaga ellen.

Az anya mindent látott. Mikor fia bundák és takarók vastag tömegébe vackolódva, csengőszóval siklott ki a szánon a sztrigovai udvarról, hogy két hónap múltán először menjen be Gyarmatra, már sejtette, hogy amit ő eddig épített, azt ez az erélytelen, mindig csendes nyugalmat kereső, harcot nem kedvelő fiú rövidesen le fogja rontani. S mikor Imre egyre vidámabb arccal hozta haza az egyre rosszabb híreket, már meg is szűnt vitatkozni. Akkor is néma maradt, mikor fia túlzott színészkedéssel ecsetelte állandó rosszulleteit, mert jól látta, hogy Imre, mióta kijárhat és sokat van a levegőn, határozottan jobban van. Egy napon Imre azzal jött haza, hogy óriási ribillió volt a közgyűlésen, s az ő jelöltségét többen hevesen megtámadták, ennél fogva ő elhatározta, hogy visszavonul, s ezt a visszavonhatatlan szándékát már közölte is az ellenjelölttel. Sőt, ez idő szerint Pozsonyban tartózkodó Károly öccsének is írt,* hogy a nógrádi követeknél szüntesse be a családi akciót.

– Én csak azt mondom, édes fiam – szólt fagyosan az özvegy –, hogyha a rudnói pap nem ötven, hanem száz napra csukott volna be a szobába, akkor is szolgabíróként csináltam volna belőled, ha az eretnekek a fejük tetejére állnak is.

– És én belepusztulnék. Azt jobban szeretnéd?

– Laß mich in Ruh. Az ember nem hal meg olyan könnyen. Csak ti mind úgy elhagyjátok magatokat. Károly öcséd az egyetlen, aki kapott valamit az én erőmből. Néha asszony létemre szégyellem a fiam gyengeségét.

*Itt és a továbbiakban félreértésről van szó, valójában Madách Károlynak semmi köze sincs az egész üggyhöz, nem neki, hanem Huszár Károlynak írt Madách, és az alább következő hosszabb levélrészletet is Huszár Károly írta Madách Máriának. A félreértést valószínűleg az okozta, hogy a családnév kideríthetetlen volt, a szöveg tartalma (és a kézírás) alapján azonban teljesen egyértelmű, hogy kiről van szó. Az alábbiakban idézett levélrészlet szélére – idegen, de egykorú kézírással – ezt jegyezték: „Ezt Eminek”. Valószínűleg Madách Mária továbbküldte a levelet édesanyjának, s ő kérte az Imrét érintő levélrészlet megmutatására. [OSZK Kézirattára. Madách Károly (?) – Madách Marihoz]

Imre lenyelte az anyai lenézést, és visszavonult ravasz örömébe, hogy nem kell állást viselnie. Minden órában kapott ezentúl egy célzást, de elviselt mindent. Marie nővére elküldte Keszegről azt a levelet, amelyet az állás ügyéről Károly testvérük írt neki Pozsonyból. Ezt az anya hangosan felolvasta az asztalnál. „Emi, hogy miért mondott le a’ Szolga Biróságra lehető kinevezéséről, meg nem foghatom, ’s meg valloim igen kárhoztatom a lépését, mert okvetetlen kinevezendő vala, – miután azomba nékem olly határozottan nyilatkozva irt, hogy ez uttal kineveztetését akadályoztassam, söt Prónay Feri is hozzám irt levelében érinté, miképp Imre Gyuri fiának is határozottan kijelenté, hogy ez uttal hivaltalálni nem akar, – látván hogy már reá beszéllésnek illy körülmények között helye nem lehet, tsak oda kérem Imrét, hogy a’ fő Ispánnak írja meg, mi által leg alább azt érendem utol, hogy a’ kinevezés alkalmával Imréről meg fog emlékezni, és egyszersmind említést tenni. – Egyébb aránt azt hallom, hogy ez uttal a’ L.[uteránusok] világossan nyilvánították a’ Köz Gyűlésbe, miképpen ez üresedés öket illeti, és hogy Pronay Gyuri pártolói, még Imre ellenis ki keltek, még tudtomra illy nyilatkozás Köz Gyűlésbe nem történt, – legg alább Imre is meg tanulja öket jobban ösmerni, mert előttük se barátság – se atyafiság, – se méltányosság, – se köz jó nem jön tekintetbe, hol felekezeti érdekesség, és önzés jön követelésbe.

Olvastam Fráter All Ispannak Fő Ispányunkhoz irt levelét, /ez köztünk légyen mondva:/ Annyi sok szép és jó tulajdonokat, a’ mennyit csak lehet egy fiatal emberre ruházni, sorol elő, – ’s mind ezekkel felruházottnak állítja Imrét, ’s ha le nem mondana, egyedül méltónak a’ kinevezésre. – Mind ezekből tehát által láthatod, hogy le lépni Imrének igen kár vala; – azomba tsak az Isten egésséget adjon néki, azért néki szép jövője lesz Nógrádba, mit ha valaki, bizonyára én legg inkább ohajtok. –”

– De miért haragszik Károly? Úgy ír Marie-nek, mintha megsértetem volna.*

*Mint az előző oldalon volt róla szó, Madách Károlynak semmi köze sincs az egészhez, tizennyolc éves ifjúként nem is lehetett. Valójában Huszár Károlyról van szó mindvégig (Vízkelet, 1803. jan. 22.–Bp., 1889. febr. 3.), Madách sógorának testvéréről.

– Már engedj meg, hetekig lótot-futott, korteskedett, levelezett, agitált éretted. Mikor te ezt mind egy lemondással felrúgod, még jól is esik neki? Károly most tizennyolc éves, és olvasd el, milyen érett, milyen férfias a levele. De neked sohasem fog benőni a fejed lágya!

– De értsd meg, édesanyám, beteg vagyok!

– Akinek kötelességei vannak, az nem lehet beteg. Mikor mulatásba kell menni Szontagh Palival, mindjárt nem vagy beteg.

– Jól van. Hagyjuk.

– Jobb is, ha hagyjuk.

Egész nap nem beszéltek egymással. Haragban voltak. De azon éjjel felrezzent Imre. Valaki járt a szobájában. A bevilágító holdfénynél megismerte anyját.

– Nem tudsz vigyázni magadra – szólt szigorúan az özvegy –, bejöttem megnézni, nem rúgtad-e le a paplant. Hát persze, hogy lerúgtad.

Imre megkereste az anyai kezét és megcsókolta. Félig még alvó öntudatát ősi meghatottság öntötte el. Az anya föléje hajolt, és megcsókolta a homlokát. De közben ezt mondta:

– Nagyon haragszom rád. Jó éjszakát.

XIX.

Semmi nagy szégyen azért nem érte a családot. Madách Imre címet kapott: Nógrád vármegye táblabírája lett. A huszonegy éves táblabíró önérzetesen járt-kelt a kastélyban s a faluban.

Általában ki-ki megbékélt a helyzettel. Aztán meg más gondjai is akadtak a családnak. Sok baj volt a Pali fiúval, aki költekező hajlamokat kezdett elárulni. Másnak talán tetszhetett, hogy gavalléros, érzelmes, könnyű kezű, arany jóságú fiatalembernek indult, de az özvegy szüntelenül korholta. S ha Paliról volt szó, mindig a fejét csóválta:

– Ez János bátyjára ütött, ez a fiú.* Ha korán be nem törjük, minden el fog veszni a kezén.

Nincsinél is akadt baj a baráti kastélyban. Minduntalan gyerekbetegség, házigond, miegyéb. Aztán itt volt a probléma Marie fiával, a kis Pepivel. Ő kitűnően levizsgázott Gyarmaton az alsó osztályokból, most már középiskolába kellett adni. Hosszú tanakodások után úgy döntöttek, hogy beadják a Teréziánumba. Gazdag, előkelő, egyetlen fiú, anyja szemé fénye, nagyon eszes kisgyerek, lehet ebből akár tábornok is vagy országbíró vagy akármi, de mindenesetre valami nagyon nagy. Csak hogy a Teréziánumba igen nehéz bejutni. Még a legjobb famíliák sem tudják ezt megcsinálni protekció nélkül.

– Felmegy a nádorhoz – jelentette ki kurtán özvegy Madáchné.

– Jó mamám – csapta össze ijedten a kezét Marie –, a nádorhoz? Hogy álljak én a nádor elé?

Angyali szelídségű asszony volt Marie, szerény, kedves, önfeláldozóan jó, de önállóság dolgában nem sokat örökölt kemény édesanyjától. Még most is, családjának korában, azt szerette, ha a főbenjáró dolgokban anyja dönt helyette. Jobban szerette volna, ha anyja megy a nádorhoz.

*A Madách fivérek nagybátyjáról, id. Madách Imre öccséről van szó, hiszen János nevű testvérbátyjuk sohasem volt.

– Ugyan, ne légy már olyan élehetetlen! A nádor titkára nógrádi ember, Károlyi László. Jól ismerjük. Tudok én még íratni is a nádornak egy-két fontos emberrel. Magam is írok neki, ne félj, ismer engem még lánykoromból, még emlékezni is fog rám. Aztán meg nem harap az a nádor, a jó Isten áldja meg, hiszen mindenki tudja, milyen áldott jó öregember.

Hetekig készülődött az egész familia Marie nádori kihallgatására. Lefolyt szerencsésen. Marie visszaérkezett Nógrádba, és ha hússzor el nem mondta töviről hegyire az egész nevezetes esetet, akkor egyszer sem. Hogy a lakájok milyen libériát hordtak, hogy a nádor milyen szobában fogadta, hogy a lépcsőkön milyen a szőnyeg, hogy az udvari komplementkor majdnem megbotlott. De még itthon következett a nagyobb dicsőség. Károlyi László megírta, hogy a nádor saját kezűleg írta rá a kérvényre az „exequatur” szót, aztán saját kezűleg adta át neki a kihallgatás után, sőt, ezt mondta, szóról szóra Marie-ről titkárának, akivel latinul szokott beszélni:

– Multum mihi placet ista domina Huszár, est una domina nobilissima.

Ami azt jelenti magyarul, hogy: „Nagyon tetszik nekem ez a Huszárné, igen nobilis asszony.” És domina Huszár boldogan nekilátott, hogy a kis Pepi holmiját úri fiúhoz méltóan kiegészítse, ne legyen majd alábbvaló a vele iskolázó mánásgyerekeknél. Özvegy Madáchné pedig otthon, Sztregován, az asztalfőn csak ennyit mondott:

– Mink is tudunk még valamit, nemcsak a luteránusok.

De a szolgabírósági harcra vonatkozó célzás most már nem fáj senkinek. Imre táblabíró volt. És ha lehetett, még jobban kapkodták meghívásokkal, mint eddig. El is ment szívesen, főként azért, hogy Szontagh Pállal utóbb megbeszéljék a jelenvoltakat, és nagyokat nevéssenek maguk között az emberek nevetséges voltán. Ha pedig valahova csak egyikük mehetett el, másnap már ment a részletes levél: ki volt, hogy volt, meddig tartott.

Egy ilyen alkalommal, mikor Kubinyiékhoz Imre nem mehetett, csak Szontagh, s két nap múlva találkoztak Szécsényben, a jelenvolt barát nagy újságot mesélt a jelen nem voltak.

– Végre megismertem Fráter Erzsit!

– Komolyan? Beszéld gyorsan, beszél!

– Nem tudok kiigazodni rajta. Furcsa leány.

– Szép?

– Nem tudom. Nem olyan, amelyet a festők festenek. Barna haja van, kék a szeme.* Az nagyon szép, mind a kettő: haja is, szeme is.

– Termete?

– Kitűnő. Mint a jó csikóé. Friss, izmos, hajlékony. Egyenes növéssű. Ha utcán látod, utána fordulsz.

– Kacér?

– Nem tudom. Hallgass ide! Felkértem táncra, és ahogy szoktuk, kicsit megszorítottam a kezét. Rám néz, barátom, s egész egyszerűen azt mondja: „Ne nyomkodja ön a kezemet, édes Szontagh, az már kiment a divatból”. Nem könnyen jövök zavarba, de ettől bizony hebegtem egy kicsit. Később megint felkértem, hát ahogy táncolunk, érzem ám, hogy megszorítja a kezemet. Ránézek csodálkozva, igen örvendezve. Erre ő elcsodálkozik, és rám veti hidegen a szemét: „Mit néz, kedves Szontagh, nem értem önt.” Olyan ártatlan volt a nézése annak a nagy kék szemnek, akár a ma született báránnyé. Már erre aztán igazán meghökkenem. Máig sem tudom, hányadán voltunk. Meg mernék esküdni, hogy a keze nyomását egész világosan, sőt, feltűnően éreztem. Lehet, hogy ennyire képzelődjék az ember? Barátom, ez a lány vagy a legédesebb kis liba, vagy a legelszántabb boszorka, akivel valaha dolgunk volt. De hiszen majd a végére járok!

– Foglalkozni akarsz vele?

– Nem tagadom.

– Te Pali, ott ne hagyd nekem a fogadat!

– Engem ne félts, öcsém! Nem tagadom, kedvem van vele egy kicsit eljátszogatni, de baj nem lesz belőle, afelől nyugodt lehetsz.

– Most már magam is kíváncsi vagyok rá. Sok szerencsét kívánok!

*Ez valószínűleg tévedés. Madách egyik verse szerint (*Távolból —hez IV.*): „Még a barna ég is jobb kedves szemedben”. Amilyen természetes a „kék ég” kifejezés, éppoly természetellenes a „barna ég”; a költő nyilván nem véletlenül használta mégis az utóbbit. Festményén is barna szemmel ábrázolta a feleségét.

Nevettek és politikáról kezdtek beszélni. De nem telt belé három nap, már Gyarmaton volt egy multság, ott Imre is megismerkedett a leánnyal. Ha Szontagh nem találta szépnek, ő egyenesen csúnyának találta. S ha Szontagh furcsának vélte, ő megbolondítóan érdekesnek. Illendőségből táncolt vele egyet, különben pedig tüntetett azzal, hogy akivel barátja foglalkozik, attól ő távol tartja magát.* Alig is beszélgettek. De mikor búcsúztak, a leány a szeme közé nézett, Imrének csontja velejéig hatott ez a tengerkék pillantás. Sohasem képzelte, hogy egy nézés ennyire meg tudjon rendíteni valakit. Mikor hazaért és lefeküdt, visszagondolt a kék szemekre. De nem poétikus ellágyulással, hanem természettudományi módon fürkészve: mi lehet az ilyen leányszemben, ami hirtelen egész kék világgá tágul, és valami kozmikus erővel szalad keresztül az ember lelkén? S mikor másnap késő délelőtt ébredt, első észméletével úgy érezte, hogy keres valamit a tegnapi, hogy gondolatai valaminek a hiányát érzik. Akkor eszébe tündöklött Fráter Erzsik kék szeme. Igen, igen, ezt kereste. Milyen különös, hogy egy közömbös pillantás emléke ilyen sokáig tart.

– Eh, én számár vagyok – intette le magát. Leült színdarabhoz. Csökkenő kedvvel, mert ez már nem ment olyan jól, mint az eddigiek. Akadozott, mint szekér a gödrös úton. Sokat is bosszankodott rajta. De vigasztalódott a *Fagy-virágokkal*. A Lujza emlékének áldozott ciklus elég szépen megnőtt, nyolc költeményből állott: mintegy harminc strófát tettek ki ezek, s volt köztük egy hosszabb, monológyszerű költemény. Akár ki is adhatta volna takaros kis kötetben.**

*A két barátnak Erzsikével való megismerkedésével kapcsolatban nincsen biztos adatunk. Ma is kizárólag Madách 1844. február 29-én Szontaghnak írt leveléből vonunk le következtetéseket. Ennek alapján (ellentétben a korábbi feltételezésekkel, így Harsányi Zsoltéval is) az a legvalószínűbb, hogy a levél írásakor Szontagh még nem ismerte a lányt (mert ha ismerte volna, úgy nyilván nem kér részletes leírást róla), és korábban Madách is csak futólag találkozhatott vele (mert másképp már korábban elmondta vagy leírta volna a tapasztalatait), végül Madách kezdett el udvarolni Erzsikének, nem pedig Szontaghnak. Lásd bővebben a levél ismertetésének jegyzetét a 172. oldalon! (Erzsi szemét sokan gondolták kékeknek; a költő azonban barnának látta!)

**Nem tudjuk, hány darabból állt a ciklus. Csak az 1864-ben átdolgozott változatát ismerjük. Ha kötetnek készült, úgy eredetileg nyilván hosszabb volt.

Kifáradt munkás hogyha megy nyugodni,
Rendén van az; nyugodjék csendesesen!
Ha ősszel a lomb sárgán hull a földre,
Hulljon — helyette más üdőbb terem.

De csak feltűnni s télre válni újra,
Hogy veszte jobban öljön, a tavaszt,
De a hajnalnak már vak éjbe fűlni —
Óh jaj ki látta, jaj ki látta azt?

Az utolsó költeményt, mikor elkészült, elküldte barátjának, pótlóan az eddigiekhez. És magában szívből irigyelte Szontagh Pált. Annak legalább egy kis kacér játékban van része. Sőt, kettősben, mert egész Nógrád tudja, hogy egy kicsit Fráter Pálnak is kurizált. Most egyszerre dévajkodik nagynénivel és unokahúggal. Neki senkije, csak egy emlék, amely tulajdonképpen nincsen, mert verssé változott. Amit az ember megír, azt meg is élte, és szívből áttette papírosra. A *Fagy-virágok* a papíron szabályosak, de a lélekben elolvadtak. Szegény kis Dacsó Lujza most halt meg másodszor, de csak most igazán.

Szontagh Pali új levele új dolgokról mesélt a furcsa lányról. Maga az ördög se igazodik ki rajta. A szécsényi születésnap mulatságon megveszekedett jókedve volt Fráter Erzsinek, úgy kacagott és úgy hangoskodott, hogy némelyik idősebb dáma, kivált akinek eladó lánya volt, már kezdett megbotráncolni rajta. Akkor Szontagh észrevette, hogy mikor a cigány hallgatót* játszik, egyszer csak elsomfordál Erzsik egy szomszéd szobába. A gavalér utána lopózkodott, és ott találta egyedül sírva egy sarokban. Gyengéden kezdte faggatni, mi baja, mire Erzsik egy szempillantás alatt nem sírt, elnevette magát, és csodálkozott a lovag kérdésén. Még le is tagadta, hogy sírt, pedig a szeme ki volt sírva, és zsebkendőjén látszott a nedvesség.

Most egy losonci multság következett, amelyre viszont Szontagh nem tudott elmenni. De az ifjú táblabíró ott volt, és részletes levélben számolt be barátjának, a szécsényi szolgabírónak.

*Szordinó. Magyar megfelelője nem honosodott meg.

„Fel fegyverkezve kellőleg, indultam öcsémmel losoncra. Kis kirándulást tévén Szakalba néhány leveleknek <...> póstára adása végett, messziről látám Fráterék nagy üveges kocsját előrobogni. – Mi irigylendő volt kocsim! – csodálkozva fogod kérdezni miért? – Szeretnék kevésbé kinezni – de csak megmondom: A nagy kocsiban ülő hölgyek ismert jó logycajok szerint meg ösmervén kocsimat nem gondolhattak mást mint hogy Szécsényből jövök, és folytattva okoskodások fonalát ismét: Hogy Te velem vagy. – Ismétlem hát boldog kocsi! mert nem kis boldogság két illy /nem lehet eléggé szép és lágy szó/ nőnek szívét kissé /ha azt mondom kissé, azt értem alatta legnagyobb mértékben/ sebesebb kopogásba hozni. – Ha meg vehetném kocsimtól e tulajdonát, szívesen arcomra venném zöld fénymázát is sárga sár bibircseivel. – De mit beszélek a kocsi boldogságáról? – boldogtalan vólnék ha mint ő, illy nőknek keserű csalódást okoztam vólna. – És fájdalom e második esetben közölte vélem kocsim tulajdonát, mert valahányszor a bálban az említettekhez közelíték, kicsinyé szerettem vólna zsugorodni <hogya> mint egy játék, és játék szerű sarkó lettem vólna legalább a helyett hogy így *colossalis* sírköve voltam egy – el csattant reménynek!!!!

Egy óráig tartott pipere után, melyben nem kevés izzadságba kerülő csatát üzentünk hárman Otlikkal a' mostohácska természetnek, némileg magunkra illesztettük a' rossz hirbe jött arslán bőrt. Hét órát dobolt a' toronyban midőn mi is Kubinyinéhez robogtunk, ha' a ruganyos lágyaságú és barátságos *adhesiojü* sáron való, pocskolós és csamcsogástól kísért áthatolást robogásnak lehet nevezni. Meg érkezünkkor a' társaság leg lélek táplálóból részén kívül majd nem senki sem volt jelen, 's e' lélek tápláló rész, e' manna a' puszták vándorának, e' vigasz a' lankadó idegeknek volt – Nem a' házi asszony, nem is F-ék – de az ozsonna. — Igen lassan gyűlt kiált a' férfi társaság – gondolom nem tudták a' fiúk hogy enni kell, mert ez szelleműs ifjainknak most közösségesen nagyobb élvezetet ad a leg válogatottabb társalgásnál, a' válogatottat a *vulgáris* értelemmel egészen ellenkezőben veszem, mert közértelemben

egy épen mentől kevesebb élvezői vannak. – A sodoma^x csak 10 óra után jelent meg. – F.nén fehér ruha, fehér és veres szalagokból készült igen nagy *rózsá-kávéscsésze* amphibium volt bal füle felett, két hosszú le függő tapogató *poljip* lábbal, mellyel a' közel jövő sziveket ugyan poljip módon megadta, policia elleni módon a' *pénzedet* \ *életedet* fel kiáltást, kissé célzatossan így változtatva "Hódolat vagy halál!,, – Azt mondta *ja ja!* és meghalt – egy német atyafi: *Fné* vig volt és korán le feküdt – Quis quid ubi? e u t.? – ellentétekben nyilatkozik az élet!! – ! – *E*, következnek! – Mondtad egy lapot irjak róla. 100 lapot tudnék, de legyen meg lapod: Ide nem értve szíved lapjait.* – Hol kezdjek irni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könyelmű, minden lelkiület és minden cynismus mykrokosmusáról? – Öltözte szokás szerint igen ízletes és egyszerű fehér, hajzata en-prentension kis taréjával mint egy lidércke, melly éjel ég,^{xx} bolyong – örvény fölibe csal, és megfoghatatlan – kosárszerű kontyában veres és fehér rózsák sűrűn helyezve, lefüggő szalagvégekkel. – A szalagvég – vonzerőt, a' rózsá osztott élvet a' kosár cynismust jelentett. – Karkötője el esvén, mint róla le esik minden bilincs, egy karika gyűrűt vesztett el. Kedélye igen változékony volt eső napsugárok közt, ez a' dara, és a' mire a' dara hull – az meg van sebezve. – Büky furfangos és csele kereső jelleménél fogva reá fogta hogy valami haj láncocskát adott vólna nekem, kívánnám úgy vólna de – kevesek a' választottak – *külömben* azt tartjuk meg magunknak, hogy egymás' választotjainak soha sem udvaroljunk,** mert más veszedelmeken kívül olly hamar ott ragad az ember, mit alkalmasint az én szárnyaim is tapasztaltak vólna, ha szerencsére \ bajra már előbb nem lettek

^xreményilem ismered mit jelöl e szó Losoncon. (*Madách jegyzete*)

*A kérés legésszerűbbnek látszó értelmezése: Szontagh még nem ismeri a lányt, Madách is legfeljebb csak futólag, így ez az első alkalom, amikor a tapasztalatairól részletesen beszámolhat barátjának. Az „Ide nem értve szíved lapjait” tréfás és sokféleképpen értelmezhető megjegyzés vitte tévútra a korábbi értelmezéseket.

^{xx}De meg nem ég, 's a' cipót meg nem süti mint a' hől világ. (*Madách jegyzete*)

**Hagyományosan ezt a megjegyzést értelmezték úgy, hogy Madách jelezte barátjának: távol tarja magát Erzsikétől. Valójában épp a fordított értelmezés a logikus: arra kéri barátját, aki a lányt egyelőre csak az ő leírásából ismeri, hogy ne közeledjék hozzá.

vólna másutt kikoppasztva. Én az első füzértáncot Evel táncoltam törvényszerűleg, de jött második is – É. nem kap táncost, a párok sorba állnak E. ül – pirúl, zavara nő – Én ki szinte nem táncoltam ép’ mellette ülök, és egy darabig gyönyörködöm zavarán – végre táncosa lettem. – Büky kis Linának udvarolt, eredeti volt hogy a’ nagy közönség előtt alig szóllt hozzá, de a’ mellék szobákban annál inkább. Ivánka Etelkét a két lovagi arszlán szerű és nagy reményű szolgabíró udvarolta körül. Reggeli 7 órákor mentünk szét és jöttem én tüstént álmos fővel haza. *Örvendetes hír:* Bory refné megtudván 1^ő gözösseli utazásunkat monda: ő is akkor megy Pozsonyba. Én declarálom nem mulatom ötöt, sem lányát, és így ti ketten a galanteriától hajon fogva kénytelenek lesztek lovagiasan és emberül daliájiúl szegődni. – Prósit! – Ad vócem: Hogy tudjuk meg megy-e gözös 10^{én}? – mire az újságból olvashatjuk régen el múlt, mert leg feljebb 2 nappal hirdetik előre. –

Levelemből azt hinnéd hogy rózsaszín kedvben vagyok – azomban Ich werd’ nun einmahl wilder mit den Jahren. – ’S ha nevetek – okát ”Csak tréfámbam,, meg mondtam

Könnyeztem én is, mostan kacagok,

Hogyan mutassam a’ valódi bút

Ha’ annyi ál könyű van a’ világon? –

Sorsomban nincs kedvemre semmi. Az isten teremtésében és törvényeiben. Az emberi intéstitiókban csak zsarnokságot hóbortot, bünt zavart látok, és mind ehhez két gyöngé kar, kórlátolt értelem! – Csak egy percre tudnék mendörögni, hogy mendörgésem össze borzadna minden – de így –. És gondolod még is el fogadnám egy tündértől a’ megelégedést? nem. Van siron túl élet, de csak kevesek számára [!], ha én is azok közt vagyok úgy az elégedetlenség

ist mein Eliaswagen. –

— Bocsánat sok hóbortaimért. 8^{án} Szécsényben leszek estve. Viszonlátig gondolatban Imréd”.

A levélíró elolvasta a levelet, és közben elpirult. Elpirult, mert a levélben hazudott. A nem igazat mondani hazugság, de az igazat nem mondani is hazugság. És ő sokat nem mondott el a levélben.

Nem mondta el, hogy Erzsi csakugyan adott neki hajláncocskát. Mikor egymás mellett ültek, Erzsi kinyitotta a nyakán függő ovális arany-

medaliont, és megnézett benne egy képecskét, aztán gyorsan becsukta. Közben kihullott a medalionból valami. Imre fölvette. Olyan hajláncocskára volt, amit a lányok szoktak fenni saját hajszálaikból, hogy a szerelmi babona szerint gavallérjukat magukhoz láncolják.

– Elejtett valamit – mondta Imre.

– Mit? Ja, azt? Köszönöm, az semmi. Nem kell.

Imre gyorsan zsebre tette. Zűravarosan háborgott benne egyszerre több érzés. A lelkiismeret mardosása, hogy kacérságba bocsátkozik egy lánnyal, akit barátja lefoglalt. A felujjongó diadal, hogy a lány neki adta a haját. S a vadul kíváncsi féltékenység, hogy kinek a képe van abban a medalionban.

Aztán nem mondta el azt sem, amit hajnal felé beszélgettek, mikor egy kis harapnivalóhoz gyűlt a mulató társaság. A háziasszony Imrét kínálta, s ő egy szelet sonkáért és kenyérért nyúlva így szólt:

– Hát jó, hadd áldozom én is az élvezetek oltárán.

Mire Erzsi, aki mellette ült, azonnal kész volt a megjegyzéssel:

– Ez így nem helyes, kedves Madách. Kényérrel nekem kell áldozni, mert én protestáns vagyok. Önnek ostyával kell áldozni.

És alig hallgatóan, szinte leheletszerűen tette hozzá, mintha csak magának mondaná:

– Kár.

Ezt nem írta meg Imre. És azt sem, hogy milyen vihart keltett benne ez a szó, hogy „kár”. Mire értette ezt Erzsi? Az Istenért, mire értette? Miért kár a vallási különbség közöttük? És célzatosan ejtette-e le vajon a hajláncocskát, vagy csak úgy véletlenül, s ha már leejtette, unta visszavenni? És kinek a képe van abban a medalionban?

Mindezt nem írta meg, mert mire nekiült a levélírásnak, már keményen elhatározta magában, hogy kiveri a fejéből a Fráter-lányt. Nem is barátjának, hanem saját magának magyarázgatta a levélben, hogy egymás választottját hagyják békében.* S mikor a levél befejeztekor az árvaság világfájdalma vett erőt rajta, megrázta a fejét önkéntelenül, hogy elhessegesse egy titokzatos szempár mindenünnen reánéző kékjét.

*Ésszerűtlen feltételezés. A barátjának írta, aki – mint volt róla szó – valójában nem ismerte még Fráter Erzsébetet.

– Csak nem égettem meg magam ezzel a lánnyal? – kérdezte magában tünődve.

Tünődött, s aztán megnyugodva határozta el, hogy nem. De azért ezt a lányt kerülni fogja. Azaz hogy miért kerülje? Fél talán? Csak azért sem fogja kerülni. Mérgeesen lökött félre egy útjában álló könyvet az asztalon. És csodálkozva állapította meg, hogy Fráter Erzsire nagyon haragszik.

XX.

Mióta Erzsí felbukkant Nógrádban, ő még jobban ragaszkodott Szontagh Pálhoz. Mintha a lelkiismeret is még szorosabban fűzte volna hozzá. Ahogy szabadideje akadt, sietett vele találkozni. Gyarmaton, Szécsényben, Losoncon, akárhol. S ha nem láthatta, írt neki. Pár sorra tervezte, aztán mégis csak hosszúra nyúlt a levél. „Csak néhány szót akartam írni, de úgy vagyok veled, mint Memnon szobra a’ nappal, melly ha rá süt, az önkéntelen zeng. – –”

Szontagh Pált kereste folyton, pedig érezte, hogy nem tud jó lélekkel a szeme közé nézni. Fráter Erzsit kerülte folyton, pedig érezte, hogy nagyon szeretne a szeme közé nézni. És a végzet úgy adta, hogy míg a sóvárgott barátot annak hivatali elfoglaltsága miatt ritkábban láthatta, ez elkerült leányba minduntalan beleütközött. Ha befogatott, hogy elmenjen valahova, a gyarmati országúton biztosan szembejött a Fráterbatár. Ha elment látogatóba, ott találta Fráter Pálnét a húgával. Ha valami lényegtelen bizottmányi ülés után, amelyre mint táblabíró meg hívták tagnak, lejött a vármegyházából, az utcán ott jött Fráter Erzsí. Ha pedig nem látta, akkor legalább emlegették előtte. Mindenki Fráter Erzsit emlegette, az alispán bihari húga igen izgatta a nógrádi kedélyeket. Hosszasan vitatták jó és rossz tulajdonságait, szeszélyes kedvét, kitűnő öltözködését. És a vélemények szélsőségesen megoszlottak. Az öregurak elragadtatással nyilatkoztak róla, a dámák villogó szemű ellenzéssel. Volt, aki nagyon szépnek tartotta, volt, aki nagyon csúnyának. Volt, aki azt mondta, azt is megverte az Isten, aki ezt elveszi. És volt, aki azt mondta: most még szertelen, mint a csikó, de nagyszerű, derék asszony lesz belőle. Lehetett hallani, hogy életre-halálra kacérkodik Szontagh Pállal, viszont mások legyintettek erre, és azt mondták, hogy rég van már annak a lánynak valakije Biharban.

Fráter Pál, az alispán, soha ilyen szeretetteljes-gyengéden nem bánt Madách Imrével. Buzgón érdeklődött egészsége iránt, és elboruló arccal ingatta fejét a rendesen kedvezőtlen válasz hallatára. Tolta, nyomta bi-

zottságba, szereplésbe, ahova csak lehetett. És ha találkoztak, beszélgetésük valahogyan mindig átsiklott Erzsire. Sohasem lehetett észrevenni, hogy melyikük kormányozza arrafelé a társalgást.

– Remek egy kislány az, barátom. Vér van abban a lányban. Egyszer otthon Cséhtelegen megunta magát. Húsvéti idő volt, elkezdte nyaggatni apját, anyját, hogy ő jól akar mulatni húsvét alatt, menjenek el a rokonokhoz. Máskor nem is lett volna ennek semmi akadálya, az a falu, ahova ő kíváncszott, két óra járás Cséhtelekhez kocsin. Csakhogy a tavaszi áradások elöntötték egész Bihart, lóhasig ért a víz meg a sár mindenütt. Mondja neki Józsi bátyám: „Bolond vagy te, édes lyányom, hiszen csak nézzél ki az ablakon, tíz lépésre sem tudnak elhúzni a lovak.” De Erzsik mindenáron, hogy csak menni, menni. Eleinte nevettek rajta, hogy így kunyerál egy nyilvánvaló képtelenségért. De ő csak nem hagyta abba. A vége az lett, hogy muszáj volt megtenni a kedvéért, akárhogy. Ökrös szekérbe fogatott a bátyám, úgy vágta neki az útnak. Józsi bátyám lóháton kísérte őket. Még Fráter Dini rokonunknak is muszáj volt velük menni, Erzsik annak sem hagyott békét. Elakadtak tízszer is, voltak úgy, hogy se előre nem tudtak menni, se megfordulni nem bírtak az ökrök. Az egész család szitkozódott, mint a záporosó, gyalázták a csábító kis boszorkát csúnyán, de ő szíve mélyéből kacagott az avantúrnek, hiszen éppen abban tellett a kedve. Hat óra hosszat tartott, míg végül mégis odavergődtek az atyafisághoz. Ott aztán jól mulattak egész húsvét alatt. Ilyen lány ez, barátom.*

Imre fürkészve nézte az alispán lelkes humorú ábrázatát. Miért mesél ilyeneket ez az agyafúrt ember? Ilyen történetekkel nem szokás eladó lányokat kínálni. Vagy azt gondolja, hogy éppen ez hat? Vagy tüntetni akar szándéktalanságával? Mindenesetre udvariasan felelt:

– Erzsik kis asszony nagyon érdekes hölgy. Én is ilyen tüzről patant természetnek ismerem.

– Nem ismered, barátom. Nem ismeri ezt senki. Bárcsak már férjhez adná a feleségem. Nem bánnám már, ha nem volna gazdag a kérő, azt

*Ezt a történetet valójában Fráter Erzsébet beszélte el 1845. február 17-én Madách Imrének írt levelében. Húsvétkor (az áradás ellenére) rávette apját és Fráter Dénéséket, hogy Tótiába utazzanak, az ott élő rokonokhoz.

sem. De magunk között legyen mondva, félek, hogy amilyen becsületes lelkű leány, beleszeret valami csirkefogóba. Akkor aztán nem bír vele senki, oda kell adni. Mert ez olyan, hogy ha bele fog szeretni valakibe, akkor se Isten, se ember! No, mindegy. Keszegen mi újság?

És a táblabíró érezte, hogy a méreg villámgyorsan terjed benne. Átkozott egy ravasz ember ez a Fráter Pál, milyen jól tudja, mit kell mondani. Színleg lebeszélt a saját húgáról, aztán azt mondja: „ha ez bele fog szeretni valakibe, akkor se Isten, se ember!” Hiszen ez kellene a világfájdalmas fiatalembernek, semmi más, csak ez. Hogy Jólé odaadó legyen, mint Deianeira, mert akkor az örök Hebe válik belőle.

Még a saját otthonában is Fráter Erzsik emlegették előtte. Mégpedig nem más, mint maga az anya. Özvegy Madáchné egyszer hazajött Losoncról.

– Hát láttam azt a ti híres Fráter Erzsiket. Mikor Kubinyinét meglátogattam, ott leltem őt is.

– És hogyan tetszett neked? – kérdezte Imre alig leplezhető izgalommal.

– Sehogy. Annak a lánynak nem jó vége lesz. Ezt megmondhatod a barátodnak is.

Özvegy Madáchné tudott arról, hogy Szontagh Pali foglalkozik a Fráter-lánnyal. Kereken kimondta kurta véleményét, többet nem is beszélt róla. Imre megmondhatja a barátjának, ha akarja.

Dehogy akarta, dehogy! Most már ott tartott, hogy ha Szontagh Pállal együtt volt, igyekezett a lányról minél kevesebbet beszélni. Érezte, hogy előbb-utóbb kiböki, amit eddig restelkedve titkolt előtte: mindkettőjük hűtlenségét. A magáét is, a lányét is. A maga hűtlenségét a baráti megállapodás ellen. S a lány hűtlenségét az elfogadott udvarló ellen. Mert ilyesmi lett volna elmondani való újabb is, egész sor. Igaz, hogy csak nehezen megfogható dolgok: félmosolyok, kétféleképpen magyarázható szavak, véletlennek is tekinthető összeérései kéznek és lábnak. De mind olyan apróság mégis, amit a jó barát előtt elhallgatni egyre kínosabb lelkiismeret-furdalást okoz.

Márciusban nagy nyüzsgés támadt a megyeházán. Lejött a felekezeti kérdés dolgában kibocsátott királyi rezolúció a megyéhez. A klérus győzött Bécsben: a rezolúció mereven katolikus volt, és minden ker-

telés nélkül türelmetlen. A hír egyszerre szétfutott a nógrádi kastélyokba. Imre nem elégedett meg a puszta hírrel. Lemásolta a megyeházán az egész rezolúciót, hazavitte, és otthon órákig elkönyökölt a szöveg felett. És még aznap este összeszólalkozott édesanyjával. A sztrégovai kastélyban kiütött a vallásháború. Katolikus, de konokul konzervatív anyja, és katolikus, de konokul reformpárti fia között.

– Látod, édesanyám – mondta Imre vita közben –, innen látszik, milyen átkozott dolog ez az egész reverzális-komédia. Ahogy mi itt veszekszünk, pedig sohasem szoktunk veszekedni, éppen úgy ezer meg ezer családban ugyanez folyik országszerte. Férj a feleséggel, gyermek a szülővel. Csak azért, mert másféle pap keresztelte őket.

– De miért keresztelte őket másféle pap? – szólt szikrázó szemmel Anna asszony –, tessék mindenkinek a saját vallásából házasodni!

– Nekem eszem ágában sincs más vallásból házasodni – felelt a fiú, és érezte, hogy elpirul –, de a vegyes házasságokban nem látok semmit. Ezt már rég mondom, és ettől nem tágíthatok.

– Én pedig azt mondom, hogy aki a hitestársa vallását nem nézi, az megcsalja a saját vallását. A hitehagyott ember pedig hitvány ember.

– De édesanyám, az én nagyapám, Madách Sándor, luteránusnak született, és pénzért katolizált. Hitvány ember volt a nagyapám?

– Ilyeneket ne beszélj, mert komolyan megharagszom. Nagyapád jóvátette Madách Péter ősöd esztelen eretnekségét. Pénzről pedig ne beszélj, mert nagyapádnak köszönheted, hogy a Madách-vagyon megint a tied. Az a baj, hogy jakobinus vagy, ez az igazság. És rossz fiú vagy, mert ezzel végtelen fájdalmat okozol édesanyádnak.

– Nem vagyok rossz fiú, azt te tudod a legjobban. És ha jakobinus vagyok, akkor nagyapám, a szabadkőműves Martinovics-vádlottak védője, százszor jakobinusabb volt.

– Martinovicsékat lenyakazták. Igen helyesen tették. És neked sem lesz jó véged. Nagyon haragszom rád.

Imre sajnálkozva lépett oda anyjához, hogy megcsókolja. De az öreg hölgy eltolta magától.

– Menj! Nem kellesz.

Vállat vont a fiú, és sajtó szívvel ment a szobájába. Szenvedett. Szívából szerette anyját, és mégis úgy érezte, hogy nincs anyja. Akihez

odabújjon gyötrelmeivel, közéleti csömörével, veszttel emberi illúzióival, akitől bátorságot kapjon tiszta meggyőződéséhez. Szobájában leült, és miután a rezolúciót még egyszer elolvasta, írni kezdett. Beszédet írt. Elhatározta, hogy a közgyűlésen felszólal.

Másnap megint bement Gyarmatra, és beszélt az alispánnal. Bejelentette, hogy a közgyűlésen indítványt akar tenni a királyi rezolúció dolgában.

– Milyen indítványt? – kérdezte meghökkenve Fráter Pál.

– Amilyet a lelkiismeretem diktál. Erős ellenzéki indítványt.

Fráter Pál felugrott íróasztala mellől, és megölelte Madách Imrét, a császári és királyi kamarás ellenzéki fiát.

– Bocsáss meg, Imre, hogy egy pillanatig is kételkedtem benned. De azt hittem, hogy édesanyád...

Imre kesernyés mosollyal legyintett.

– Hagyjuk ezt! Elég keserves nekem otthon.

Még politizáltak jó darabig, aztán az alispán kikísérte. Az ajtóban még mindig beszélgettek egy kicsit, aztán Fráter Imre vállára csapott.

– Aztán szép oráció legyen ám, mert sok dáma lesz a karzaton!

A látogató elfordult, hogy az alispán meg ne lássa gyors, árulkodó pirulását. Nagyon izgatott volt az egész felszólalás miatt, érezte, hogy vakmerőt cselekszik. De szépnek érezte. S erre a felindulásra nyilalló villámként lángolt reá rögtön egy még nagyobb. Mikor a folyosó sarkán kifordult, Erzsit pillantotta meg. Ott állt a leány az éppen néptelen folyosó sarkában, és szoknyáját térdig emelve, a harisnyakötőjét igazította. Pompás, elegánsan rajzolt lábszára úgy sütődött bele a férfi öntudatába azonnal, mint a tüzes vassal beleégetett bélyeg. Csak egy szempillantásig tartott az egész. Erzszi azonnal elsikoltotta magát, és leejtén szoknyáját, elfutott. Már el is tűnt.

Imre megállt a folyosón, mintha lába gyökeret eresztett volna a kőkockákba. Behunyta a szemét, de mindjárt ki is nyitotta, mert szédült. Úgy tett, mint akit fejbe ütnek füstéllyal, és elkábított gondolatait mint hullott nyájat, csak nehezen tudja talpra állítani és összerakni. Hogyan is történt ez? Emlékezetben végigélte még egyszer a pillanatnyi jelenetet. Micsoda lány ez, hogy egy középület folyosóján, ahol minden pillanatban jöhet valaki, térdig emeli a szoknyáját? Annyira rossz

vagy annyira fűtül mindenki véleményére? És aztán hallania kellett, hogy lépések közelednek. Szándékosan nyújtotta a látványt egy ismeretlen közeledőnek? Borzasztó volna. De nem. Hiszen hallania kellett az ajtóban beszélgető két hangot, és meg kellett ismernie mind a kettőt. Akkor tehát neki szólt a pazarul szemérmetlen látvány. De ott volt-e már akkor a lány, amikor ők búcsúzkodtak?

Jöttek-mentek a folyosón most már, Imre felriadt. Furcsállva nézték, s ő szégyenkezve sietett tovább. Kábult volt a feje. Nem tudott egyetlen szilárd gondolatban megállapodni. Csak nézett bele a világmindenségbe: micsoda lány ez, ki ez? S mind ezalatt mint valami mennybolt-ra rajzolt jel, öntudata boltján ott sugárzott a kép, mint egy bűnös zsák-mány: a remekül rajzolt, szobrásznak való, nemes vonalú láb.

Szontagh Pállal találkozott, de nem mondta el neki ezt sem. A rezolúcióról beszélgettek, a tervezett indítványról. És barátjától is kapott érte egy ölelést.

– Csak már egy katolikus is megölelne! – mondta sajgó, egyensúlytalan, kínzó lélekkel, barátja karja közt.

A közgyűlésen csakugyan sok volt a dáma. Őt ketten érdekelték. Egy, aki hiányzott, és egy, aki ott volt. Anyja nem jött be, hogy fia szónoklatát meghallgassa. Károly öccse is vetett valami szándékosan ügyetlen kifogást, és mord arccal otthon maradt anyja mellett. De jelen volt Fráter Erzs. Imre jól megtanult beszédét morzsolgatta magában, és közben folyton feltekintgetett. Erzs körül hárman is sürgölődtek, megyei fiatalok, akik igyekeztek tenni a szépet a vicispán hűgának.

A gyűlés halálos csendben indult.* Felolvasták a rezolúciót. Egy hang egy helyen beleszólt: „hanc audaciam!” – de lepisszegték, akik a szöveget pontosan akarták hallani. Monoton beszéd hallatszott a feszült figyelmű teremben, Imre előtt opál színű fátyolba burkolódzott minden, a hangokat alig tudta már megkülönböztetni, és érezte, hogy tenyere az izgalomtól nedves. Végre az fülébe hasított a szó:

– Tekintetes Madách Imre táblabíró úr kíván indítványt tenni.

*Az elmondani tervezett beszéd szövege Madách kéziratai között fennmaradt. Azt azonban nem tudjuk, vajon valóban elmondta-e 1844. április 22-én a megyegyűlésen, miként azt tervezte.

Már állt remegő térdekkel, már próbálta átszorítani a szavakat összepréselt torkán. Csak két mondatig volt baj a szörnyű lámpalázzal, akkor aztán ment minden.

– Tettes közgyűlés! Helyeslést, tapsot... a... polgári pálya... szép... díjának tekintém még kevéssel... ezelőtt. Azóta... meggyőződést szereztem, hogy a kebelnek, mely az emberiségért él, meg kell vetni az egyéni embert. Föltűnt előttem Rákóczinak nagy emléke is, ki midőn szívének legjobb cseppjeit pazarlá a hitszabadság harcterén, ugyanazoktól, kikért vérezett, tapasztala legtöbb bizalmatlanság szülte áru-lást...

Folytak a mondatok, hangja kinyílt, karjai gesztusokra bátorzkodtak. Érezte magán a terem néma izgalmát, és érezte, hogy amit most mond, azt teljes szívéből hiszi.

– Érkezett ismét egy kegyes királyi leirat, azonban abban egyebütt mint nevében, aligha van kegyesség...

– Igen jó! – rikkantott egy hang a bocskoros nemesek felől, de lepisszegték.

– Ötvenkét nyelvvel kiáltott a nemzet írárt azon szakadásra, melyet hitfelekezett s hitfelekezett közé varázsla az, kinek a bűnét bocsássa meg az Isten, de a nemzet megbocsátani nem tudja.

Annak a Madáchnak unokája, akit az áttérítő Migazzi püspök gazdaggá tett a valláscsere kedvéért, most a rendek színe előtt megtámadta az ország hercegprímását. A rendek feszülten figyeltek. A beszéd emelt hangon folyt, s a szónok kezdett körülnézni beszéd közben, hogy egy bizonyos kifejezésnél feltűnés nélkül pillanthasson a karzat egy bizonyos hölgyére.

– S most, midőn az oltárt néhányan, kik tagadták a természetet, ketté igyekeztek hasítani, fennen hirdetve, hogy a szeretet Istene nem egy, s nem hozhat áldást a kenyérrel áldozónak társasága az ostyával áldozónak, most midőn ezért feljajdulánk...

Ezen a ponton nézett a szónok Fráter Erzsire. És egy mosolyt kapott onnan, amelyért előre odaadta volna a beszéde után valószínű tapsokat. A közfigyelem erősen fokozódott, többen egymásra néztek, s elismeréssel bólogattak. Szontagh Pali mennyei érzéssel arcán gyönyör-

ködött a beszédben. A szónok hangján érzett, hogy most valami keményet készül mondani. Teljes csend és feszültség hallgatta.

– Midőn a káromlás az országgyűlésen szóba hozatott anélkül, hogy törvény hozatott volna ellene, megbotránkozánk. Pedig a káromlás csak szó, mely kinek sem árt. A csalás, szótörés mint megtestesített káromlás áll e leiratban...

– Pereat! – kiáltotta egy éles hang. De azonnal egy fergeteges éljen nyomta el. A szónok nehezen folytathatta:

– ...ezt törvényesítsük? Öntsük a bűnnek átkos maszlagát a még romlatlan lelkekre?

Most már sűrűn jöttek a felszabadult éljenek. Majdnem minden mondat után. A rendek túlnyomó többsége ellenzéki volt. És végül elhangzott az indítvány.

– Vessük vissza határozottan a leiratot! Kérjük meg öfelségét, hallgassa meg méltányos kívánatainkat, és írassák meg öfelségének jobbágyi hódolattal, de férfiasan az is, hogy ha kívánataink kihalandnak a trón zsámolyáig, kénytelen leszünk faluról falura járva petíciókat gyűjteni egy felszólítás alá, mellyel a linzi békekötés garantírozó hatalmaikat hívandjuk fel ügyünk védelméül.*

Dörgő éljen riadt fel a mondat befejezte után. Volt egy pár ellenkiáltás is, de azok elvesztek az éljenzivatarban. A rendek közül számosan felálltak, úgy tapsoltak. A konzervatívok némán ültek helyükön. Az ifjú szónok körül csődület támadt, tolongtak hozzá, hogy kezét szorongassák. A karzat is tapsolt mint azt a szónok egy lopott pillantása megállapította. És főként a protestáns Fráter Erzsébet.

Később Imre felment a karzatra köszönteni a hölgyeket. Fráter Pálné megölelte és megcsókolta. Erzsi, a hódító és érthetetlen lidérc, kezét nyújtott s ezt mondta:

– Kedves Madách, én önt csodálom és véghetetlenül becsülöm.

S az erős szorítást a kéz nem utasította vissza.

Délután Imre elhatározta, hogy barátjának mindent el fog mondani. A tiszta léleknek ez olyan szép napja, hogy ne maradjon hazugság benne.

*Harsányi kihagyásokkal, a végén pedig két részlet felcserélésével közli a szöveget.

– Palikám, engem nagyon bánt a lelkiismeret. Egy bizonyos ügyben. Szontagh Pál egy kicsit hallgatott. Aztán felnézett.

– Erzsi miatt?

– Honnan tudod? – kérdezte Imre, aki évekig nem pirult összesen annyit, mint most egy pár hét óta.

– Megérzi azt az ember. Beszélj csak nyugodtan, pajtás. De előbb felelj egy kérdésre. Komolyan szerelmes vagy ebbe a lányba?

– Azt hiszem, hogy nem.

– Én is azt hiszem magamról, hogy nem. Most folytasd!

Imre elmondott mindent. Izgalmas beszélgetés volt, mert barátja mehökkentő dolgokat szólt közbe. Mert mikor Imre a medalionról beszélt, Szontagh elnevette magát.

– Ezzel csigázott soká engem is. Az apja fiatalkori képe van benne.

Mikor pedig a hajláncoskáról volt szó, Szontagh benyúlt a zsebébe.

– Idenézz! Én is kaptam tőle. S ha tudni akarod, Büky is kapott. Még Ottlik Ákos is, a vőlegény.

Imre elszörnyedt. De csak mondta tovább. Összes titkait. Mikor befejezte, Szontagh szólalt meg:

– Nagyon tragikusan veszed ezt a kis mókát, öregem. Közöttünk egy lány igazán nem csinálhat bajt. Több vagy te nekem minden nőnél. És remélem, én is neked.

– Több. Testvérem vagy. Lelkem fele vagy.

– Hát akkor ne sopánkodjunk! Tudod mit: ma este a megyebálon, mikor a nagy mazur következik, lépünk oda hozzá mind a ketten, és egyszerre kérjük fel! Akinek a elkérését elfogadja, az tovább kurizál neki, a másik eltakarodik. Rendben van?

– Itt a kezem!

Paroláztak. Hű mosollyal néztek egymás szemébe. Aztán elkezdtek a rezolúcióról beszélgetni.

– Büszke voltam rád, Imre!

– Anyám nem lesz rám büszke – felelt a nap hőse, leverten gondolkozva.

Este ott voltak a megyebálon. Erzsi elragadóan volt felöltözve. Még a lányos mamák is kénytelenek voltak elismerni, hogy ilyen elegáns még sohasem volt.

A két fiatalember felváltva táncolt vele. A tánc szüneteiben mind a ketten mellette ültek. Erzsi megérezte rajtuk, hogy készülnek valami-re. Látszott rajta, hogy résen van.

– Milyen szép kegyed ma este – mondta Imre, s a bokáig érő szoknya csipkéit nézte – olyan szép, mint... mint...

– Nos? Mint?

– Mint az örök nő. Mint maga Éva.

Szontagh Pali csendes mosollyal szólt közbe:

– Csak azt szeretnők tudni mind a ketten, kié az alma?

Erzsi nevetett. Szeme rávillant Szontaghra.

– Menjen! Lucifer!

A zene megharsant. Jött a nagy mazur. A két fiatalember ugyanabban a pillanatban állott fel. Egyszerre állottak eléje is, egyszerre hajoltak meg. Aztán felegyenesedtek. És vártak. Szontagh ironikus mosollyal, Imre kissé sápadtan. Fráter Erzsi rájuk pillantott. Mintha értette volna őket. Gondolkozott kissé, elmosolyodott. Mélyen Szontagh szemébe nézett. De csak egy szempillantásig.

Akkor aztán szótlanul Imre vállára tette a kezét. A pár eltáncolt.

XXI.

„A. *Sztregován* 1844, 6: 2^{án}

Köhögés, rekedtség még mindég nagy mértékben kinzanak, leginkább az álltal, hogy kirepüléseimet akadályozzák. Mivel szomorú lenni nem tudok, tigrisi düh foglalt el az orvos, enmagam, a' világ és sors ellen... Hurutomnak nem csak testi de lelki befolyása is van, olly ostobának érzem magam, olly egészen át látom a' tokkel ütött ember miserábilis állapotát, hogy ki sem mondhatom... Említenem kell még hogy egészen el rontsad velem gyomromat, 's hogy lássad mi veszélyt jósló phenomenumok mutatkoznak egemen, hogy az olasz nyelvet is nagy szorgalommal újra művelés alá vevém.”

Erzsiről egy szó sem. És egy szó sincs Erzsiről a legközelebbi le-
vélben sem.

„A: *Sztregován* 1844, 6: 12

Palim (per excellentiam)

Tegnám nálam lévén Gellén Józsi és Ebeczky F. azon irtózatosságot hírt hozák, hogy Otlik A. feldőlt önkocsizása alatt, és képét, épen képét! rútul össze törte, orrát temérdek vér vesztéssel keresztül nyársolta, minden színeket játszik mint a' camaeleon – óh bár sok embernek belseje így képére szolgálna!!! – 's félni lehet hogy ügyességének állandó bélyegét tartandja meg. – Én kevesebbet köhögök 's kevesebb vért is köpök. – Ma egy Franciscánus gyötör, ki 22 évig vólt közkatona és káplár; – A protestantizmus, 's kivált a reformátusok gúnytörténeteikkel mulattat, mellyeket én példás kitűző hidegvérűséggel halgatok (de csak félig hallok) végig. – A múlt alkalommal elküldött versgyűjtemény folytatásául ez egyet küldöm, kérlek hogy ha meg látogatnál hozd el őket mind magaddal, – meg látogatnál – mert hogy én kimozdúlhassek hazúlról még jó ideig le kell tennem a' reményről. bár majd' kétségbe esem, szikrákat bocsájtva minden tagomból a' nyughatatlanság electricusától. – Szeretném tudni valjon néked is olly sok ostobaságot, filiszteriumot, rágalmat kell-é halgatnod ha idegenekkel össze jössz, mint nekem, 's ha igen,

hogy válik egészségedre? – Engem illyekkel ostromolnak, példákat mondhatok, le írni nem merem nehogy papirom mérgében megfeketedjék \. betűim meglepetésükben megfehéredjenek. – Én eddig Konfucse tanát követem hogy az ember hasonló legyen a' vízhez mely minden edénynek alakját magára veszi, hisz izét úgy is megtarthatja; ezentúl le teszek róla és én veszem át az edény szerepét, aki akarja legyen edényé vizzé. – Most gyakran vagyok olly állapotban mint a' kőrvitéz, ki ha csatáról álmodik kardután kap, ébred, 's látja béna; sokszor elakarom magammal hitetni hogy egészséges vagyok, de nem megy. 'S hát ha még látom hogy ha az ember haragszik nem is döröghet mint az ég, haragjának még a' szoba sem rendül meg – olly kicsinynek érzem egész mindenünket, olly balgaságnak hírt, örök nevet, erényt, mindent – mindent – hogy nem mondhatom; ilyenkor pisztolozni megyek (mit alkal-milag legyen mondva igen nagy tökélyre vittem) 's ha a' golyó a' desz-kát hasogatva forgácsban hordja szét – üdülök. – 'S üdülök e rongy pa-piros álltal, mely véled beszélhetnem segíté”.

Egy szó sem Erzsiről! És mégis Fráter Erzsiről szól minden betű.

Mikor az a döntő nagy eset történt, hogy a leány a nyíltan eléje tárt választást megtette, Szontagh Pali azonnal levonta a rá vonatkozó kö-vetkezményeket. Ahogy a vesztesre eleve kirótták, eltakarodott. Szigo-rúan elkerülte az Erzsivel való találkozást, a mulatságokat egész ta-vasszal többnyire lemondta, s ha mégis el kellett menni vármegyei ál-lása okából, természetesen viselkedett: nem futott színészkedő tüntetés-sel a leány elől, hanem jókedvű közömbösséggel köszöntötte, beszélt vele három mit sem jelentő mondatot, aztán tovább állott. Sőt, nemcsak a társaságos életben tért ki így előle, hanem a jó baráttal való beszél-getéseiben is. Azután, hogy a gyarmati bálon a nevezetes nagy mazur lezajlott, egyetlen beszélgetés folyt le közöttük a lányról. Még aznap éjjel, mert együtt mentek haza.

– Hát pajtás – szólta Imre könnyedén, hogy hangjával próbáljon könnyűséget adni a súlyosan érzett eseménynek –, én léptem a helyed-re.

– Úgy van. Felőlem biztos lehetsz. Állom az alkut és félreállok.

– Könnyű szívvel?

Szontagh Pál nem felelt azonnal a kérdésre. Aztán megfontolva so-rakoztatta szavait.

– Mondjuk úgy, hogy megkönnyebbült szívvel. Ahogy most vissza-gondolok, rájövök, hogy én tulajdonképpen nagyon féltem.

– Mitől?

– Hogy Erzsí velem jön táncolni.

– Nem tetszik neked?

– Éppen az, hogy túlságosan tetszik. Hiszen ismersz engem, ne-kem olyan datolyafa alatt heverő ázsiai természetem van. Lusta ember vagyok. Fekszem és várom, míg lehull a datolya.

– Hiszen ez az! Várhattad volna tovább a datolyát. Kényelmesen.

– Ördögöt! Nyugtalanító lány ez nagyon. Ha foglalkozol vele, nem lehetsz kényelmes. Jobb ez így. Most már nyugodtan hajtom a fejem a vánkosra, velem baj nem történhetik. De veled igen. Azt ajánlom, hogy nagyon vigyázz!

– Miért vigyázzak? Mi történhetik?

– Az történhetik, hogy belegabalyodol egészen, és elveszed felesé-gül. Márpedig ez feleségnek nem való. Csak a mulatságon jár az esze. Csak örülni akar folyton-folyton, csak jókedvet akar szerezni minden áron.

– Fiatal és érdekes. Miért ne legyen jókedvű? Aztán meg, ha bele-szeret valakibe, megváltozhatik a természete.

– Csakhogy ez nem fog beleszeretni soha senkibe. Ez csak saját magát tudja szeretni.

Itt abba is hagyták a beszélgetést, hallgatva bandukoltak egymás mellett, s mindketten a leányról gondolkoztak. Ez volt az utolsó beszél-getésük Erzsiről, azóta kerülték a témát mindketten. S ha Imre néha mégis szóba hozta, barátja mindjárt másra fordította a diskurzust. Volt beszélgetni valójuk elég. Imrének voltak állandó perlekedései barátjá-val. Főleg két okból. Az első az volt, hogy Szontagh Pál nagyon el volt keseredve túlságosan házsártos édesanyja ellen, és ebből nem csinált tit-kot senki előtt sem. Imre ezt nem szerette. A másik baj Szontagh Pali kártyaszenvédélye volt. Nem bírt lemondani a kártyáról, hiába fogadta meg Imrének a legszentebb esküvésekkel, hogy nem vesz többé kár-tyát a kezébe. Mihelyt kompánia akadt, képtelen volt ellenállani a kí-sértésnek.

Aztán meg adott témát a vármegyei politika is bőven. A rezolúciós beszéd óta Imre sokkal többet gondolt a politikával, mint eddig. Semmi sem sarkall jobban, mint a siker. Az a beszéd csábító, kóistoló volt a közszereplés sikeréből, mámora – akár csak a szeszé – újabb mámort kívánt, s ezt a vágyat még két más dolog is külön hevítette. Egyik a meggyőződés heve volt, a felvilágosultságban, a világ javítandóságában való hit. A másik pedig az az állandó vita, amelyet némán folytatótt édesanyjával.

Nem vitatkoztak élőszóval, de anya és fia között a rezolúciós beszéd óta keményen állott a vallásháború. Imre eddig gyöngédségből és tapintatból sok figyelmet szentelt édesanyja nézeteinek, ellenkező véleményét gyakran elhallgatta, még tetteiben is mindig édesanyja érzéseire figyelt félszemmel, és gyakran tett engedményeket a benső családi hangulat érdekében. De most élesen és leplezetlenül szembe került anyja véleményével, s mivel az ellentét egy ponton már nyilvánvalóvá lett, most már szabadnak érezte magát a többi ponton is. Egy házban éltek, de két külön világban. S mindketten érezték, hogy útjaik elváltak.

Dacosan lobbant fel most már a fiúban a tettvágy. Harcolni szeretett volna, agitálni, eszméit minden módon hirdetni és terjesztetni, hogy így folyton vitatkozzék a meggyőzhetetlen anyával, s hogy másrészt tüntetően gyönyörködjék újonnan szerzett függetlensége örömeiben. És ekkor tette ezt a felfedezést, amely valósággal megrendítette. Rájött, hogy a függetlenség későn jött, mert mire az anya szigora alól felszabadult, már elsorvadt benne az önálló cselekvés ösztöne. Ezt az ösztönt huszonegy esztendőn keresztül törte le minden percben és minden egyes alkalommal az anya félelmetes energiája és ellentmondást nem tűrő uralmi természete. Madáchné Majthényi Anna cárnőnek született, aki alattvalókat nevelt magának. Gyermekait szívből szerette, de csak engedelmességet követelt tőlük. Más hang, mint a parancs, nem tudott kijönni ezeken a kemény rajzú, vékony ajkakon, és Imre, ha visszanézett gyermekébe és ifjúkora éveire, sohasem látta magát másként, mint az engedelmeskedés helyzetében. Most végre először szállott szembe anyja felfogásával, és először cselekedett anyja tetszése ellen. Kívívta szabadságát, a madár börtönének ajtaja kinyílt. S mikor szárnyait próbálgatta, hogy szabadon repüljön, megdőbbenve jött rá azok bénaságá-

ra. Rájött, hogy passzív ember. Már eredetileg sem született a cselekvő, kezdeményező energia nagy készletével, de valami kevés neki is jutott volna. Ezt a keveset azonban örökre megtörte valakinek a zsarnoksága, éppen azé, akit a vér ösztönével mélyen szeretett. S mikor így töprengett önmagáról, lelkülete eddigi életrajzáról, jelleme vonásairól, szeretett volna odalépni anyja elé, és kétségbeesett szemrehányással szólani hozzá:

– Anyám, mit tettél velem?!

Fájdalmasan hányódott a letört lélek a beteg testben. Gyenge szervezete szüntelenül felszólalt, hogy feladatát képtelen rendesen ellátni. Megint vért köpött. S az orvos csak a fejét csóválta, de segíteni nem tudott rajta. Mindig lázas volt, mindig nyirkosnak érezte testét a láz verejtekétől, s minden apró légvonattól azonnal meghűlt. Folyton fájt a feje, folyton köhögött, gyöngének érezte magát, reggelenként holtfáradtan ébredt. Úgy vonszolta magát a kastélyban, mint az őszi légy. És ha így vánszorogva anyjára pillantott, fájdalmas irigységgel szemlélte a kemény egészségű, szívós asszonyt, aki olyan volt, mint a vas, de fiát ilyen hitvány egészségűnek szülte.

Úgy élt a világban a várt köhögő huszonegy éves táblabíró, mint a testet öltött panasz és lázongás. Az erély helyett az elkeseredett dac ereje lángolt benne. Akció nem tellett tőle, de reakció annál erősebb. Akármit írt, mondott, tett, az felelet volt anyja számára. Némán jöttek mentek egymás mellett, a hétköznapi élet közömbös mondatain kívül nem beszéltek egymással, hogy lelküket kiöntötték volna. Az anya sértődöttségében és konokságában maradt néma, a fiú bánatában és meg nem értettségében. Jól esett volna, ha jó barátja előtt boríthatja ki lelke sok fájdalmas panaszát, de a bizalmas barátságot most egy kényes momentum zavarta: Fráter Erzs. Érezte, hogy Szontagh Pállal bármennyire szeretik és megértik egymást, a leány valahogyan közöttük lebeg. Most már barátját sem mondhatta egészen a magáénak, a társtalanságot pedig még soha életében nem érezte olyan kínzóknak, mint most. S a társ keresése vitte ellenállhatatlanul Fráter Erzs. felé.

Vitte más is: a politika. A vallási kérdésben való fellépése még erősebben szembeállította a megye erősen katolikus, ökonervatív részével. A szenvedélyes vitáknak gyakran az a következtetésük, hogy egyik fél

sem győzi meg a másikat, hanem mind a kettő még messzebbre tolódik a maga álláspontja irányában. Egy Pecsovics nevű Festetich-tisztartó tudtán kívül a magyar történelembe került: neve a konzervatív gyakorlati politika képviselőinek neve lett, a Bécshez szító, rendi világot törhetetlenül tartó, felforgató gondolatok újdonságának mereven ellene szegülő politikusok kapták a pecsovics nevet. Imre számára mindez anyjában testesült meg, akinek türelmetlen katolicizmusa, zsarnoki hajlandósága, gőgje heves lázadásba sodorta az ő dogmátlan, meleg valóságát, emberségért lelkesedő emberségét. A kényes vallási kérdések legkényesebbje, a vegyes házasságok kérdése, szembeállította mindezzel, ami hatalom volt: lázadásáról bajosan tudta volna megmondani, hogy a dinasztíának szól-e Bécsben, vagy anyjának Alsósztyregován. S ha arra a türelmetlenségre gondolt, amellyel a hatalom a vegyes házasságokat kezeli, érzései csak azért is a szív szabadsága mellé állottak. És ilyenkor lehetetlen volt arra nem gondolnia, hogy Fráter Erzsi református.

És végül szeges korbáccsal csapkodta lelkét a csók fiatal vágya. Fantáziájában izzóan rajzolódtak örjítő vonalak, az a finom, szép ívelésű lábszár, amelyet egyetlen egyszer egy pillanattig látott a vármegyeháza folyosóján, olyan erővel kísértette titkos gondolatait, hogy néha egész testében megreszketett. Képtelenségnek tetszett az életet úgy elképzelni, hogy ez a leány ne legyen az övé. Annak pedig csak egy módja van.

Így hajszolta, toltá, üzte minden egyetlen gondolat felé, amelynek egyelőre csak lehetetlenségét látta: feleségül venni Fráter Erzsit. Vak ösztönei öntudatlanul adták kezébe a pisztolyt, hogy lövöldözéssel segítsen túltelt lelke vívódásán. Mikor a golyó forgáccsá hasogatta a deszkát, dühös örömmel élte át azt a kéjt, hogy öl. De hogy kit öl, azt nem tudta volna megmondani.

Versekkel is segített magán, azokon át is leadott valamit belső vívódásainak gőzéből a majdnem szétrobbanó kazán. Mert azt már nem titkolhatta többé maga előtt, hogy szerelmes Fráter Erzsibe.

Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz, leány?
Mért tanítál meg forrón szeretni,
Hogy kacagjad kínomat csupán?

Oh, mosolygi, mosolygi reám, leányka,
Hidd el, néked jobban illik az,
Megdöbbszent talán a nagyszerű tél,
De mi bájos, az csak a tavasz.

És mindezzel a sok gyötrellemmel, vággyal, kikívánczozó vallomással otthon kellett senyvednie Sztregován. Lázás volt, vért köhögött, cudarul érezte magát, nem volt szabad kimennie. Hangulatai tengerként változtak, egyik pillanatban látóhatár nélküli lemondó melankólia vett erőt rajta, a következő pillanatban égig csapó türelmetlen harag viharzott benne. Hol csendesen könnyezni szeretett volna, hol tombolva ízzé-porrá törni valamit.

Június vége felé végre jobban lett, annyira, hogy kimehetett. Első útja Csécsére vitte. Erzsi kint volt nagybátyja falusi birtokán. Fráter Pál és felesége úgy fogadták, hogy a feltűnő szíveslátás felől nem lehetett kétsége. A lány azonban csak nyájas volt, kitörő örömet nem mutatott. És vidám pillantásában a vendég hiába keresett valami elárulni készülő titkot.

Jelentéktelen dolgokról beszélgettek. Imre szórakozott válaszokat adott. Mert nem a beszélgetést figyelte, hanem szemével falta az egészséges, fiatal leányt. Ha magányos ábrándjaiban megremegtette az ölelés gondolata, most a lány közvetlen közelében százszor erősebben érezte a mardosó vágyat. Eszelősen kérdezte magában: mi lenne, ha itt most rögtön megrohanám, és elkezdeném úgy csókolni, hogy megfulladjon?

Kimentek sétálni a nyári parkba, s a parkon túl a mezőre. Fráter Pálné illendő gardedámként kísérte őket. A kis fehér kutya, amelyik elkísérte őket, vadul örült az életnek és a nyárnak, szinte vigyorgott örömben, mikor nagyokat ugrott a magas fűben a mezei virágok közt, megszaglászott egy vakondtúrást, vagy harsányan megugatott egy dongót. Ragyogóan sütött a Nap, boldog és jókedvű volt minden. Erzsi is majd kicsattant a fiataliságtól és egészségtől.

– Fogjon meg! – kiáltotta, és elkezdett futni.

Tündéri kép volt a sudár leányalak, amint illant, lebegett a magas fű felett. Imre nevetett, szaladni indult maga is, arra számítván titokban, hogy ha a leányt utoléri, halkan egy pár négyyszemközt szót vált-

hat vele. De alig futott néhány lépést, meg kellett állnia. Erősen köhögni kezdett.

Erzsi megállt a távolban, és csúfondárosan integetett visszafelé. De látván, hogy a fiatalember csak áll egyhelyben, és fuldokolva köhög sokáig, visszaindult. Odament Fráterné is. Imre akkor gyűrte össze a zsebkendőjét, hogy eltegye, mikor mind a két nő odaért.

– Szent Isten! – sikoltott fel Erzsi, a zsebkendőre pillantva.

Fráterné is odanézett. Ő is felsikoltott. Piros foltot látott a zsebkendőn.

– Még nem vagyok egészséges – mondta csendesen Imre, lihegve a hosszú roham fáradtságától.

És ránézett Erzsire. A leány szemében őszinte sajnálat sugárzott, szemmel látható gyöngéd aggodás. Imrének melegen nyilallott a szívéig ez a nézés. Bele is pirult a boldogító érzésbe: hiszen ebben a lányban igazi emberi jószág lakik. Nézett hálásan tovább a szép kék szemekbe, és íme, azokat nedvesség futotta el.

– Erzsike – szólt boldog riadtsággal –, kegyed sír?

A leány elfordult, Fráterné magához vonta és megcsókolta. És Imrére nézve, meihatottan így szólt:

– Olyan ennek a leánynak a szíve, mint a szízarany. De mondja, Madách, az Isten szerelmére, hát mért nem kúraltatja magát?

– Hogyne kúrálnám! Vigyázok, ahogy lehet. De az orvosok, sajnos, nem tudnak semmit. Nem baj no, majd elmúlik. Volt ez már máskor is, és elmúlt magától. Fogok én még akkora keringőt táncolni Erzsikével, hogy kirúgjuk a ház oldalát. Nem sír már, remélem.

Erzsi felemelte arcát. Szeme még fátyolos volt, de már nem sírt. Mosolygott. Pirult. Imre úgy érezte, hogy ilyen édes angyal még nem is élt a világon soha. Erről mondta Szontagh Pali, hogy csak saját magát szereti? Elbújhatik Szontagh mint emberismerő, az már biztos.

Alkonyodott, mikor visszaindultak a házba. A keskeny gyalogösvényen csak libasorban mehettek, Imre haladt leghátul, Erzsi nyomában. És ahogy érezte a leány ringó járását, fiatal csipőjét, egyenes derekát, megint csak azt érezte, hogy ez a leány az övé kell, hogy legyen, minden poklokra keresztül, akármilyen árat kell érte fizetni.

Indulnia kellett, a négy ló ott kapált már a zöld hintó előtt. Madách Imre elköszönt a háziaktól. Az alispán megölelte, és hátát veregette.

– Szervusz, kedves öcsém, Losoncon látjuk egymást.

Imre nem figyelt Losoncra. A leány szemét leste, egy pillantást várt útravalóul. És azt meg is kapta. A kék szemek mélyen, melegen merültek az ő szemébe. Egész valóját boldogan zsibbadni érezte. Ezt a pillantást nem lehetett csak egyféleképpen érteni: „Érdekel, s ha elmentél, soká fogok rád gondolni.”

A tovazörgő hintóban a lányra gondolt ő is. Milyen ostoba formája a társadalomnak, hogy fiatalembert és fiatal leányt sohasem hagy kettesben beszélni az illendőség. Szegény Dacsó Lujza családja volt az egyetlen, amely ezen a szabályon túltette magát; igaz, hogy ott ő már félíg-meddig vőlegénynek számított.* De ezzel az Erzsivel jóformán nem beszélt még kettesben soha, ha csak a tánc közben lopott egy-két mondatot beszélgetésnek nem számítja. Hogyan ismerjék meg egymást? Hogyan tanulják ki egymás természetét, hajlandóságait, ízlését? Ilyen társadalmi szokások közepette a házasság nem is lehet más, csak lutri. A házasodók csak annyit tudhatnak egymásról, amit mama vagy más ellenőr társaságában feszes illendőséggel diskuráltak. Az pedig a semmivel egyenlő. Ő például mit tud Erzsiről összesen? Szinte semmi. Véletlenül tudta meg ma róla, hogy a szívében jószág és melegség lakik. S ahogy az utas felpillantott a nyári holdvilágba, mialatt az út mentén harsányan brekegtek a békák, és ciripeltek a tücskök, arcán a hála melegsége ömlött el.

Losoncot azért említette volt az alispán, mert a nyári közgyűlés színhelyét Gyarmatról kivételesen áttették Losoncra az idén. Ezen a közgyűlésen pedig nagy tervei voltak Imrének. Hetek óta készítette elő a dolgot Szontagh Pállal.

Még pozsonyi időzésük alatt ismerkedtek meg Szalay Lászlóval. Okos és művelt ember volt Szalay, sokat olvasott, világlátott. Bejárta Németországot, Belgiumot, Franciaországot, igen érdekesen tudott Párizsról beszélni. Írogatott is, huszonhárom éves korára már tagja lett az Akadémiának. A tavalyi diétáról, mikor ott a két nógrádi fiatalemberrel

*A *Fagy-virágok* második versének egyik részlete enged következtetni arra, hogy Lujza talán a menyasszonya volt Madáchnak: „Míg véle a nászkoszorúra szánt / Virág hervadtan a sírkertbe száll.”

Huszár Károly házában megismerkedett, ő küldözött tudósításokat Kosuth Pesti Hírlapjának. Imrének akkor nagyon megtetszett ez a munka: elveket lehet ebben érvényesíteni, nézeteknek lehet propagandát csinálni, azonkívül igen vonzó dolog az, ha az ember újságban nyomtatva olvassa, amit kézírással beküldött. Elhatározta, hogy ő is fog tudósításokat írni a Pesti Hírlapnak nógrádi dolgokról. Most a kora nyáron írt Pestre Szalay Lászlónak, és felkínálta tudósításait. Szalay örömmel vette a dolgot. A Pesti Hírlap rohamosan fejlődött, úgyszólván napról napra nőtt népszerűsége az egész országban, a szerkesztőség lázasan és boldogan dolgozott, örömmel fogadták az új és friss tollakat. Levelezés útján megállapodtak, hogy Madách Imre cikkeket fog írni a nógrádi politikai eseményekről.

Erről a mostani losonci közgyűlésről írta az első tudósítást.* Nagy gonddal írta meg, háromszor is átjavította. Aztán izgatottan várta Szalalból a postát: türelmetlen kézzel bontotta fel a Pesti Hírlapot, benne van-e már a tudósítás?

A július hetedik számban benne volt végre. Elég hosszú sikerült. Ott volt alatta az álnév, amelyet a tudósítások számára választott: Timon. Nagy gyönyörűséggel, kedves izgalommal kezdte olvasni, és azonnal a szívdobogató gondolattal, hogy mint most ő, ugyanúgy olvassák ezren és ezren, szerte Magyarországon.

„Rendkívüli helyen ’s időben tartánk közgyűlést. Ne keresse okát senki is halasztást nem tűrő közérdekekben. Tekintsen körül ’s ha uralkodni látja a’ szellemet, melly egyes törvényhatóságok’ képviselőit nem engedi az egyetemes hon’ képviselőivé magasztosulni, tudja meg, hogy e szellem megyei életünkben még kisebb zsugorodottan egy-egy törvényhatóságot sem fogadhat egészen keblünkben ’s eltépve felkarolt részeit, vágytársakul állítja egymás ellenébe. Így jelen közgyűlésünk

*Nem ez volt az első megjelent írása a lapban. Szalay László eredetileg Szontagh Pált kérte fel nógrádi tudósítónak, aki írt is cikkeket, az egyiket Madách Imrével közösen. Egyébként a költő már 1842 tavaszától több írást küldött a lapnak (pl. Sréter János nekrológját), első ízben azonban csak 1843-ban jelent meg benne tudósítása. 1843 nyarán, a pozsonyi országgyűlés idején, ha személyesen talán még nem is, a cikkei alapján már ismernie kellett Szalaynak Madách Imrét.

is csak Losonc vidékének engedelmélyezett mulatság volt. Címe: az arató-rész árszabása, melyet mi mégis már több év óta nem kötelezőleg, csak irányt adólag állapítunk meg...”

Mi ez? Hiszen ez így értelmetlen, ezt ő nem így írta.* Mi történt itt. Elővette a kézirat össze-vissza javított példányát, amelyből a tisztázatot csinálta, s amelyet félreértett volt. Összehasonlította. Valóban: a szerkesztőség megcsonkította a beküldött tudósítást. Végigment az egészen, s számos hiányt fedezett fel, éppen azokat a részeket húzkodták ki, amelyeknek erejére, szókimondó keménységére legtöbbet tartott. Még szép, hogy egy-két egészséges gondolatot mégis benne hagytak. Például a tüzekről szóló részt.

De különben csupa csonkítás és szelídítés az egész cikk. Ezt már mégsem lehet hagyni! Azonnal írni fogok neki. Ha van bennük tisztesség, leközlök.**

„Ki panaszkodnék nevelési rendszerünk ellen? Cikkeimet mint megannyi vad, pajzán gyermekeket küldöm városba, s mire azok a nagyvilág elébe lépnek, olly szelíd, olly tömjénillatú jámborok, hogy az atyai öröm könnyeit érzem szememben.”

És így tovább. Ezzel kezdi a következő tudósítást. Ha nem adják ki, abbahagyja az egészet.

De azért újra meg újra elővette a Pesti Hírlapot, és elolvasta benne cikkét, ha csonkítottan is. Kinek kellene hamar megmutatni? Anyja ötlött azonnal eszébe, már kapta is az újságot, de aztán elkomorodva visszatette az asztalra. Anyja haragudnék ezért a cikkért, hiszen centralista húrokat penget, ellenzéki hangú, modern szellemű. Anyjának ezt

*A regényben szereplő bevezető sorok, a helyesírástól eltekintve, megegyeznek Madách kéziratával. A megjelent és a kézirat szöveg aprólékos egybevetése azonban eddig még nem történt meg.

**1844. szeptember 8-án leközölték. Az idézett rész nem feltétlenül a kiadónak szóló elmarasztalás, még kevésbé következtethetünk arra, hogy a Pesti Hírlap szerkesztőségének szólna, hiszen pl. a Társalkodóban nem sokkal korábban két írása is megjelent Madáchnak a telekdíjról. (Ráadásul több cikkről van szó: „Cikkeimet...”!) A megjelent írásokról és a kéziratokról az összehasonlítása alapján lehetne dűlőre jutni. De nem minden megjelent írásnak maradt fenn a kézírata.

jobb oda nem adni, csak veszekedést provokálna vele. Jobb, ha nem tudja, ki az a Timon. De nem fog tudni Timon létezéséről sem, hiszen „annak a luteránus” Kossuthnak a lapját nem olvassa. Ámbár az már nem is Kossuth lapja, alig pár napja történt a szenzáció, hogy Kossuth összekülönbözött a Pesti Hírlappal.

Szontagh Pali biztosan szintén a Pesti Hírlapot olvassa most. Kéziratban igen tetszett neki a cikk, bizonyára ő is észreveszi a csonkításokat, és haragudni fog. Be kellene fogatni, és menni hozzá Szécsénybe, de nem lehet, odakinn vihar van. Erős nyári vihar. Mennydörög és vilámlik, csak úgy remeg az egész völgy, s a záporban porzik a kastély alatti országút. Anyja biztosan bevette magát egy sarokba, betömte a fülét és retteg. Mert úgy Madáchnénak, mint leányainak, a két Huszárnénak, az a tulajdonságuk, hogy rettenetesen félnek a mennydörgéstől. Különösen az anya. Az semmitől sem fél, igen bátor asszony. Csak a mennydörgéstől.

Imre meghökkent. Hirtelen eszébe jutott valami. Szontagh Pálhoz írott leveleiben gyakran használja azt a szólásformát, hogy „mennydörögni” szeretne, de nem tud. Milyen különös. A lélek belső titkos rugói senki által nem ismert módon dolgoznak. Vajon öntudatlanul is nem azért szeretne ő „mennydörögni”, mert ez az egyetlen, amitől anyja fél?

Fráter Erzsire gondolt. Igenis szereti! Csak azért is!

XXII.

A Pesti Hírlapban különös dolgokat írt a vármegye ősi intézményéről a Timon álnevű tudósító.

A vármegyében nem sokáig maradhatott titok, hogy a Pesti Hírlapban ki az a Timon. Mihelyt a rendek összegyűltek a megyeházán, szalmás szekereken a bocskoros nemesek, csészán a hétszilvafások, négylovas hintón a nagyurak: már kezdtek sandítani a szónokok az ifjú táblabíróra. Vajon tetszik-e neki a beszéd? Vajon említést tesz-e majd a Pesti Hírlapban a szónokról, szokása szerint nem teljes nevet, csak kezdőbetűket írván? Mások viszont – a kisebbség konzervatív soraiban – egyre jobban csóválták a fejüket: ez már mégis hallatlan, amit ez a Madách Imre csinál. Amíg csak itthon hangoztatta ezeket a kótyagos jakobinus elveket, még hagyján. De most már az egész ország előtt megcsúfolja a vármegyét. Mit szólna ehhez a kamarás, ha élne? És mit szól Anna asszony hozzá, aki él, aki igazi, régimódi, gögös nemesasszony? Ő csak úgy lenyeli a fia forradalmaskodó handabandáit?

Akadott olyan is, aki megkérdezte az özvegyet. Kivált, ha a báró Majthényiak közül találkozott vele valaki. A Majthényiak bárói ága szilárdan kitartott a dinasztia, a konzervativizmus, az ősi vármegyei rendelve mellett. S a gyarmati utcán, ha egy Majthényi báróné találkozott Madáchnéval, a kamarás özvegyével, kissé fullánkos volt a kérdés.

– Ist dein Sohn verrückt, meine liebe Anna?

– Seine Sachen gehn dich nicht an – felelte az özvegy, és nem folytatta a beszélgetést.

Pedig ha büszkesége enged, szívesen folytatta volna. Az egész világon tapasztalható rendetlenségről, és annak Imre fiára gyakorolt méltó hatásáról. Mert egy forrásból jön a baj mind: a közbaj is, a magánbaj is. Mióta a franciák revolúciót csináltak, a világ meg van örülve. Ez még mind ugyanaz. A rend felborulása, a tisztetlenség az urak ellen, a vallástalanság. Ebből származik az is, hogy Imre nem átalija újságban kiírni a Buttlerék alapítványi tartozásait, s ezzel teméntelen kárt

okoz az úri rend presztízisének, amellet ellenségeket szerez oktanul. Ebből származik az a fiúi gyöngédtelenség is, hogy a megyei politikában minduntalan olyan álláspontokat hangoztat, amelyekről tudja, hogy azok az édesanyja véleményével ellenkeznek. És ebből származik az a véghetetlen szomorú dolog, hogy Imre kompromittálja magát egy református leánnyal. Hiszen igaz, a korszellem más. Egész Nógrád megveszekedett módon ellenzéki, a legutóbbi közgyűlésen már egyetlen ellenvélemény sem merte felütni a fejét, mikor a fiatalok elvileg kimondatni kívánták a közteherviselés elvét, vagyis hogy ezentúl a nemesember is adózzék. Úgy látszik, a nemesség fejfel akar a falnak menni, és pocskolni a saját pénzét csak azért, hogy a semmirekellő tót zsellérnek jobban menjen a sora. Ha az egész megye ezt akarja, Imrének bajos az egy-két konzervatív mellé állani, hogy jövőbeli boldogulását tönkregye. De miért kell mindjárt az élre állani? Miért kell ilyen forradalmi gyalázatosságokat firkálni az újságba? Miért kell egy kamarás fiának folyton a dinasztíát szidni? És miért kell csakis protestánsokkal barátkozni, protestáns családokhoz járni, hercegprímást nyilvánosan kárkoztatni? És ami a legégetőbb, legfájdalmasabb a dologban: mi készül ezzel a Fráter Erzsivel, mit akar itt Imre? Hiszen már az egész vármegye erről beszél! Már névtelen levelek érkeznek az özvegyhez, már jönnek a lányos mamák, hogy erőteljes célzásokkal izgassanak a fia ellen.

Egyszerű lett volna azt mondani: gyere csak, édes Emi fiam, sok mindent hallok rólad, öntsünk tiszta vizet a pohárba! De azt az özvegy nem akarta kimondani. Ő sértve érezte magát, ő a bizalmas beszélgetést nem kezdheti. Csináljon a fiú, amit akar, rohanjon vesztébe. Ő nem szól. Azt már nem! Nein, das nicht.

Ámbár szólt. Amúgy átlátszó virágnyelven. Egyszer ebédnél nagy újság került szóba: Lónyay Etelka férjhezment. Egy Szirmay Ödön nevű földbirtokos vette feleségül, és elvitte falura.*

– Protestáns az a Szirmay? – kérdezte az özvegy, nem Imréhez, hanem Károly fiához fordulva.

*Az esküvő 1844. augusztus 6-án volt Nagylónyán. Bizonyos jelekből ítélve nem vitte sehová a férje: fia, Szirmay Albert ugyanott született, ahol ő is: Nagylónyán. (Szirmay Ödön Etelkától is, majd második feleségétől, Szirmay Gabriellától is elvált.)

Azonban Imre gyorsabban felelt, mint Károly:

– Nem tartom fontosnak a kérdést. Attól boldogok lehetnek.

Az anya Imre felé fordult:

– Nem téged kérdeztelek. Úgy látom, olyan házagnál forogsz, ahol az úri modorra nem sokat adnak.

Majd nem is várva választ, visszanézett Károlyra:

– Mert ha protestáns, akkor rendben van. De ha katolikus, akkor nincs rendben. Vallásos ember ezt nem teszi. Aki pedig nem vallásos ember, az nem tisztességes ember.

Erre csend következett. Imre már-már szólni akart, de aztán meggondolta. Úgyis hiába, nem érthetik egymást. És gondolatai visszaszálltak első szerelmére, Etelka fekete szemére, szőke hajára.* Az arcára, amelyet sehogy sem tud már maga elé idézni. Még úgy sem, ha arra gondol, hogy hogyan mosolyog, pedig ez kipróbált módszer elfelejtett arcok felidézésére. Ó, Etelka arca, az akkori versek, a zöld költeményes füzet, tetején a *Lant-virágok* címmel, hol van már mindez! Most minden más arcot elhalványítva egy új arc tündöklök ott, sugaraival égési sebeket rágva a lélekbe: barna haj, kék szempár. Az egy édes, jóságos, félreismert leány imádnivaló arca, akinek nincs más bűne, mint az, hogy református. Szabad ezért cserbenhagyni, ha férfi valaki?

Imre ment, robogott, repült, ahova daca, felfingerelt meggyőződése és forró vágyai vonzották. Egy késő nyári napon Erzs, akinél még most sem jutott ahhoz, hogy csak öt percet is beszélhessen vele négy szemközt, közölte vele, hogy a nógrádi szép napoknak nemsokára vége lesz: neki haza kell menni apjához Biharba.

A szerelmes fiatalemberrel megszédült a világ. Erről az eshetőségről még csak nem is álmodott. Abban az illúzióban élt, hogy ez örökön-örökké így lesz: Erzs a nagybácsi háznál lakik, ő minden szabadidejében felkeresi, szomszajosan fordul be a kapun, és mindig szomszajosan fordul ki onnan. Összes szerelmi eredménye eddig egy kézcsók volt, amit egy pillanat alatt lopott oda az édes ujjakra, felhasználva, hogy Fráter Pálné visszament valami nyitva felejtett ajtót becsukni. Ez

*A 65. oldalon volt már róla szó: Etelka szeme kék volt, legalábbis Madách annak látta (a *Lant-virágok*ban szeplő *Kék szem* című verse szerint).

volt eddig minden. Most Erzsí elutazik. S a világ nem dől össze erre a rémhírre, csak az ő szívében.

Nem lehetett szavát venni egész délután, jött-ment, üldögélt, mint az eszelős. Csak bámulta az elroppenni készülő pillangót. És bánatában is ujjongó örömmel látta, hogy Erzsí szótlanabb, kedvetlenebb, mint más-kor. Vajon azért, mert a rokoni jómódból és előkelőségből most visszacseppe a szülői háznak hír szerint igen szerény körülményeibe? Nem, nem, hogy szabad ilyen csúnyát gondolni! Azért kedvetlen, mert az udvarló fiatalember látogatásaitól kell megválni.

– Nem sajnálja itthagyni Nógrádot?

– Szívemből sajnálom.

A kék szemek megint rátündököltek a szerelmesre, egy egész mennyország mindenségével. És Imre nagy dologra szánta el magát.

– Remélem, atyjaura, ha eljön kegyedért, nem fogja Sztregovát elkerülni.

Erzsí zavartan kereste a választ.

– Nem tudom... őhelyette én az előre nem mondhatom... talán...

– De ha eljön, kegyed vele jön Sztregovára?

– Ha szívesen látnak.

Ez már nem volt habozó válasz. Ez már özvegy Madáchnénak szólt, akit Erzsí csak futólag ismert ugyan, de híréből kétségkívül jól ismerte már.

– Hogyne látnók szívesen! Édesanyám biztosan meg fogja szeretni kegyedet. Hiszen ki ne szeretné meg?

Erzsí nem felelt. Néma arcán a jövő kiismerhetetlen homálya hallgatott. Fráter Pálné, aki ott horgolt mellettük egy csipke főkötőt, jóakarattal közbeszólt:

– Persze, hogy megszereti. Nem olyan szigorú az az Anna, ahogy mondják. Csak a modora olyan.

Imre roppantul szerette volna ezt hinni maga is, de nem hitte.

Fráter József csakugyan megjött, hogy hazavigye a lányát. És csakugyan eljött látogatóba egy szeptember végi napon Alsósztrgovára. Az özvegyet is otthon találták. Tudta annak a módját Fráter Pál. Megírta egyszerűen az özvegynek, hogy a végtelen évek óta húzódó Zichy–Baross–Madách-féle ósiségi perben bizonyos tanúságtétel tisztázása

végezt meg fog jelenni Sztregován csütörtökön kora délután. Valóban meg is jelent. De nemcsak maga szállott ki a hintóból.

– Az én kedves Józsi bátyám ildomosnak vélte felhasználni az alkalmatosságot, hogy maga és leánya tiszteletét bemutassa a méltóságos asszonynak.

A méltóságos asszony arca nem húzódott nyájas vendégfogadó mosolyra. A királynő komolyságával vette tudomásul apa és leány kézcsókját. Aztán csak Fráter Pálnét engedte előre az ajtóban, fiatal lánynak még nem dukál öelötte járni, ha vendég is.

A mondvacsinált hivatalos ügyet hamar elvégezték, igen meglát-szott azon, hogy az alispán e látogatás céljára találta ki. Akkor aztán a parkba tessékelték a vendégeket. Károly az alispánnét mulattatta, és a még mindig mutatós Platthy Klára nem is titkolta, hogy szívesen veszi az ifjabbik Madách hódolatát. A háziasszony csak az alispánhoz intézte minden szavát. Erzsire egyetlen pillantást sem vetett, Erzséhez egyetlen szót sem intézett. Így volt az uzsonnánál is. Imre olyan ideges volt, hogy a bőréből szeretett volna kiugrani. Már bánta, hogy megpendítette ezt a látogatást. Bár valószínű, hogy számos látogatása után Fráter József amúgy is eljött volna Sztregovára.

Uzsonna után megnézték a szobákat, a bútorokat, a képeket. A zongora mellett azt mondta az alispán:

– Erzsike, lelkem, mutasd meg, mit tudsz! Jólesnék egy kis muzsikát hallani.

A lány egy pillanatig sem szabadkozott. Már ott ült a zongoránál. Elkezdett játszani.

– Ez a Hunyadi László! – szólt rögtön Imre, aki odakönyökölt a zongorához, és úgy viselkedett, mint a nevelő, mikor növendékét egész bizottság vizsgáztatja.

– Szép darab – jegyezte meg az apa, csak hogy mondjon valamit.

– A télen játszották először a Nemzeti Színházban – sietett Imre –, és Erzsike kisasszony már tudja. Igazán szép.*

Még dúdolni is próbált, hogy elfogulatlanságot hazudjon. „Öröme fel, Gara, borús eged derül.” De a vállalkozás nem sikerült. A hangja ki-

*A bemutató 1844. január 27-én volt a Nemzeti Színházban.

nosan meghicsaklott izgalmától. Pedig most nem is volt rekedt. Lop-
va, félve anyjára pillantott. De annak arca merev volt és mozdulatlan.

Erzsi még játszott egy darabig, aztán felállott. A társaság dicsér-
gette, és indult a másik szobába.

– Ne menjünk még – szólta Imre, s most ő ült le –, ki ismeri már a
Himnuszt?

– Micsoda himnuszt? – kérdezte Fráter József.

– A Kölcsey-félét.

Fráter József csak a fejét ingatta értetlenül.

– Mi már kívülről tudjuk – szólta Madách Károly –, Emi bátyám meg-
hozatta a hangjegyet, napok óta mind a ketten csak ezt játszunk.

– Tudniillik – magyarázta Imre udvariasan az imádott lény atyjá-
nak – pályázatot írtak ki annak, aki a legszebb zenét csinálja Kölcsey-
nek arra a híres versére, hogy: „Isten áldd meg a magyart”.

– Aha, aha – bölöngatott a bihari úr, de látszott rajta, hogy a vers-
ről sohasem hallott.

– Ezt a pályázatot Erkel Ferenc nyerte meg. Ő kapta a hús aranyat.
Pár héttel ezelőtt nagy cécóval mutatták be a művet a Nemzeti Szín-
házban. Csakugyan nagyon szép.*

– Halljuk, halljuk! – szólta Fráter Pál.

Imre elkezdett játszani. Károly odaállt a zongora mellé, és félhan-
gon énekelte a melódiához a szöveget. Fráterék érdeklődve hallgatták.
A játékos nem nézett fel, erősen figyelte még a kottát, nehogy félre-
fogjon. De mikor Károly másodszor is befejezte, hogy: „...a múltat s
jövendőt”, akkor felnézett. Egyenesen Erzsire. És szívdobbanva látta,
hogy Erzsi szeme tele van könnyel. A dal meghatotta. A zongorázó
táblabíró szeretett volna felugrani, hogy odarohanjon a leányhoz, és
leboruljon előtte. Ez volna a könnyelmű és felületes? Aki ilyenkor sír?

– Nézd mán ezt a kis bolondot – szólta az alispánné becéző hangon,
és saját csipke keszkenőjével szárogatta a lány két szemét, hogy még
feltűnőbb legyen.

– Úgy szégyellem magam – rebegte szendén Erzsi.

*A Nemzeti Színházban a bemutató 1844. július 2-án volt, a kotta szeptember 10-e
körül jelent meg.

Imre szívében hatalmas hullámot vetett a szerelem. És megint any-
jára pillantott. Annak arca most is olyan volt, mint a szoboré.

Vacsorára már nem maradtak a vendégek. Még estére bent akartak
lenni Gyarmaton. Imre nyergeltetett, hogy lóháton kísérje őket a rárósi
hídig. A búcsúzás kétféle hangon folyt: a Fráterek nagy hangossággal,
kiabáló nyájassággal búcsúzkodtak, özvegy Madáchné és Madách Ká-
roly udvariasan, kissé mereven. Imre már jött a hátsó udvar felől lóhá-
ton. Ott nyargalt a hintó mellett a rárósi hídig. A hídnál megállt a batár,
most már jött a nagy búcsú. Erzsi elutazásáig már nem láthatták egy-
mászt. De hogyan lehet búcsúzni ennyi tanú, ennyi családtag előtt vala-
kitől, akinek soha egy félórát sem lehetett mesélni arról a tenger mély-
ségű sok-sok mindenről? Sehogy. Csak nagyon erősen meg lehetett
szorítani a feléje nyújtott kezecskét, és Napóleon minden diadalánál
nagyobb diadallal érezni a szorítás félreismerhetetlen viszonzását.

És még egy fontos dolog, mielőtt a batár megindul Gyarmat felé:

– Kedves Józsi bátyám, szabad-e levelet írnom Erzsike kisasszony-
nak?

A bihari apa szélesen, kedélyesen válaszolt:

– Tanuld meg, édes öcsém, hogy ezt sose az apától kérdezd, min-
dig a széplánytól!

Nevetés. Integetés. Robog a batár. A lovasember soká nézi a por-
felhőt. Még akkor is, mikor már nem látja. Akkor aztán hazaporosz-
kál. Otthon néma arcok, fagyos csend. De Imre most már nem törődik
vele. Most már tudja, hogy döntött. Akkor is, ha száz pokol kél ellene.
Ez a lány társa neki, a többi nem fontos.

Az a levél még nem mehetett mindjárt Biharba. Erzsi nem utazott
egyenesen haza, hanem édesapját valami erdélyi fürdőre kísérte. Címe
bizonytalan volt. És más is bizonytalan volt: Imre döntése. Mikor Er-
zsi ott volt azon a szeptember végi napon Sztregován, kedve lett volna
helyben azonnal megkérni a kezét. De most a leány nem volt itt maga,
csak illatos emléke. Szontagh Pali józansága, szeretete, bölcs barátsága
pedig itt volt. Ha a jó baráttal együtt volt, vagy levelet írt neki, vagy
levelet kapott tőle, a lelkében égő kék szempár valahogyan elhalvá-
nyodott. Ilyenkor az volt az ösztöne, hogy Erzsinek akármikor írhat,
nem fontos még a legnagyobb kérdést eldönteni. Nem fontos egyelőre,

hogy Erzsí merre jár, elég a tudat, hogy van a világon. De ha otthon látta édesanyja néma arcát, sértődöttségének rideg makaességát, akkor rögtön feltámadt benne a lázadás. És írni szeretett volna rögtön. Így hányódott habozásban, vívódásban, gyötrődésben, a leánnyal foglalkozó vad álmokban, hirtelen megmutatkozó és megint eltűnő életuntságban. Amellett megint beteg volt. Súlyosan köhögött, és párnáján reggel nem egyszer vérnyomokat talált megint. A benső küzdelem lassanként tűrhetetlenné kezdett válni. Novemberben az alispán újságolta neki, hogy Erzsí már otthon van Cséhteleken. Most már írni kellett volna azt a levelet. Egy hétig szinte alig aludt valamit. Akkor egy éjjel, mikor nyögve és lázasan birkózott megint az álmatlansággal, felkelt, megrakta a még parázsló tüzet, és leült írni. Írt hajnalig. Összeszedte Erzsíhez eddig írott szerelmes verseit, s írt melléjük egy szerelmi vallomást. A levél úgy kezdődött, hogy: „Kitépem keblemből szívemet ’s úgy nyujtom oda a világ legbájosabb angyala elé tenyere-men.” S úgy végződött, hogy „mindhalálig”.* Eleje és vége között keserves panaszok: bizonyára elfelejtette már, pedig a nyáron milyen kedves, milyen édes tudott lenni...

Másnap maga vitte a levelet Szakalba, a postára. Hazajövet félútról már szeretett volna visszafordulni, hogy nem jött-e már válasz.

Nem jött a válasz egy hét múlva sem, mikor már talán jöhetett volna. Tíz nap múlva sem jött, mikor bár biztosan itt lehetett volna. Imre tudósítással tartozott a Pesti Hírlapnak, azt is halogatta egyik napról a másikra. Csak a levelet várta Biharból. Egy nap mégis megemberelte magát, s nekiült a tudósításnak, hogy ezzel is elfoglalja magát. Így kezdte: „Ismét elkésett levél, kiáltand föl ön. És én megmondom, hogy ön az oka: miért választott levelezőül engem, kinek gondolata hetedik megyéig sóvárog, kinek eszerint levelei is csak epedések a boldog jövő után, s tört remények a jelenben.”**

*Madáchnak Erzsíhez írt leveleit nem ismerjük, kivéve verseinek *Levelek* címet viselő ciklusát, amelyben vannak Erzsíhez írt verses levelek is. Az idézett prózai rész minden bizonnyal az írói fantázia terméke.

**Harsányi kihagyásokkal és apróbb változtatásokkal idéz. De nem ez a gond. A tudósítást az 1845. január 13–18-ai közgyűlésről írta. Az 1844. december 9-i levelet kb. egy hónappal korábban meg kellett kapnia!

És végül mégis megjött a válasz. Imre most már több időt töltött Szakalban a postakocsi várásával, mint otthon. Ott olvasta el a levelet a postán, ahogy a kocsi ládájából kivették a környék postáját, s abból az övét kikeresték. Ezt olvasta:

„Cséhteleken 1844^{ik} Dec 9^{én} Isten! Kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatot adj erőt össze szedhetnem zajongó keblemek érzelmeit, adj erőt egy gyenge ’s ahoz bátortalan lénynek egy szíve úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! Erzem szívem ’s lelkem szerinti kötelességemnek ön felhívásának jelen soraimal áldozni, – áldozni pedig erköltsi erőmnek szakadásával; mert hiszem illy gyenge lény szenvedni csupán de nem senyveszteni teremtetett – ’s óh a gondolat! önnek lelkes férfiú csak egy percnyi bánatot okozhatni tudva – évek áldozatival is mellőznék – Ah de most is hol kezdjem, ’s mint legyen elég szerénytelen Ön kívánságát ki elégíthetni akarni igentelen léttemre, kibem nem lakozhat olly hiúság hogy: bár egész valómat megrendítő – ’s egy áttalján büntelen vádló soraira úgy, mint igenytelenre halmozott soha eléggé meg nem bethűlhető nyilatkozatira, meg tartva önt kivéve! minden mástól független érzelmimnek ’s ebből folyható bátortalságomnak típusát – – – azért kérem önt mindenre mi előtte bethűs és szent, ne adjon gyanuinak ne kétkedésinek helyt bethűs kéblében ne kívánságon töllem is új valamit, mert ha önnek sorait viszhangoznom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva – ha kenszerint – felelek: hogy igen is ön iránti lelkes, vonzódásomnak ’s mindenekfeletti bethűlésemnek szeplőtelen zománczát meg válasunk óta szilárdúl táplállyal kebelem, ’s nem ösmérve idegen vágyakat nem ohajtva, vagyok a’ régi, ’s csupán a’ régi ön iránt – ön által is ösmért vonzódásom nem olly könnyen – mint ön gyanítani látszik! – bomolható kötelékeivel; ’s ez úgy hiszem mostanra elég; szeretvén felteni nagy lelkűségéről azon szánalmat ’s részvétet, mely szerint egész érzékiségem meg remdítéséből tamadt szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihenést engedni nem sajnálанд – – – F. E.”

Imre semmi pihenést sem engedett. Azonnal válaszolt a levélre, amelyről anyjának nem szólt semmit. Megkérte Erzsí kezét.

De ezt már meg kellett anyjának mondani.

XXIII.

Megmondta. De előbb szépen előkészítette a családi jelenetet. Írt Marie-nek Keszegre, hogy jöjjön át életbevágó dologban segíteni. Marie örömmel jött, teljesen egyedül éldögélt a keszegi kastélyban, a kis Pepi a Teréziánumban tanult. * Örült a magányos asszony, ha sivár életében felcsillant valami érdekesség. Kivált ilyen, ahol résztvevő lélekre volt szükség. Marie maga volt az odaadó, érzelmes jószág, könnyen meghatódott, könnyen sírt, s ha ő kedvelt valakit, vagy őt kedvelték, nem ismert mértéket a lelki odaadásban. Imre elébe lovagolt a kocsinak jó messzire. Volt ideje, míg Sztregovára értek, németül – hogy a kocsis ne értse – megmagyarázni nővérének kimondhatatlan szerelmét. Marie meghatóttan hallgatta a hintóban. Ahogy a hintó mellett lovagló öccsére nézett, hűség és melegség ült odaadó tekintetében.

Mikor a viszontlátáson s az első mindig egyforma mondatokon túl esve együtt ültek az ebédlőben, Marie elkezdte:

– Édes jó mamám, a szegény Palitól kaptam levelet.

Özveggy Madáchné felemelte a kezét.

– Tudom. Fogadkozik, hogy szolidan viseli magát, és pénzt kér. Hát csak viselje szolidan magát, pénzt nem kap.

– Én küldenék neki szívesen – szólt most Imre –, de magam is szűken vagyok. Ti tudjátok legjobban. Én nem értem ezt a Palit, mit képzel: hogy én úgy élek, mint Dárius maga.

– Azért írhatnál neki, szegénynek – szólt szerényen a jó Marie.

– Hát abban igazsága van. Utóbbi időben minden dolgomat elhanyagoltam egy kicsit. Jóvá fogom tenni.

Kínos szünet következett. Mindenki tudta, hogy Imre az utóbbi időben ki miatt hanyagolta el minden dolgát. Ebben a kínos szünetben szán-ta el magát a leendő vőlegény.

– Ha már ilyen szépen együtt vagyunk, nekem is van valami bejelentésem. Megkértem feleségül Fráter Erzsit.

*Lánya, az 1839-ben született Huszár Anna, együtt élt vele Keszegen.

Mély csönd támadt. Károly feszülten figyelte anyját. Az érzékeny Marie azonnal sírva fakadt. De ő is anyját figyelte.

Özveggy Madáchné arca mozdulatlan maradt, mint máskor. Csak egy valami történt, ami igen ritkán fordult elő ennek a vasból való asszonynak életében. Szeme sarkából mindkét oldalon két vastag könnycsepp indult el lefelé a vékony orr mellett, végig a finom, márványszerű arc-bőron, amelyet az özveggy még most, ötvenöt esztendőskorában is sok-féle kendőzőszerrel gondosan ápolt. A két könnycsepp leszaladt a vékony ajkak széléig, s ott megakadt két mély ráncban, amelyeket még sírás közben is odavéssett a konok büszkeség.

Imre sápadtan nézte anyját, nem tudott mit csinálni. De Marie is, Károly is felugrott, hogy megölelje. Ő mindkettőt elhárította, felállt, és Imrének egyetlen szót sem válaszolva, átment a saját szobájába.

– Utána megyek – mondta Marie habozva, és Károlyra nézett.

– Hagyd egyedül – szólt Károly –, ilyenkor mindenki terhére van.

Hallgattak, mindhárman a földet nézték. Imre keserűen megszólalt.

– Marie, hát te sem örülsz, hogy boldog leszek?

– Emikém! – sikoltott bűnbánóan Marie, és hangos sírással borult öccse nyakába.

Az öregasszony nem is jött elő aznap. Vacsoráját szobájába hozatta. Aztán kiüzent, hogy Marie-t szeretné látni, később Károlyt hívatta. Imre erről már nem tudott. Rögtön a szótlan és lehangolt vacsora után visszavonult szobájába és bezárkózott. Ruhástul vetette magát az ágyra, és végzetlenül bánatosnak érezte magát. Hogy könnyítsen magán, elővette Erzsit levelét, és újra meg újra elolvasta. elcsodálkozott a kuszált agyon okoskodott mondatokon, amelyeken erősen érzett, hogy aki írta őket, minden szót megfontolt. Alázat volt a levélben, megtiszteltetés, és a felajánlott szerelem elfogadása, csak egy hiányzott, az az egy szó: szerelem. Ehelyett bonyolult körülírása a nem egykönnyen változó régi érzelmeknek. Az is hiányzott, hogy: „Imrém, egyetlenem”. Ehelyett „lelkes férfiú”. És egy kínzó közlés is: hogy Erzsit neki semmi áron nem akar fájdalommal okozni. Neki, a lelkes, előkelő, nagyeszű férfiúnak. Hát a részvétnek is része van ebben a levélben, a sajnálkozásnak, a nagyszerű fiatalember tiszteletteljes megbecsülésének? A levelet mé-lán ejtette ölébe, és egy régi francia versike jutott eszébe, amelyet va-

laha szegény Sréter János mutatott neki. A királyról szólt a vers, aki szívből irigylő a fiatal pástort. Milyen jó is volna vagyontalannak, ismeretlennek, de tagbaszakadt, egészséges fickónak lenni, hogy Erzsébet ezt szeresse, és ne a nagy férfit. A levél, amely pár napja még az egek örök boldogságát zendítette meg benne, most nem adott neki enyhülést. Úgy aludt el, hogy háborgó szívvel, vak tudatlansággal nézett a jövőbe, és csak egyetlenegy gondolatba tudott kapaszkodni: hogy a bolondítóan kíváncsi leány az övé lesz.*

Másnap reggel még öltözködött, amikor Károly jött be hozzá.

– Beszélnem kell veled, Imre.

Ő volt az egyetlen családtag, aki sohasem szólította Eminek. Csak Imrének. Az elsőszülött iránt való tisztelet volt ebben. De egy kis idegen ízű tartózkodás is. Károly ilyen természetű ember volt.

– Beszéltél a mamával?

– Igen. Éppen azért kell most veled szólnom. Alkalmatosabb így, hogy ne izgassátok egymást.

– Szóval? Beleegyeznek?

– Beleegyeznek, mert tehetetlen. De azt kiköti, hogy együtt ne lakjatok. Ő pedig ebből a kastélyból nem akar kimenni. Ezt a kíváncsiságát bizonyára te is belátod. Öreg már, élete javát ebben a házban töltötte el, itt élt apánkkal, és innen temette el. Nekünk gyermeki kötelességünk, hogy öregségére a maga rendjét, kényelmét meghagyjuk neki.

– Természetes. Én bármire hajlandó vagyok.

– Úgy gondoltuk, hogy vedd át Csesztvét, és azon gazdálkodj önállóan. Az a felső kúria** nincs ugyan valami jó karban, de rendbe lehet hozatni. Hogy erről beszélünk, talán jó lesz, ha kicsit végigfutok azon, hogy mi minden történt vagyoni állapotunkban, mert te ezek iránt nem igen szoktál érdeklődni, pedig nem árt számon tartani az ilyesmit. Az

*Madáchnak ekkor nem volt vagyona! Csak 24. születésnapján, 1847. január 20-án lett volna nagykorú, addig azonban nem tarthatott igényt semmire sem, ha csak nem kéri (s kapja meg) a nagykorúsítását. Egészen biztos tehát, hogy ezzel ő is, édesanyja is számolt; utóbbi ezáltal, ha elméletileg nem is, gyakorlatilag megakadályozhatta volna a házasságot. Nem tudjuk, hogy anya és fia milyen „kártyákat” játszott ki egymás ellen.

**A Majthényi családnak két kúriája volt Csesztvén. Az alsóban akkoriban a Majthényiak (Majthényi Pál és családja) laktak (ma polgármesteri hivatal).

öreg Bory igen használható ember, anyánk az ő segítségével eddig csak növelte a vagyont. Tíz éve gazdálkodik anyánk, és azóta kifizette Hanzélyékat, Pongráczot, Vosztrinet.

– Ne haragudj, Károlyom, ezt hagyjuk, ebben a lelki állapotban én nem tudok ezekről beszélni!

– De bocsáss meg, ha átveszed Csesztvét, mégis csak beszélni kell az én leendő részemről, meg a Paliéről is.

– Beszélünk, hogyne. De most előbb az én házasságomról.

– Hát jó. Ha Csesztvét átveszed mindazzal, ami hozzája tartozik, például Csalomjával, ami most már zálog folytán egészen a mi kezünkön van, az körülbelül megfelel a rád eső résznek. Abból rendesen meg is élhetsz.

– Ne ezt, Károlyom, ne ezt! Az eljegyzéssel mi lesz, meg az esküvővel, azt!

– Az eljegyzésről azt gondoljuk, hogy tartsd, amikor akarod, anyánk nem akar beleszólni. Az esküvőt talán jobb volna a lányos háznál tartani, hiszen az úgy szokás különben is.

– Anyám eljön?

– Nézd, ő közel van a hatvanhoz. Elkívánhatod tőle, hogy töresse magát Biharig? Majd hazahozod az asszonyt, aztán összejönnek. Anyánknak elhatározott szándéka, hogy feleségeddel szemben a rokoni viszony ellen nem fog véteni. Amíg feleséged megadja a neki járó tiszteletet, és ellened nem vét, addig ő leányának tekinti.

Imre nekiugrott Károlynak és megölelte.

– Károlyom, kedves öregem, hát miért nem ezzel kezdted? Én szaladok anyánkhoz. Hol van?

Károly útját állta a rohanni készülőnek.

– Ne menj. Ő most még jó darabig nem kíván ezekről a dolgokról beszélni veled. Azért vagyok én itt most, hogy amit tisztázni szükséges, azt tisztázzuk. Mert van még tisztázandó. Mi lesz a születendő gyermekek vallásával?

– Erre nem gondoltam még. De természetesen reverzálist veszek Erzsébetől. Én jó katolikus vagyok, nekem csak katolikus gyermekeim lehetnek. Nincs kétségem, hogy ő a reverzálist megadja.

Az öcs bólintott. Ez is rendben van. Felállt és kezét nyújtotta:

– Akkor hát tiszta szíveimből kívánok kedves bátyámnak igaz boldogságot!

Imre erősen kezét szorított Károllyal, és a szemébe nézett. Ott nem látott mást, mint józanságot, nyugalmat és úri tisztességet.

– Köszönöm, kedves öcsém. Az én boldogságom akkor lesz teljes, ha azt, akit én választottam, ti is szeretni fogjátok. Ez úgy is lesz, hiszen Erzsí olyan kedves, jószágos és szerény. Mind megszeretitek, majd meglátod! Még azt is remélem, hogy anyánk nemkülönben megszereti. Az lesz az én életem legszebb ideje.

– Nem anyákon fog múlni – felelte Károly.

Imre ránézett, de lenyelte, amit mondani szeretett volna. Hogy ez a megjegyzés a pártember megjegyzése volt. Ezt nem az öcs mondta, hanem az anya. Mindegy. Fő, hogy a nehezén túl vagyunk.

– Adjá Isten! Hát én akkor minél hamarább szeretnék átköltözni Csesztvére, hogy ott leendő otthonomat rendbe hozzam.

– Szabadságodban áll akármikor. Előbb azonban mégis át kell esned a későbbi osztályt előkészítő tárgyaláson. Ez ügyvéd nélkül és térképek nélkül nem megy. Ha úgy tetszik, bemegyek veled Gyarmatra, jelöld meg az időt. Pali öcsénk érdekeit anyámmal megtárgyaltuk, azt majd, ha fűled lesz hozzá, kifejtendem.

– Igen jó! Mehetünk Gyarmatra akár holnap is. Csesztvére pedig átköltözöm mindjárt karácsony után, az ünnepeket még megvárom itthon.

– S mi a szándékom az esküvővel?

– Nem tudom. Most várom Erzsí válaszát, amely nyilván más nem lehet, mint hogy beszéljek kedves szüleivel.* Nekem tehát le kell majd mennem Biharba. De ezt hamarabb nem tehetem, mint hogy körülnézzem Csesztvén. S még a januári közgyűlésen fel akarok szólalni.

– Megbeszélted az alispánnal?

– Meg.

– Most már a nagybátyád lesz. Remélem, megmutatja, mit tud.

Imre megint nem szólt semmit, pedig megint lett volna valami mondanivalója. A közeleti tisztaságról, amely ellen ő nem óhajt véteni rokonai összeköttetésekkel. Neki csak az kell, amiben az elveknek szolgálhat. De nem akart erről beszélgetést kezdeni Károllyal, akinek

*Erzsí édesanyja ekkor már nyilván nem élt.

már erős nézetei voltak a családi imperializmus szerepéről a megyei pártéletben.

Ebédig nem látta anyját, étkezésnél találkoztak. Nem is volt valami rossz hangulat. Mindenki óvatosan került az olyan beszédtemákat, amelyek a levegőben lógó nagy esettel kapcsolatba kerülhetek volna. Szinte közömbös hétköznapi ebédnek látszott az egész. De hiába próbálták mindnyájan könnyedeknek és természeteseknek látszani, mindkinek nehéz volt a szíve.

S ettől fogva úgy jártak-keltek a házban Imre körül az ott lakók, mint valamely felbomlásához közelgő szerződés felei, akik a búcsú óráját türelemmel várják. Marie elutazott, de karácsonyra eljött, ott volt Nincsi is. Csak Pali tartotta Nyitrán az anyai száműzés. És karácsonykor ugyanilyen hangulat ült a családon. Kínos feszesség a társalgásban, kényszeredett tapintat, bizonyos nevek, idők, helyek említésének tojás-táncszerű, gondos elkerülése. Soha még ilyen zavartalanul, és soha még ilyen kínosan nem folyt le a sztrigovai kastélyban a karácsony ünnepe.

Általában a boldogság mesebeli álmát csupa kínos dolog vette körül. Az ügyvédi tárgyalás lezajlott, s ott a két fivér között nem merült fel ugyan semmi anyai ellentét, de Imre, aki anyjával nem tárgyalhatott, itt kellett, hogy felvesse kérését: neki soron kívül pénz kell. Ötezer forintot kért, ennyiben számította ki szükségleteit az esküvő idejére. Károly közvetítésével jöttek-mentek a válaszok. Meglesz a pénz esküvő előtt, csak idejekorán közölje a házasságkötés dátumát. Aztán mivel Erzsí válasza, mely pontosan megjött, csakugyan nem tartalmazott mást, mint az előrelátottat, Imrének számolnia kellett azzal, hogy elutazik Biharba háztűznézőbe. Ahhoz pedig útiköltség kellett. Anyjához nem akart még külön soron kívüli pénzkéréssel fordulni. Végig gondolta azokat, akik pénzével tartoztak. De vagy olyanok jutottak csak eszébe, akik megadták a tartozást, vagy olyanok, akikhez egész biztosan hiába fordult volna. Csak egy adósa bíztatott reménnyel: Szontagh Pali. Az jelentős baráti summával tartozott neki.

A lefolyt hetek alatt többször találkoztak, politikát és vármegyei életet a régi barátság bizalmas hangján beszéltek meg ezúttal is, de a lányról mélységesen hallgattak. Most azonban mégis csak szólni kellett. Fél-szegen, kényszeredetten adta tudtul a nagy hírt, élete legnagyobb hírét,

barát a barátnak. Még szidta is magát titokban: miért ez a zavar, miért ez a nevetséges szemérem a jó barát előtt, mi van itt leplezni vagy szépiíteni való?

– Hát, Palikám, nagy újságom van, elveszem Erzsit.

Szontagh Pali nem lepődött meg. Nyilvánvalóan hallott már valamit harangozni, és várta a hírt. De nem azt tette, amire a nősülő pajtás oly éhes volt: nem tárta ujjongva ölelésre karját. Hanem nyugodtan, a maga mérlegelő, de szókimondó módján ezt felelte:

– Nem tartom helyesnek, hogy elveszed. Ha szerelmes vagy belé, azt gondolom, le kellene győznöd a szerelmet. De ha ezt nem teszed, és mégis elveszed, jól tudhatod, hogy nálam igazabb szívvel senki sem kíván téged boldognak látni.

– Nagyon köszönöm, Palikám. Igazán köszönöm. De miért nem tartod helyesnek?

– Mert én úgy látom, hogy nem vagytok egymáshoz valók. De lehet, hogy tévedek.

Hálás, megkönnyebbült mosoly köszönte meg ezt az utolsó mondatot. Imre úgy érezte, hogy rendben lesz minden. Áttértek a politikára, amelynek hullámai Pozsonyból eredvén, egyre szélesebb hullámokat vetettek: a diéta nyíltan kifejezte bizalmatlanságát a Bécsből irányított kormányzatnak. Érdekes és izgalmas téma volt, a két reformpárti nagy érdeklődéssel beszélte meg a januári közgyűlésen követendő álláspontot. Mikor azonban elváltak, Imre valami fonákot, valami nem rendjén lévő érzett. Kutatott magában egy darabig, míg végre ráeszmélt, hogy barátja magatartását hüvösnek, bajtársiatlannak találja, sőt, egy kicsit rossz néven is veszi. Vállat volt. S pár nap múlva Sztregováról megírta a pénzügyekkel foglalkozó levelet: „– Még egy fontos tárgyat kell megírnom, nem kell mondanom milliომ kiadásaimat melyeket csesztvére költözésemtől vont maga után úgy hogy kérni vagyok kénytelen légy olly szives és kis tartozásodat fizess meg bizonyosan új év előtt, igen szükséges volna ’s ha nem tennéd nagy zavarba hoznál. Kérésemet újítva ’s teljesítését remélve vagyok igaz barátod Madách Imre.” Mielőtt útjára bocsátotta volna a levelet, mégis meggondolta magát, s hogy sorainak nem is szándékos ridegségén enyhítsen, hozzáért még a levélhez egy utóiratot: „A fent írtat vagy küld el Sztregovára vagy mi sokkal ke-

lemesb lesz hozd el magad új év előtt honnan együtt mehetünk Csesztvére \. szécsénybe. – A többi közt új év után szécsényben leg alább egy hetet akarok tölteni.”

A pénz azonnal megjött. Szontagh Pali nem is várta meg a legközelebbi postát, hanem hajdújával Szécsényből Sztregova felé igyekvő szerkesztőt keresett, azzal küldte el. Imrét kicsit elfutotta a pirosság a tüntető pontosságra. Állandó elszámolásban voltak mindig, hol ő tartozott barátjának, hol az neki, Pali sokat kártyázott, gyakran jött hirtelen zavarba. Gazdag fiatal emberek között, akik ilyen jó viszonyban vannak, ez természetes. Most történt első ízben, hogy egyikük tartozására emlékeztette a másikat.

– Eh! – mondta hangos bosszúsággal, pedig egyedül volt a szobában.

De a szerelem várva várt teljesülése előtt gyülekező sok kényelmetlenségre vigasztalást adott a politika. Fráter Pál már tudott a regény egész eddigi folyásáról. Erzsike is megírta az alispánnak. És volt egy délelőtt, mikor Imre bement az alispáni hivatalba, s Fráter mindkét kezét megszorítva, gyönyörködő boldogsággal nézett táblabírája szemébe.

– Igaz, amit hallok? Az a kislány írt valamit a feleségemnek.

– Igaz – felelt Imre, itt is valami szemérmes kényszeredettséggel a harsogó öröm helyett, amin maga is csodálkozott, hiszen ezen a helyen igazán leplezetlenül örülhetett volna.

Az alispán azt sem tudta, hova ültesse leendő rokonát. Félbeszakíthatatlan himnusszal áradozott Erzsike egyéniségéről. És szüleiéről, hogy milyen áldott, derék emberek azok. Aztán óvatosan puhatólódzni kezdett, mintha másról beszélne:

– Hát otthon mi újság? Édesanyád öméltósága hogyan van?

– Köszönöm. Örül a fia boldogságának. Bár ezt a boldogságot nem fogja folyton közelből szemlélhetni, mert ha megházasodom, Csesztvére költözöm.

Az alispán homlokán ború futott keresztül. Ami Imre figyelmét nem kerülte el. Az alispánnak nem tetszett Csesztve. Voltaképpen érthető, hiszen a hűgát szívesebben látná a büszke sztregovai kastély asszonyának. De erről csak arca beszélt az alispánnak, szava nem.

– Csesztvére? Gyönyörű kis falu. Boldog fiataloknak való. Ugyan áruul el már a titkodat, kópé, mivel csavartad úgy el a fejét annak a kislánynak? Jól van no, ne pironkodj! Beszéljünk a közgyűlésről.

Beszéltek a közgyűlésről. Megtanakodták az erőviszonyokat, meghányták-vetették a lehetséges felszólalókat. Mikor lesz előnyösebb Imrének beszélni, kik előtt és kik után? Ez a figyelem járt volna neki az ellenzéki alispán részéről akkor is, ha nem szándékoztak volna összerokonosodni. A reformpártnak a fiatalok közt Madách Imre volt legelső legénye. És ifjú szónokoknak ritkán kijáró csend fogadta, mikor a közgyűlésen rákerült a sor.

Mint mindig, most is lihegő, torokszorító lámpalázzal kezdte, de mint mindig, most is megtalálta gyorsan elektromos összeköttetését a terem figyelmével. Kedvvel beszélt, kellemesnek tudott hangjának örülve, s gyönyörködve abban az erőteljesen összefoglalt politikai hitvallásban, amelyet ezen a gyűlésen akart először programszerűen, teljes áttekintésében kifejteni. A haladás, a reformok pártjának magasra röppenő kiáltványául szánta ezt a beszédet, mintegy előszavául annak a közéleti tevékenységnek, amelyet a boldog házaselet nyugalmas megüdült szellem fog a legszebb és legnagyobb célokért kifejteni.

Miután a vármegye két követének lerótta a közgyűlés elismerését, rátért a jövőre:

– Tekintsük először is a kormányt mint haladásunk egyik akadályát. A kormány már fogalmánál fogva is a státus akaratának többségéből folyó hatalom, melynek magát a kevesebbség természetesen alája rendeli. Ha a kormány nem ezen az alapon nyugszik, ha a nemzet nagy többségével ellenkező elveket valló erő: akkor nem kormány többé, hanem a nemzetnek ellenséges tábor, mellyel örökös küzdelemben mindkét rész azon törekedend, hogy a küzdőteréből minél többet foglaljon magának.

Úgy hallgatták a rendek ezt a merőben új hangot, hogy még tapsolni is elfelejtettek. Egyszerű, világos volt ez, és tiszta munka, mint az egyszeregy. Szoktak itt beszédek mondani ragyogó vitézkötés módjára, kacskaringós szóvirágokkal. Szoktak szónokolni a *Tripartitum*, az összes diéták részleteinek kábító ismeretével, percekig tartó latin idézetek szavait zsúfolva a „pars” és „titulus” számainak pontos felsorolásával. Szoktak támadni is lendületes gorombasággal, párhévtól tajtékozva a mennydörgés ijesztő hangján. Taps jár ki mindezért. De az ilyen beszéd csodálkozást gerjeszt, ez olyan meggyőző, mint az olvasókönyv maga. Ennek feszült figyelem jár, nem taps.

– Nem kisebb gátja a sikernek törvényhozásunk belszerkezete. Természeténél fogva feltételezné a kétkamrai rendszer, hogy az alsóházban a nemzet minden érdeke és minden rendű lakosa képviseltessék. A felsőház pedig a nép elismert kapacitásaiból s jobbjaiból állván, ne oly szándékkal üljön ott: mindent elkövetni az alsóház kívánatainak meggátlására. Jelenleg az alsóház hogyan emelheti magát a nép szavának méltóságára, mikor csak egyetlen osztályt képvisel? S mindkét ház hogyan remélhet nyomosságot okainak, ha a nép érdekében szónokol, mikor tizenhárom millió helyett csak ötszázezret képvisel? Joggal kérdezhetnők: ki bízta meg őket a nemzet gondnokságával?

Vakmerő szavak, még az erősen ellenzéki Nógrádban is. De a szónok nem kímél semmit és senkit. Kifejti, hogy a közteherviselés elvének kívánsága immár vérré vált a nemzetben. Azonban kifejti, hogy semmi magasztos kívánságból törvény sohasem lesz, míg a vármegyék megtartják a részletes követi utasítások hagyományát, hiszen így az országgyűlésen senki a másikat érvekkel meg nem győzheti, s a törvény mindig két-három szavazattöbbség kínos eredménye. De nem kell megijedni, ez a szónok nem jakobinus mégsem! A francia forradalom eszméit olvasta fiatal korában, de aztán Sréter Jánoshoz járt vármegyei iskolába. Nagy meglepetés: heve okos, tüze higgadt. Előre akar jutni, tehát megkerüli a falat, ahelyett, hogy fejfel nekimenne.

A szónok végül indítványt terjeszt be, hogy a közgyűlés szabja meg az ezentúl követendő általános elveket. Majd azokat a szereposztás szerint más haladó párti szónokok fogják javallni. Tudjuk, mik azok: felelős magyar kormány, népképviselő, közteherviselés. Egyelőre ennél a szónoknál tartunk. Hány éves ez a politikus, aki köré embergyűrű tódul, hogy a hatalmas éljenzés közepette ölelgessék, kezét szorongassák, vállát veregessék?

Mához két hétre lesz huszonkettő.* De már holnap szeretne Biharba indulni, mert szerelmes valakibe, aki ezúttal nem volt itt a karzaton. Mégis nehéz szívvel indul, mert anyja áldása nélkül kél útra. Az anya sem volt itt a karzaton.

*Más forrás szerint 1845. január 14-én hangzott el a beszéd.

XXIV.

Tél van még, az egész világ csak fehér, meg fekete. A kis csesztvei parasztházak mélyen süppedtek a hóba, a patak befagyott, jégtől sikamos pallóján nem bátorságos átmenni. Az élet alszik, csak itt-ott kereng valami füstöcske a házak felett, mint a lélegzet, amely az alvót megkülönbözteti a halottól. Minden hang és minden mozdulat meglepetés ebben a hófehér némaságban. Ha elsuhan egy varjú fekete foltja a fehérre, vagy a kanyarodónál nyikorogva felbukkan a semmiből egy ökörvonta trágyaszekér, olyan az, mintha a berámázott kép mozdulna meg.

Fent a domb vállán mozdulatlan szunnyad a behavazott kúria. Régimódi nemesi udvarház, alacsonyra épült, ablakai szűkek. Mögötte s oldalt vén fák sötét törzsei, alacsony bokrok fekete vázai mutatják a park helyét. Szűz a hó mindenütt, csak egy úton vezet keréknyom ki felé. Meg aztán amarra a kilapátolt gyalogösvény a templom felé, annak kicsiny tornya éppen idetekint a kúriára.

Ezenyolcszáznegyvenöt. Köröskörül mélyen hallgat a nógrádi tél.

Madách Imre, immáron nem sztregovai, hanem csesztvei lakos, úton van Csesztvéről Biharba. Hosszú az út, napokig tart. Több helyen meg kell hálni, az utak rettenetesen rosszak. Hála Istennek, számos útítárs teszi könnyebbé a lelkendező türelmetlenséget, amellyel a szerelmes repülni szeretne, de csak baktatni tud.

Első útítársa Matolcsy György.* Újonnan szerződötetett ispánja, az újonnan beköltözött csesztvei földesúrnak. Nemes család fia, de vagyontalan. Orvos akart lenni, félig-meddig el is végezte már a medikai tanulmányokat, de akkora szegénység szakadt családjára, hogy a stúdiumot abba kellett hagynia. Falusi fiú lévén, csak a gazdálkodásra gondolhatott diploma nélkül. Ha nem a saját birtokán, akkor a másén. Eddig a csalomjai birtokon ispánkodott, Imre most áthozta Csesztvére.

*Nem tudunk róla (Madách a levelében nem említi), hogy első útja során (1845. február 5-e és 25-e között) Matolcsy elkísérte volna őt; a második (1845. március 14–16-i) útja során azonban igen.

Úriembernek számít, az urak tegeződnek vele. Derék, csendes, jóízú, szolgálatkész ember. Ő kíséri ifjú gazdáját háztűznézőbe.

A másik útítárs az elvonuló táj. A nyomorgó falvak jobbágynépe, a képtelen közlekedés,* a száz meg száz évvel visszamaradt magyar vidék. ez már Ázsia, amelynek halálos és bánatos mozdulatlansága, melabús tehetetlensége az ájulatos terpeszkedésével benyúlik ide, Magyarország szívéig. A postakocsi tótok közül indult, és oláhok közé fog érkezni. De színmagyar vidéken halad keresztül. A hosszú úton száz gondolat fogaskerekei kapaszkodnak össze a töprengő lélekben a fajta hivatásáról és végzetéről, de a felbukkanó kérdésekre éppen úgy nem akad felelet, mintha az egyes ember létének nagy titkát kérdenők: honnan, hova és miért?

És a harmadik útítárs Petőfi kötete. Nemrég jelent meg,** minden olvasgató ember erről az új költőről beszél, aki az eddigi illedelmes irodalom ketrecéből ugrott elő, mint valami zabolátlan orosz lán. Hangja a talajt rengeti, olyan erős, és mégis énekel. Némelyik verse mint az őszibarack: a magyarság duzzadó íze mindent előntve édesen csorog belőle. Másik verse titokzatos furulyaszó: vaksötét alföldi síkság pásztortüze mellől dudorássza a magyar paraszt évezredes sorát, és ősi voltának erejétől végigfut a hátakon a kéjes borzongás. Van verse, amely pünkösdi rózsza hahotázó pirosából kötött óriás bokrétának tetszik, tele a szerelem remegő harmatcseppjeivel. És van verse, amely döbbenetesen riaszt, mint lázadó trombitász, a tetszhalottak szemüket dörzsölve talpra ugranak: az ég alján pirkad a szabadság. És a kötet előszavában egy gondolat: a költészet nem úri mulatság, hanem templom, amelybe bocskorosan is be szabad lépni. Ez a mondat új tüzet gyújt az utasban, hirtelen ráeszmél valamire, amit a költészetből eddig nem tudva is tudott. Ami az erősen tűnődő fejben egyetlen roppanással egybeszakítja

*A közlekedésre éppen télen lehetett a legkevesebb panasz. A fagyott földnél csak egy jobb út létezett: a vastagon behavazott fagyott föld, amely elsimitotta az egyenetlenségeket, sőt, sík vidéken voltaképpen fölöslegessé tette az utakat is. Madách akár szanon, „toronyiránt” is elindulhatott volna.

**Petőfi kötete, a *Czipruslombok Etelke sírjáról* 1844 végén jelent meg, Imre öccsétől, Páltól kapta meg a kötetet.

az irodalmi és politikai meggyőződés eddig külön élő eszméit. Hirte-
len sok mindenre fáklyafénnyel világít rá az izgató új poéta – mintha
Lisznyai egyszer már említette volna Pozsonyban –, sok mindenre, ami
eddig nem elég érthetően mutatkozott: a magyar nyelv a magyar nép
nyelve, a nyelv a nemzet magyarsága, a magyarság a nemzeti létet je-
lenti, ez a szabadságot, a szabadság pedig minden fajtának emberi jo-
gait: íme, az erős és hív magyarság és a világszabadság elválaszthatat-
lan kapcsolata. Csak szabadon lehetsz magyar. Csak magyarul lehetsz
szabad.

Magasan lebegő gondolatok, borzasztó utakon rázó utazás. Már
Debrecen következik. Már Biharban járunk. Már feltűnnek Nagyvár-
ad tornyai, s a beérkező megbámulja a kéménysüveges, fekete szakállú
pravoszláv pópát. És aztán az utolsó nekirugaszkodás: végig a Be-
rettyó téli völgyén, míg a folyócska apró, befagyott csermellyé nem
szűkül. Ez már Vámoslázár. Ez már Királyi. Ez már Tóti. Ott, ott... az
a torony, az már Cséhtelek, a földi paradicsom székhelye, az öt világ-
rész, sőt, a Naprendszer kozmikus középpontja.

A bérelt oláh szekér befordul egy udvarra. Kútágas, szalmába bur-
kolt rózsatövek.

– Hahó, van itthon valaki?

Már nyílik a tornácra egy ajtó, a kutyaugatásra, szekérazra kifut-
nak a háziak. Elöl Erzsi, sebtiben vállára kerített hárász-kendővel, utá-
na Fráter József, kezében hosszú szárú csibuk.

– Madách! – sikoltja Erzsi, aztán közeledtében zavartan megáll.
Megállt az érkező is, ahogy leugrott a szekérről. Nézik egymást, a leány
illő pironkodással, és szemét közben a földre is szegezve néha, hogy
megint felnézzen. A fiatalember átszellemült boldogsággal, mint aki-
nek látomása van. De felrezzennek, hangos örömet hirdet a házigazda,
Matolcsyt be kell mutatni, a szekérről oláh béres szedi le a cók mókot.
A fáradt lovak fölött pára füstölög. Befe, befe, megfagyunk! Az ér-
kezők lerakodnak a vendégszobában, aztán mennek a gazdához.

Bent lóg a tűz, az átfázott utasokat szilvóriummal kínálja Fráter.
Átkozott erős pálinka, Imre csúnyán elkezd köhögni tőle. Meg is rémül
rögtön, csak most ne okoskodják az egészség, szép dolog volna, ha itt
esnék ágynak, és itt göthösködnék a lányos háznál. De nincs semmi

baj, a köhögés elmúlik. És megindul a beszélgetés. Egyelőre csak úgy a
part mellett. Imre részletesen elmondja csesztvei házat, apa és lánya úgy
tesznek, mintha nem tudnák, miért költözött oda. Beszél gazdaságáról;
ez a terve, az a terve. Mindenki tudja, hogy ezekbe a tervekbe már az új
asszony is beleképzelgetik, de senki sem néz a másikra megértő pillan-
tással.

Nagy fogolytartó a falusi február, nem lehet sehova menni. Külön-
ben sem lehetne mást csinálni mint rokonokat látogatni, oda pedig nem
illik még vinni a nógrádi fiatalembert, míg formálisan nem nyilatkozott.
Bent kell ülni egész áldott nap a szobában. Mégpedig folyton együtt, a
fiatalok egy percre sem maradhatnak egyedül. Madách Imre beszélget,
beszélget, de szórakozottan. Csak a leány termetére, egészséges vona-
laira van sóvár figyelme, és szájára, amelyet megcsókolnia még nem
lehetett.

Olykor kimegy Erzsi, mert háziasszonykodik. Anya nincs a háznál,
a háztartást ő vezeti. Ilyenkor Imre úgy érzi magát, mintha világos szo-
bából kivitték volna a lámpást. Magába merül, várja vissza a lányt. Frá-
ter József és Matolcsy György politikáról beszélgetnek. Köztehervise-
lésről.

Folyt a szó véghetetlenül, és Imre nem szólt közbe. Pedig semmit
sem szeretett jobban, mint magyarázgatni felfogását népszabadságról,
okos gazdálkodásról, a felszabadított jobbágyság civilizálásában rejlő
nemzeti erőforrásokról. Ha elkezdte otthon Nógrádban, egy félóránál
nem adta alább. De most nem szólt. Csak a lányt várta vissza. S ha az
visszajött, addig cserélt helyet különféle ürügyekkel, addig rukkoltatta
székét, addig közelítette remegő kezét a leány kezéhez, míg módját nem
ejtette, hogy hozzáérjen. Csak egy pillanatig. Mert Erzsi rögtön elhúzó-
dott kegyetlen szűziességében.

A leánykérés még első nap megtörtént. Erzsi kiment asztalt teríteni.
Matolcsy pedig engedelmet kért, hogy a maga és gazdája holmiját a ven-
dégaszobában kirakja és elrendezze. Imre kettesben maradt az apával.

– Hát, kedves Józsi bátyám, talán nem éppen titok, hogy miért jöt-
tem. Nyilvánítani akarom, ahogy illik, hogy mi Erzsikével szeretjük
egymást, és én szeretném őt nőmmé tenni. Ennélfogva bátorkodom ke-
zét megkérni.

Fráter József nagy szemeket meresztett. Elkiáltotta magát:

– Erzsi, te! Gyere csak!

Erzsi bejött. Ártatlanul kérdezte, hogy atyja ura mit parancsol. De látszott rajta, hogy résen van.

– Mit hallok én itt kedves Imre öcsémtől? Igaz ez? Láttam én már régen, hogy itt készül valami köztetek, de hogy már ennyire vagytok, kutyateringette, azt mégsem hittem. Beszélj hát, szereted ezt a legényt?

Amit millió ilyen esetben millió lány csinál, azt csinálta Erzsi is. Felelet helyett odafutott apjához és ráborult. S az apa sem mondott olyat, ami már millió esetben elő ne fordult volna:

– No, szépen vagyunk! Ennek a lánynak alaposan elforgattad a fejét, imposztor! Hát én csak annyit mondok, hogy életem legnagyobb áldozatát hozom, mikor a lányomtól megválok. De nekem az ő boldogsága a legfőbb. És áldásomat adom rátok, és csak azt mondom neked, Imre fiam, hogy úgy becsüld meg ezt a lányt, mint a szemed fényét, mert kincset kapsz benne.

Erzsi szemérmesen, félénken kezét nyújtotta a kérőnek. De mikor az félszegen és bátortalanul magához akarta vonni, ellenállott. Elvonta a kezét is. Kifutott a szobából, és tovább terített. Áthallatszott, ahogy könnyed lépései megkoppantak a szőnyegtelen deszkapallón. Imre élehetetlenül állt ott, nem tudta, leüljön-e, mit csináljon.

– Hát aztán édesanyáddal szóltál-e már a dologról? – kérdezte azonnal az apa.

– Hogyne, hogyne! Ő nagyon örül választásomnak, és Erzsinek szerető anyja akar lenni.

– No, ez derék! Aztán mikor akarnád a lakodalmat?

– Minél hamarabb.

– Hát persze, gondoltam. De voltaképpen minek is halogatni, ha már megfosztasz az életem egyetlen napsugarától, hát mit csináljak, vigyed!

Jött Matolcsy, másról beszéltek. Aztán a vacsora következett. És csak ezután következett az a várva várt pillanat, mikor végre kettesben maradt Erzsivel. Az apa egy különös szarvasagancsot akart mutatni Matolcsynak, s ezért átment vele a harmadik szobába. Imre nekirohant a leánynak.

– Nem, nem, eresszen, az Isten szerelmére, meghallják!

– Bánom is én! A menyasszonyom. Erzsikém, egy csókot, minde-nem, egyetlenem, drágám, egy csókot!

De az átölelt lány karjában meglepő erő lakott. Nyugodtan tolta el magától az éhes, reszkető embert.

– Még nem vagyok egészen a menyasszonya önnek. Az én atyám már beleegyezett frigyünkbe, de az ön édesanyja még nem.

– Hogy mondhat ilyet?! Persze, hogy beleegyezett! Már mindent elintézttem vele. Egy csókot, csak egyet, igazán...

– És mit mondott?

– Tudja meg, hogy mélyen meg volt indulva, még sírt is. Egy csókot, drága egyetlen mindenem, nagyon szépen kérem, igazán, hát nem hisz nekem?

– Én hiszek, de mindennek van formája. Édesanyja is nyilatkozzék nekem, mint atyám önnek. Addig az eljegyzésnek nincs illendő formája, hiszen ön is ösmeri a szabályokat! Ön ítélne el leghamarabb, s joggal, ha nem tudnék érzéseimnek parancsolni, amíg muszáj.

Az érvek és könnyörgések vitáját egy másik vita kísérte: a karoké. A férfi kapkodva, a vágy nyersségében ragadta meg minduntalan a lány vállát. A lány pedig nyugodtan, szinte udvariasan, de konok erővel söpörte le magáról az ölelést.

– Hát nem csókol meg?

– Nekem is rosszul esik, hogy még nem szabad.

– Nem igaz. Kegyed engem nem szeret.

– De igen, szeretem, és becsülését nem akarom elveszíteni.

Mit lehet csinálni? Imre az izgalomtól lihegve, a dulakodástól fáradtan dobta magát a dívány sarkába, és egyik lábát haragosan vetette át a másikra. Ahogy hanyatt dőlt vézna termetével, alig látszott más belőle, mint két hatalmas csizma, feljebb sűrű és kurta szőke szakáll, s még feljebb vadul fénylő két szeme. Erzsi is leült, távolabb egy székre, és kedveskedve, forrón rápillantott. De ő a fejét rázta dacosan.

– Nem szeret.

A közeledők léptei hallatszottak. Többet nem is voltak aznap egyedül. S mikor végre nyugovóra tértek, és Imre a kis kúria egyetlen vendégszobájában magára maradt Matolcsyval, elkeseredetten kezdett vetközni. Nem így képzelte az első estét, amelyért annyit utazott. Fej-

fájást vetett okul, csak három-négy mondatot váltott arról, hogy a lánykérés megtörtént. És a sötétben órákig nem tudott elaludni.

Még két napig maradtak a vendégek Cséhteleken. Ezalatt többször adódott hasonló alkalom. Imre csökönyösen újra meg újra kezdte az ostromot az ölelésért és csókért, de Erzsi olyan szilárd maradt, mint a kőszikla. És ami Imrét a kétségbeesésbe kergette, az nem is annyira a megtagadott csók volt, hanem az a tapasztalat, hogy Erzsi ennyire nyugodt maradt. Arca nem pirult bele a karok dulakodásába, válla nem remegett, szemében nem csillant meg a visszafojtott vágyakozás láza. Vagy nem szabad egy lánytól egy asszony hevét kívánni? Ő nem, ez nem így van. Hiszen fel tudta idézni az emlékezetében Lujza arcát, aki lány volt maga is, finom és tartózkodó, de ha Imre szája közeledett hozzá, forró és remegő tűz csapott ki belőle. Ezt a tüzet akarta a vőlegény, ezt a szenvedélyes remegést, szerettetésének ezt a mennybe lendítő bizonyítékát. De hiába kezdte el az ostromot negyedszer is, ötödször is. Erzsi nyugodt maradt és kegyetlenül hajthatatlan.

– Nem szeret, és el fog felejteni – mondta panaszos diákhangján utolsó este, mikor egy sarokban ketten suttoghattak.

– Képzeldik – felelte Erzsi –, mindig önre fogok gondolni. És nekem nincs senkim, aki szerelmem ellen beszélne, mint önnek.

– Nekem? Kim van nekem olyan?

– A barátja. Szontagh Pali. Tudom jól, hogy ellenem van. Ő nem is titkolja. Elmondta fűnek-fának, hogy rólam véleményét önnek közölte.

Imre megszeppenve hallgatott. Erre nem is válaszolhatott hirtelenjében, mert Erzsinek igaza volt. Szontagh Pali csakugyan elmondta több ismerősnek azt a beszélgetést, amelyben a jó barát óva intette a szerelmest: Fráter Erzsi nem feleségnek való. Az ismerősök szaladtak Fráter Pálékhoz. Már akkor nyilvánvaló volt, hogy Erzsi az egészet megtudta. Most mit feleljen?

– Ne vegye komolyan, amit Szontagh Pali beszél! Az csak a bosszú szava. Hiszen ő is azzal kezdte, hogy szerelmes volt kegyedbe. Kegyed...

Imre elhallgatott. Mondja vagy ne mondja?

– Nos?

– Kegyed neki is adott egy hajláncocskát.

A menyasszony egy pillanatnyi habozás nélkül rögtön felelt:

– Adtam, igen. De az nem az enyém volt, hanem Klári nénémé. Nekem úgy látszott, hogy az ön barátjának nem én tetszem, hanem a nénem.

Imre hallgatott, és merően nézte szerelmét. Igazat mondott most vagy hazudott? Ha igazság, azonnal belátható: Szontagh Pali csakugyan dévajkodott egy kicsit Fráter Pálnéval. De ha hazugság, akkor briliáns hazugság. És akkor ez az Erzsi félelmes lény. Mi lakik benne, ki tudná azt megmondani? Szereti őt vagy nem? S ebben a pillanatban Erzsi hirtelen mozdulattal leheletszerűen megcirógatta vőlegénye arcát. Csak úgy, mint egy fuvalom, alig érintve. De ez a fuvalom csoda módján fűjt el a szívből minden kételyt, minden tépelődést, csak a vágyat hagyta benne, s azt még magasabb lánggá fűjta: egy csókot, egy csókot...

Negyednap reggel elutazott Madách Imre ispánjával együtt. A csókot nem kapta meg. Mikor kocsijáról még egyszer visszanézett az elmaradó Cséhtelek apró házcsoportjára, vad haraggal átkozta magában a kegyetlen kedvest. De százszor jobban vágyott utána, mint mikor idejött.

XXV.

„*A. Sztregován* / 1845 2: 25 / Kedves Palim! Már elég régen írott két igen elmés leveledet csak alig kaptam kezeimbe. Más levél oly hosszú idő után el szokta veszteni minden érdekét, mert becse hasonló a’ divatos keringő becséhez, melyet a nagy devalvátor /:nem Desseffy Emilt, de az időt érteni:/ óriásilag silányít; azonban a’ Te leveleidben két maradó becs rejlik ’s ez: írója neve, ’s a’ szép szerkezet, mely 3 hét után is gyönyörrel olvastatá azokat végig velem. [...] Időm volt elég elmélkedni a’ sárban, csak hogy eszméim szárnyai nem tudtak kibontakozni a’ sárból; készítettem ezen szónak *Út*, philosophiai magyarázatát: az út ti. oly ki jelölt hely, melyen mindenek közt legrosszabb járni. /:Ez természetesen csak a’ valódi magyar, alföldi utakról értődik:/ És meg lön előttem magyarázva mért nem akar a’ nemes ember Utat csinálni, midőn a’ parasztok által készitettekben is már majd bele vesz, ’s akkor mond egy hála imát ha a’ ”csinált útról, szerencsésen ki vergődik a’ – gyepre. – Láttam városkákat melyek felvilágosodást negélykedve lámpákkal diszíték utcáikat, de olajra már nem maradt pénzük; és gondolám, ezek nem-é az országot parodiálják mely oly czifra lámpákat csináltat és olaja nincs? – Láttam megyét, ~~honnai~~ heol a’ nyelvek élesek mint a’ kard, az elmék tompák mint a’ tőke, hol czifra szónoklatokat hallhat a’ szabadság és közbátorságról, ki szerencsés meglapatlanúl és betöretlen fővel a’ székvárosig jutni. – Láttam megyét, hol a’ kalodák el törülvék, a botozás kora le járt, a’ megyei rendszer valódi Hectoroktól védetik a nép képviselőt hangoztatik, ’s a’ gyűlési relációkból gondolnád ”ott a’ magyar eldorádó. – És meg lehet ott van, hisz a’ magyar fűszer szalma, – a’ magyar gyors kocsi ökrök vontatják – a’ magyar eldorádó is talán Bihar.”

Írta még tovább a levelet, de pletykáról, Erzsiről, csókolatlan maradt csókról semmit. Valami zavart szemérem visszatartotta, hogy másról mint politikai témáikról, írjon neki.

Sztregován volt, nem Csesztván. Idejött vissza, mert Erzs aggalmát el kellett osztatnia. Nem tudta még, hogyan csinálja, mire veszi rá anyját, mit fog követelni tőle, csak azt tudta, hogy a lány kell neki.

De mikor beköszöntött Sztregovára, csödt mondott bátorsága is, tudománya is. Nem mert anyjával szemtől szemben Erzsiről beszélni, de ha mert volna is, nem tudta volna, mit beszéljen vele. A lány bizonyítékot követelt tőle mindenféle társadalmi formák ürügye alatt, hogy anyja áldását adja rájuk. Hiába törte a fejét, nem tudta, hogy kezdjen hozzá. Végül is a tanácstalan emberek ősi módjához, a halasztáshoz folyamodott. Írt menyasszonyának, hogy szerencsésen megérkezett ekkor meg ekkor meg ekkor, imádja menyasszonyát,* s alig várja, hogy feleségének nevezhesse, így vannak vele hozzátartozói is. „Jó anyám, ismétlem, könnyezett, midőn szent tervemet néki tudtára adtam, s legtitább lelkű nővérem, a jó Marie örömkönnyekezt írt szintén.” Hosszú, hosszú levél volt, mint az olyan ember beszéde, aki azért bőbeszédű, mert kerülgetnie kell a lényegét.

De Erzs nem kerülgette a lényegét. Ezt válaszolta: „Báj tellyes levelét meg kaptam [...] Kedves sorai számomra de engem megis gyanúsít teszt, hazaérkezési napját bár meg írja de melete agodalmamat nyugtató szókát nem tesz hosszú utjakról, egy van levelében mi minden edigi lelkem agódmara írúl szolgál ha valóban Kedves Anya konyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreivel együtt, Kedves Mari testvére bárárságarol akar meg győzteteni azt igen könnyen elhinni hogy oly jó lélektől csak jószágot azt is érdemen felülit lehet várni. [...]

Kérésem csak egy önhöz hogy – őszinte légyen irányomban írja meg oly őszinten reámnézve a’ keletlent is”.

*A menyasszony (az értelmező szótárak szerint): ’eljegyzett nő’. Harsányi egy szóval sem említi, hogy a lánykéréssel egyidőben eljegyzés is lett volna. Nem is volt! Az események sorrendje így alakult: az első cséhteleki út során (1845 február) megtörtént a lánykérés és a *feltételes* ’igen’ kimondása. Valószínűleg ekkor állapotdakt meg az eljegyzés időpontjában is. Ezt követően (véltetően még az eljegyzés előtt, de csak annyi bizonyos, hogy március 21. előtt) küldte el Majthényi Anna a beleegyező levelét Erzsikének, majd a második cséhteleki út során, március 16-án történt meg az eljegyzés, s ez volt az az út, amelyre Matolcsy György (s az egyik forrás szerint Szontagh Pál is) elkísérte Imrét.

Mit csináljon, mit csináljon? Ezt a lányt nem lehet elbolondítani. Ez érzi, hogy itt valami nincs rendben, aztán meg szerénysége, sőt alázata alatt konok büszkeség lakik: csökönyösen ragaszkodik hozzá, hogy a kamarásné közeledő lépést tegyen feléje, miután egész Nógrád eleget beszélte, hogy özvegy Madáchné úton-útfélen elég fitymálóan nyilatkozik az alispán hűgáról.

Imre tűnődés közben nagyot vágott maga elé az íróasztalra. Lesz, ami lesz. Csengetett az inasnak.

– Kéretem Károly urat, ha itthon van.

Jött Károly úr, az istállók végéből került elő.

– Itt vagyok, Imre, parancsolj velem.

Imre először elolvastatta öccsével Erzszi levelét, aztán ezt mondta:

– Ha ezt a lányt nem vehetem el, belepusztulok. Itt okvetlenül szükség van rá, hogy amint illik is, anyám egy pár sort írjon Erzsinek. Én anyámmal nem kezdek erről alkudozni, mert annak igen kínos beszélgetés lenne a vége. Téged kérek a családi béke érdekében, vállald a közvetítést, és mondd meg neki, hogy ha ezt a levelet meg nem írja, én szavamra mondom: végzek magammal.

– Fölösleges, hogy így felindulj. Én beszéltem a házasságodról anyámmal, ismerem a felfogását, ő azt a levelet egész biztosan meg fogja írni.

– Gondolod?

– Meggyőződésem.

Károly rögtön ment is a megbízatást teljesíteni. Elég hamar elvégezte. Dél felé már jött a levéllel. Imre mohón csapott az írásra. „Kedves leányom! Anyai szívemnek egyetlen hév vágya szeretett kedves fiamat boldognak tudnom. Választására, bárki legyen is az, áldásomat adni nem késlekedem, mert bízom és hiszem, hogy őt boldoggá tenned leggőbb ügyekezeted leend. Hozzámi gyermeki ragaszkodásodat én tellyes mértékben mindig viszonzandom.”* A többi udvarias üdvözet és formalitás. Aláírás: „leendő anyád Madách Imréné Majthényi Anna.”

– Ez különös – nézett fel a levélből Imre –, hát így megpuhult?

*Valójában fogalmunk sincs, hogy pontosan mit írt Majthényi Anna Fráter Erzsébetnek, csak annyit tudunk a címzett utalása alapján, hogy valóban volt egy ilyen levél.

– Nincs itt szó semmi megpuhulásról. Anyáknak meggyőződése, hogy rosszul választottál, de vissza nem tarthat. Ha pedig így van, fölösleges komédiákat nem akar csinálni. Ezt már a múltkor is megmondta. De ha nem veszed rossz néven, figyelmeztetnék valamire. Azt a reverzális dolgot okvetlen intézd el.

Imre felszisszent, és a térdére csapott. Ez teljesen kiment az eszéből. A cséhtelevi három nap alatt egyszer sem gondolt erre. Fráterék pedig nem említették. Ejnye, ejnye, ezt csakugyan rendbe kell hozni! Nem éppen kellemes kérdés, de túl kell esni rajta. De hiszen van még idő! Egyelőre ez a levél a fontos. A diadal. Most már nem szólhat Erzszi semmit. S ha megint találkoznak, nem lesz több ürügye megtagadni magát az ölelő vőlegényi karoktól. Ó, de mikor lesz az? Egyelőre csak a levél siethet Cséhtelevre a szerelmes helyett. S onnan csak válasz jöhet egyelőre a menyasszony helyett.

„Édes Madách! felhoza levelében: hogy birtam három nap titkolni szerelmemet? igen, de valóban ön engemet nem értet meg!

azt mondtam hogy a' világi előítéletek és gátakal ha ütköztetben jönne szerelmembe, nem bírnék áldozni, de szerelmet dobni el nem véli ezt áldozatnak?, de minekem egész világom mint önnek Kedves szülője és rokonai és Atyám szeretet rokonaim, ha kedvesei nem méltányoltak volna akkor igen szerelmet és szerelmem áldoztam volna fel, de etül meg mente az ég! vagy tsak ön kimondhatóan szerelmének t<...>nek? bár ha nem szívekből ered is? ez fájna, feldúlná keblemet, mert önt végzetet lenül akar nam boldogítani; akkor hijában volna törekvésem boldogítására, én ily igénytelen lény hogy bírnám azok magasztos lelkeiket méltánlásra birni? ezt nem akarom hini, Kedves Anya levele következtében, mely őrangyalómúl szolgál, minden szava félelmem meg vigasztalója, Istenem agy erőt csekély lényöemnek, hogy méltó tagja legyek tsalágyanak, Isten önnel foron érező Erzsije”.*

Különös háborgást kelt az olyan embernek olvasni ezt a levelet, aki igen eszes, de igen szerelmes. Esze és szerelme mondatokon, szavakon, sorok közt észrevett részleteken vitatkozik. Esze ezt mondja: nem látod a gúnyt abban, hogy családodat magasztos lelkeiknek neve-

*A levél a március 16-i eljegyzés (második cséhtelevi út) után íródott.

zi, érthetően nagyképű, gögös népségnek mondva így őket? Szerelme felel: nem, nem, ő nem ilyen maliciózus, ez a szerénység valódi, hiszen mindig ilyen alázatosnak mutatkozott. Esze tovább furdalja: hiszen ez a lány virágnyelven most is tudodra adja, hogy anyád levelét kicsikart és nem szívből jövő levélnek tekinti, hát ennek már semmi sem elég? Szerelme felel: ugyan, szó sincs róla, fiatal lány ő, aki boldog akar lenni, és rettegett mindedig attól, hogy családi boldogságát a Madách familia ellenséges magatartása fel fogja borítani. Esze kínozza: micso-da szerelem az, amelyet saját bevallása szerint azonnal hajlandó lett volna előítéleteknek feláldozni? Szerelme csillapítja: az nem úgy van, a leány büszke, és ez csak szép jellemvonás benne, azonkívül biztosan nagyon szenvedett volna. Szól az ész: ügyes kis nő ez, szívós, ravasz, célozgató, a húrt a lehetőségig feszítő, a szerelmes férfit céltudatosan ingerlő. Szól a szerelem: nem igaz, nem igaz, gyalázatos dolog ilyeneket gondolni. Erzsi kedves, jóságos, okos, szerénységében is büszke, szerelmében is tartózkodó és szűzies.

Így vitatkozik a szerelem az ésszel. És melyik győz? amelyiknek erősebb fegyverei vannak. Márpedig a szerelemnek van egy érve, amely minden vitát eldönt: ha nem bízol benne, hagyd ott! Ott tudod hagyni, hogy szája, ölelése másé legyen? Magad elé tudod képzelni azt a képet, mikor egy másik férfi feje lassan föléje hajlik, s ő behunyja a szemét?

A vőlegény kínzottan felnyög, foga megcsikordul. Nem, nem, ezt nem lehet elviselni. Leül levelet írni, hevesen, túlradóan, szenvedélyesen, most már tegezve. És mint az eszelős ember, csókolja meg a választ: „Édes Imrém! Leveled örömmel vetem, melyben a’ kedves Te névvel szólítasz”. És a vége: „Szeretet Mari testvéredet tisztelem vagyok szerető Erzsíd”. Csodálatos és ujjongó öröm ez a tegezés. Csak legalább szívesebben írna levelet az imádott jegyes! Fájdalmas kis csalódás, hogy valósággal retteg a levélírástól. Mindig alkuszik, hogy ne kelljen minden levélre válaszolnia, csak minden harmadikra. És Imre se írjon olyan sűrűn, mert akkor az ilyen ritkított válaszok is sűrűbben következnek egymás után. Ez már fáj. Hát nem öröm neki levelet írni a szerelmeshez? Ez még a kisebbik baj volna. Erzsi nem jól ír, minden szava csupa íráshiba, mondatai zavarosak, és néha érthetetlenül összebonyolódnak. Az örök női hiúságnak el kell nézni, hogy vonakodik at-

tól, amiben alsórendűnek érzi magát. De sokallja vőlegénye leveleit csak azért, mert minden harmadikra válaszolni kell? Sőt, van egy még ennél is nagyobb baj. Ez már aztán igazán mélyre dőf, és égetően gyötör. Mert legutóbbi levelében például ez olvasható: „Kérdezed hogy mulattam magamat Jósefnapkor tsak azt mond hatom: minden mint egy gép, minden érzésnélkül tűnt fel előtem, élvezeteim tsak külső képen voltak mert lelkem körödben volt, tudalmad nélkül veled társálkodott, de még is mind ezek melet jól mulattam magamat bár ha nem valódi-lag tsak kézbeletben vóltam veled is, és még van egy, mielő mozdítója vólt jó mulatásomnak, ez a’ hángászat vólt mi elő varásolta a’ mütakat mire én oly jó emlékezek vissza nem hiné az ember tsak kedves kerin-gő a’ mult időből menyi boldog órákat ad hallásával”. Itt van a nagy baj! Mert ez a levélrészlet könnyed, bájos, kedves, valósággal illatozik benne az átélés őszintesége, ezen a részen látszik, hogy kedvvel írta. Tehát mihelyt szívéből ír, mindjárt könnyedén tud írni. De akkor minek a jele az, hogy máskülönben olyan nehézkes, olyan kiagyalt, olyan ügyetlenül körmondatos? Nem őszinte olyankor? Meg kell bolondulni az ilyen tépelődésekben!

És mint ahogy a szegény embert még az ág is húzza, a lelki nyomor-góra sem csak egy helyről jönnek a csapások. Kitört a baj Szontagh Pali-val is. Ahogy régi, hallgatólagos megállapodásukat megtörték, és mégis csak beszélni kezdett végre Erzsiről, azonnal kalamitás lett belőle. A csesztvei kúria beosztásáról kezdtek voltaképpen beszélni: hol lesz az ebédlő, hol az ő szobája, hol az Erzsi szobája. Kedves, aranyos, idillikus élet lesz. Imre nekilendülve szavalt jövőendő boldogságáról, mintha csak hangosan verset költött volna. Maga elé nézett ábrándosan a sem-mibe, és saját érzéseitől meghatva csak beszélt, beszélt. Közben odapil-lantott a hallgató barát arcára, és fagyos döbbenet futott rajta keresz-tül: Szontagh Pali ironikusan, lenézően mosolygott. Már nem ért rá ezt a mosolyt arcáról eltüntetni, mikor Imre odanézett.

Kényes csend támadt, Imre ábrándos mondata kettévágva állott a le-vegőben. A rajtakapott Szontagh zavarba jött egy kicsit. Akkor Imre le-gyintett egyet, és így szólt:

– Nem érthetjük mi egymást soha. Benned nincs semmi poézis.

– Bennem?! – horkant fel Szontagh, mert most már ő volt megsért-ve. Igen hiú volt arra, hogy irodalommal is foglalkozik.

– Benned. Mi nem érthetjük egymást.

Egy darabig feszes hangulatban, kényszeredett, meg-megakadó társalgásban még együtt maradtak, aztán a jó barát szokatlanul hamar befogatott és elment. Két nap múlva levél jött tőle. Hosszú, kemény, vádoló, szemrehányó levél, akár szakításra is kész. Így végződött: „Ezek után szeretném tudni, barátom vagy-e vagy nem.”

A szerelmi gyötrődései által kínzott vőlegény idegesen és türelmetlenül nyúlt a lúdtoll után, hogy válaszoljon. Most akarja elhagyni ez is, most, mikor a legnagyobb szüksége volna támaszra, vigaszra, társi megértésre?

A szerelem démona kínozza Madách Imrét, közben anyja közé s közéje a fagyos némaság és soha el nem néző sértődöttség merev fala épült, és most az egyetlen enyhülés kapuja is bezárul: Szontagh Pállal csakugyan nem közölheti gyötrelmeit. Mi baj jöhet még a szerelmi kinszenvedés és mardosó vágy e társtalanságában? Most már több ütest igazán nem eszelhet ki a sors.

De igen, a sors ilyenkor mindig kieszel még valamit. Imre egy tavaszi délután a csesztvei parkban járkált, és a fákat vizsgálgatta, mert a parkot rendezni akarta jövőre. Hogy szép, lombos utakon sétálhasson majd Erzsivel a kettes beszélgetések sóvárogva várt, boldog óráin. Egyszer csak megszédült, és csodálkozva kapaszkodott egy tölgy derekába. Mi van vele? Hevesen köhögni kezdett, száját forró és sós meleg öntötte el. Aléltan nyúlt el a fa alatt.

Úgy vitte be két ember a szobájába. Ágyba fektették, sűrögtek-forogtak körülötte. Kérdezték, mit parancsol, küldjenek-e Gyarmatra orvosért? Ő fáradtan legyintett. A közeli esküvő édes lidérce hirtelen messzire illant tőle. Tudta, hogy az ilyen véres rohamok után hetekig tart, míg felépül. Üveges szemű tekintettel nézett a mennyezetre, és kettényílt hálóinge résén féltően tette rá forró tenyerét a horpadt mellkasra.

Aztán hirtelen dühvel ökölbe kapta kezét, és durván mellbe ütötte magát. Legszívesebben kést ütött volna testébe, a lélek girhes, göthös, hitvány és méltatlan edényébe.

XXVI.

Az egyszerre ütött sebek egyszerre kezdenek gyógyulni.

A lenézett fizikum, mintha elszégyellte volna magát, rohanó tempóban erősödött. Gyógyítani nem volt mivel, az orvos csak a vállát vonogatta.

– Tüdőbetegség, nem tudunk vele mit csinálni. Vagy meggyógyul magától, vagy nem. Orvosságát nem ösmerjük.*

Imre megpróbálta a savó-kúrát. De utálta a savó ízét, az egészet hamar abbahagyta. A négy fal börtönében üldögegni pedig nem volt kedve. Nem törődött szellővel-széllel, kifeküdt a levegőre. Eljött a május, a csesztvei völgy megtelt mozgással, zsendüléssel, madárcsicsergéssel, tavaszi izgalommal. S ahogy a nap végigaranylott rajta a rigófüttyös délelőttökön, úgy sugározta be a lábadozó beteg egész világát a hír: Erziék jönnek. Úgy határoztak, hogy a pünkösdi ünnepekre már feljönnek Nógrádba, meglátogatják Csesztvét is, Sztregovát is, aztán letelepsznek az alispán csécssei házában, hogy ott, mihelyt Imre meggyógyul, megtartsák az esküvőt.**

A vőlegény azonban egyelőre ágyban feküdt. Onnan írta nagy üggyel-bajjal türelmetlen szerelmét, mohó vágyakozását a jegyesnek. Ágyát kitették a ház elé, ha nem esett az eső. Órák hosszat tűnődött itt vágyában és töprengéseiben senyvedve, szórakozott pillantással kísérte a kergetőző pillangópárt, vagy hallgatta a parkban dolgozó harkály kopácsolását. Néha mókust látott illanni a vén fák lombrejtekeiben, az is

*A „tüdőbetegség” alighanem tüdőgyulladást jelent. Nem mintha a tüdő másfajta megbetegedésére lettek volna hatékony szerek, ám felépülni (amennyiben enyhe lefolyású volt) gyakorlatilag csak a tüdőgyulladásból lehetett. Madách bajáról azonban nincsenek adataink, bár kétségtelen, hogy 1845 tavaszán fekvő beteg volt.

**Széles körben elterjedt feltételezés, hogy az esküvőt Madách betegsége késleltette volna, s hogy a felépüléséhez igazították annak időpontját. Valószínűbb azonban, hogy már az eljegyzésnél eldöntötték: az elterjedt szokás szerint a menyasszony (18.) születésnapján fogják megtartani; az egybeesés nyilván nem véletlen.

elfoglalta jó ideig, amíg figyelte, hol bukkan fel megint a fürge kis vörösbarna test. Vagy oldalt fordult az ágyon, és bámulta a hangyák élete folyását, amelyek ki tudja, milyen távoli bolyból vándoroltak ide, az ágy mellé hullatott kenyérmorzsák hírére. Ha mindezt elunta, könyvért nyúlt és olvasott. Néha jött Matolcsy György, és referált a gazdaság dolgairól. A pajtáról, amelyet ki kellene tataroztatni, s erre igen jó volna a felső szőlőben összeomlott régi prэшház faanyaga. Meg a sarjú, meg a kocsis csizmafejelése, meg a tehén, amelyet el kellene adni, mert rúgós.

De harkály, prэшház, könyv, pillangó mind csak a lélek felszínén úszkáltak. A mélyben egyetlen eszme lakott: a várakozás. Mikor jön Erzsi válasza?

Nem a válasz jött, hanem ő maga. Gyönyörű májusi délután fordult be a kocsi a csesztvei udvarra, Fráter Józsi ugrott le róla, s egy tündéri fehérruhás lányalakot segített le róla. A beteg vőlegény meg sem mozgott, mikor megismerte, csak a szemét hunyta be. Mint aki nem bírja, hogy a napba néz.

– Szent Isten, Imre, ön fekszik? Ezt nem írta. Csak azt, hogy nincs jól.

– Ön?

– Csak azt írtad, hogy nem vagy jól.

– Most már sokkal jobban vagyok. Ha így halad, egy-két hét múlva mehetek zsákot hordani. Erzsikém, drágaságom, mindenem, mikor jöttetek? Isten hozott, kedves apám!

– Tegnap. Még ki sem pihentük magunkat, de én már nagyon türelmetlen voltam. Most itt maradunk alkonyatig, estére bemegyünk Gyarmatra, holnap pedig Sztregovára akarunk menni. Ó, Istenem, de hiszen úgy terveztük, hogy önnel... hogy veled...

Cselédek jönnek-mennek, székeket hoznak az ágy mellé. Kint a konyhában összesúgnak: ez lesz az asszonyunk.

– Anyám tudja, hogy fekszem. Már volt is itt Károly öcsémmel. Erzsikém, angyalom, mindenem... hé, te fiú, szaladatok csak gyorsan az ispán úráért, lement a paphoz! Erzsikém, drágaságom...

Két kéz fogta egymást. Erzsi egészen más, mint volt. Fenntartás nélkül néz a szerelmes szemekbe, mélyen, igent pillantva. A kéz szorítását

azonnal viszonozza. És milyen friss, milyen egészséges, milyen bolondítóan kíváncsi, ahogy itt ül a betegágy mellett. Csak már jöjjön Matolcsy, hogy szóval tartaná és elvinné az apját.

– Erzsikém, én felkelek, megmutatom a mi kedves kis otthonunkat.

– Hohó, vissza csak szépen, ezt már nem engedem! Meg tudom én azt nézni magam is. Édesapám, maradjon itt egy kicsit Imre mellett, én végignézek a házban. A házamban.

Édes, gyerekeskedő mosoly az utolsó szóhoz. Erzsi belibben a házba. A férfiak együtt maradnak.

– Ejnye, ejnye, édes fiam, hogy ennek a betegségnek is most kellett jönni!

– Már múlik, nem baj. Nagyon köszönöm, hogy olyan szíves voltál a reverzális dolgában...

– Nem, nem, szíves nem voltam. Nem szívesen tettem, ha első szóra is. Mindent elvesztek ti mitőlünk, pápisták, szegény gályaraboktól. Most már az unokám vallását is elveszitek tőlem. De hát ne mondjátok, hogy vadember vagyok. Ami pedig, édes fiam, a móringlevelet illeti...

– Nem, erről nem akarok beszélni! Elveszem én Erzsit egy szál szoknyában is!

– No, annál többje lesz. Cséhtelek igen szép birtok, szerezzetek én ahhoz többet furtonfurt. Négy éve vagyok ott még csak, eddig nem lehetett. De ha majd két gyerekem közt az osztályt megcsinálom, Béla fiam majd megváltja a feleséged részét. Akkorra már annyi lesz az, fiam, hogy a Madách-vagyton mellett sem kell szégyenkezni. Jelenben az Erzsi holmija rendben lesz, én ugyan nem sokat értek hozzá, de Klári ágyom majd utána néz. Meg aztán...

– Nem, kedves apám, nagyon kérek, hagyjuk ezt! Ne késztesd pírulnom, beszéljünk másról! Mi van odalent Biharban?

– Mindenki nagyra van a magyar iparral. Mióta híre ment Deák Ferenc szentgróti beszédének, iparpártoló lett az egész vármegye. Minden sarokban gyárat akarnak alapítani, de eddig még egyet sem alapítottak.

– Úgy van ez nálunk is, az ipar most a nagy szó. De nálunk történik is egy s más. Mi már tavaly kezdtük a mozgást, Védegyeletkor. Nálunk már szívet kezd bányászni a német, valami Morsbrugger nevezetű Salgótarjánban. Az elején kinevették, de egyre több szívet talál.

Üveggyárunk már régen van. Losoncon most alakul egy börgyár, jövőre meg takarékpénztárat akarnak alapítani, talán abból is lesz valami. Mozog a dolog. Hiszen csak kezdődjék a rendes kerékvágásban az én végleges életem, majd én is feltűröm az ingem ujját!

A végleges élet jelöltje most lépett ki a házból. Ragyogó arccal.

– Imrém, hiszen itt teljesen készen van minden, ide nem kell semmi!

– De kell! A legfontosabb. Asszony. Madách Imréné.

– Jaj, te ilyen újmódiasan mondod. Én a régi módon jobb szeretem. Úgy is fogom írni: Madách Imrenő. Úgy szebb. De azt hiszem, jó sokáig el fogom még téveszteni az aláírást. Biztosan 'f' betűvel fogom kezdeni.

Az apa jókedvűen közbeszólt.

– Ugyan, ne affektálj már, hiszen egész árkus papírokat találtam otthon, telis-tele voltak írva, hogy azt mondja alsósztrégovai és kecselcsényi Madách Imrenő, született ippi, érkeserűi és rozogi Fráter Erzsébet.* De még milyen cikornyásan!

– Ugyan, édesapám mindent kifecseg, igazán, Imrém, drágám, milyen édes az a zöld garnitúra, ki sem tudom mondani. Meg a fehér függönyök. Meg az a színes-fekete teppich. Minden, minden. Én... én itt szeretnék maradni máris.

– Nono – nevetett az apa –, abba már nehezen mennék bele. Ni csak, ni, ki jön ott, hisz ez Matolcsy Gyurka!

Az bizony, Matolcsy jött a faluból, lihegve, mert sietett felfelé a meredek kaptatón a nagy újságra. Hangos a viszontlátás, második szavuk, hogy volt-e eső, itt is hull-e a disznó, és itt is olyan rettenetes sok-e a cserebogár az idén. Már viszi is Matolcsy a vendéget, hogy legalább a belsőséget megmutassa neki, ha már az idő híján a birtokon nem kocsizhatnak körül. Az ágyban fekvő szerelmes feszülten nézi őket, pillantása szinte tolná a távozók hátát, hogy azok minél hamarabb eltűnjenek. S ahogy a ház oldalánál befordulnak, már meg is ragadja az ara kezét.

– Nem, Imrém, Isten őrizz, hiszen a cselédek járnak-kelnek!

*A család előneve helyesen: 'sztrégovai és kecselcsényi'; a Fráter családnál az 'ippi'-t általában használják, az 'érkeserűi'-t olykor csak 'keserűi' alakban, a többi ('rozogi', 'bélmezei') csak elvétve.

– Majd elküldöm valamennyit, ha ez nyugtalanít. Vagy bevitetem az ágyat, az még jobb lesz. Csak egyet! Egyetlenegyet!

– Nem, az Isten szerelmére, az feltűnő, nem, külső a szemem szégyeltemben!

A beteg hangja rekedtre válik, szeme egészen vad.

– Erzs, én hónapok óta várok. Ha most meg nem csókolhatlak, én nem tudom, mit csinálok!

A leány megijedt a férfi kifejezésétől. Gyorsan körülnéz, sehol senki. Le akar hajolni a lázas szemű archoz, amely viaszszárga izgalommal várja. És ebben a pillanatban vidám, hangos beszélgetés. Erzs visszarebben. A beteg olyan ábrázatot vág, mintha gyilkolni szeretne. Káromkodást morzsol foga között: a falu másik birtokosa: Majthényi Pali. Biztosan hallotta, kik vannak itt, a kíváncsiság hozta ide. Nyájas üdvözlések között leül, vidám és fesztelen, fogalma sincs, hogy mit zavart meg.

Leül, társalgást kezd, nem mozdul. Imre elkeseredetten szenved. A vendéget nem küldheti el, elég szegény, hogy annak nincs magához való tapintata. Láthatná, hogy jegyeseknek, akik hónapok óta nem látták egymást, beszélhiválójuk volna. Fel is kél, kezd is készülődni, de akkor már Fráter Józsi és Matolcsy jön vissza a templom felől. Majthényi Pali marad.

Két cseléd terített asztalt cipel. Kint lesz az uzsonna az udvaron, itt, a beteg mellett. A beteg pedig szeretné magát pofonütni. Eszébe juthatott volna megparancsolni, hogy bent terítsenek, akkor Erzsit kint tarthatta volna egy kicsit maga mellett, és végre, végre, végre magához szoríthatta volna a leányt, ajkára szoríthatta volna ajkát, ha csak egy percre is! De most már mindennek vége! A társaság elhelyezkedett, már falatoznak, Erzs szorgosan és buzgón ad maga enni vőlegényének. Sovány kis vigasztalás, hogy kezük folyton összeér, amint lehet, a két szempár folyton egymást keresi. Alkonyatkor bizony szedelőzködnek Fráterék. A beteg a búcsúzás hosszú ceremóniája alatt mohón várja azt a pillanatot, mikor Erzs felszáll a kocsiba, hogy éhes szemmel elkapja a gyönyörű bokák egy kilátzó villanását. De hiába! Erzs a másik oldalról száll fel. Kendőlobogatva integet vissza, a kocsi kigördül az udvarról, a vőlegény ott marad pihegve az ágyon, olyan érzéssel, mintha mindenéből kifosztották volna.

A következő levél Csécséről jön már. Még mindig beteg a kedves? Pedig azt hitték, hogy most már betoppan, hiszen úgy ígérte. „Kedvesem az egész nap keblem minden tavol levő kotsi zorgésre elveszté fájdalmát, örömmel nesztem nyugott felé hogy még mesze meg pilant-sam boldogitomat, de hasztalan nesztem, anyiszor fajob lett sebe keblemnek, mint a' tús mely ki akar alúdni olajat öntesz ra ismet fellobban...”

Most már sokkal jobban van a földesúr. Hírt kapott Sztregováról, hogy Fráterék ottani látogatása minden baj nélkül folyt le. Anyja méltóságteljesen, hidegen, de udvariasan fogadta őket, Fráter Józsit nász-uramnak szólította, Erzsit kedves lányomnak. Közömbös dolgokról beszélgettek, még Imre betegségét is csak röviden érintették, nehogy valami óvatlan megjegyzés bajt támasszon. Most már lehet remélni, hogy anyós és menyé idők folyamán összeszokik. Erzsi majd igyekezni fog, az anya pedig mégis csak nagyon szereti a fiát, rendben lesz itt minden, ó be szép az élet! Már fel is kelt az ágyból, ha a jó Isten is úgy akarja, pár hét múlva lakodalom. És a felderülő jövőben két levél enged még boldogabban hinni.

Erzsi és Szontagh Pali találkozott Gyarmaton. Véletlenül jöttek egytűvé. Elég soká beszélgettek. Feszült idegenséggel kezdték, s mondhatni: megbékélt jó barátok gyanánt váltak el. Ezt a hírt nemcsak Matolcsy hozta, hanem mindkét szereplő levele is megerősíti. Erzsi ezt írja: „Napro! napra remellék, de mar keblemben remény helyett a' leg nagyobb agodalom tűnt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Barátod által ki a' napokban látot, kedvesem hogy mar fel keltél az agyból, hid meg hogy még egy hetet ki nem alnek hogy teged nelásalak...” Szontagh Pali ezt írja: „Megvallom, megdobogtatta baráti szívemet azon valódi boldogság, melly artzán tükrözödött, midőn javulásodnak hírét töllem vette, én most már csak egyet tudok, azon véghetetlen szeretetet, mellyel boldogságtokat kívánom.”* Ujjongva megy a válasz a mégis csak egyetlen, igazi barátnak; „Nektárt nyujtott szenvedő lelkemnek a

*Szontaghnak ez a levele nem ismert. Nem kizárt, hogy nem is ő, hanem pl. Lisznyai Kálmán volt a barát, aki két héttel az esküvő előtt Madáchot méltató, annak közelgő házasságát is említő verset jelentetett meg; eszerint ők is jó barátságban voltak ekkor.

sors; és az edény méltó volt foglalatához – Te. – [...]az volt első leveled mellyen jobban megörültem mint magadon.

Korán viszonzlát reményéig ölel barátod ki az egész világot szeretné szívéhez ölelni.”

Június végén egy reggel Imre úgy kelt fel, hogy egészséges. Korán befogatott, ment Sztregovára. Ott hosszú beszélgetése volt anyjával. Már tudtak egymással nyugodtan diskurálni, ha nem is a lényegről, de annak részleteiről. A házasulandó táblabíró hosszú listát tartott maga előtt, onnan olvasta le az egyes tárgyakat, amelyeket már régóta feljegyezgetett magának Csesztvén. Anyja tanácsa, anyja segítsége, anyja útbaigazítása kellett mindenhez. Maga nem értett a háztartáshoz, Erzsivel pedig, aki a csesztve-i házat még nem ismerte, hiába beszélt volna meg bármint is. Istállólámpától kezdve ruhafogasig, régi folyóiratoktól kezdve szobalány béréig csak anyjával beszélhetett meg mindent. És a beszélgetés alatt az anya egyszerre egészen másnak látszott, mint eddig. Olyan gavallér volt, hogy Imre már szégyellni kezdte magát. Adott mindent, ne kelljen venni semmit. A bőséges sztregovai kastélynak tenger holmija van, holmi kisebb kúriát be lehet abból bútorozni, akár kettőt is. Lábtörlő? Elviheted azt, ami Károly ajtaja előtt van, neki adok másikat. Sajtár? Majd feltétek a kocsira, ahányat akarsz. A végén kisült, hogy a holmihoz ökrös szekérre van szükség.

– Igazán resteltem, édesanyám, szinte kifosztalak.

Az özvegy csak legyintett a kezével. A legyintés és a hozzávaló arc kifejezés ezt jelentette: marad itt bőven, nem úgy van, mint a szegény háznál, lássák „azok”, hogy kikkel van dolguk, és lásd meg te is, fiam, hogy anyád úrnak született, nem mint te, aki elfajzottál az ősi vértől. S a beszélgetés végén az anya előhozta a kulcsra járó vasládát, amelyben a pénzét tartotta. Abból kiolvasott az asztalra ötezer forintot. Akkor halmaz pénz volt az, hogy le kellett volna rajzolni. Egy mozdulattal oda-tolta fia elé.

– Nesze. Ennyit mondtunk.

A fiú megszégyenülve rebegett köszönetet. Hirtelen valami különös sajgás öntötte el a szívét. Olyan közel érezte magát ehhez a kemény, szűkszavú, konok öregasszonyhoz, mint kevés alkalommal életében. Valami búcsúszerű volt ebben az egész jelenetben, valami torokszorító-

an tragikus, ősi ösztönök fájdalma rebkent meg benne véletlenül. Hirtelen nagynak és hideg méltóságában magasztosnak látta anyját, aki dús kitüntetésekkel és ajándékokkal halmozta el fenségében az ellenséghez pártoló árulót.

Lelkében tisztázhatatlan zűrzavarral tömködté zsebeibe a sok pénzt. Azzal holnap Erzsiek társaságában Pestre volt utazandó, hogy bevásároljanak. Több megbeszélni való nem maradt, Imre anyja keze után nyúlt. Az anya uralkodói taglejtéssel nyújtotta csókra kezét. Aztán a két orcát csókolta meg Imre. Szertartásosan, tisztelettel. Aztán egyszerre átkarolta az alacsony kis öregasszonyt, hogy préselő erővel szorítsa magához hirtelen feltörő meghatottságában. Az anya csendesen eltolta magától a fiút, nem szeretetlenül, hanem szelíden, a merev arc mögé rejtett fájdalommal. És mikor Imre kiment a szobából, nem az elhagyott anya könnyezett, hanem ő. Magában, mialatt könnyeit törölte, azon tűnődött, hogy anyja hány álmatlan órán búcsúzhatott mostanában lázadó fiától.

Mikor leért a domboldalról az országút völgyébe, visszanézett a kastélyra, ahol valaha anyja ölen kisgyerek volt. Szívét marokra fogta valami. Nem kisebbet tett most, minthogy örökre megvált anyjától és ott-honától. Aztán elmaradt mögötte a kastély, s ő a zörgős kocsin ment Gyarmatnak, ahol egy másik formában várta az a szó, hogy örökre.

XXVII.

Hármasban mentek Pestre, apa, leány, vőlegény. A vőlegény egy érdekes gyűrűt hordott a zsebében. Az volt a gyűrű története, hogy mikor a kamarás temetésekor a falu végén álló családi sírbolt pádimentumát felbontották, a halotti kamrában heverő, elég rendetlenül elszórt régi csontok között, amelyek az újabb keletű koporsók mellett heverték, találtak egy pecsétgyűrűt. A Madách-címert ábrázolta köve, szép régi ötvösmunkát mutatott foglalat.

– Ezzel fogom eljegyezni, akit majd valaha elveszek – mondta Imre.*

De ezt aztán elfelejtette, nem is hordta a gyűrűt, jobban szeretett egy másikat. Most a csesztvei költözés alkalmával, rakosgatás közben megint kezébe akadt a régi gyűrű. Első gondolata az volt, hogy Erzsinek adja. Második gondolata az volt, hogy Erzsinek adja, de az első csók után.

Eddig még nem tudta odaadni. Szomjazott nagyon, a pesti úttól várta a véletlen alkalmat, hogy karjába zárhatja az imádottat. Máskor a leány közelléte még jobban lázította, de most csillapította részint az, hogy folyton foghatta jegyese kezét, részint az út tarka és érdekes benyomásai.

Már Pestre menet a váci országúton nagy szenzációt láttak. Ment a vasút. Egyelőre nem a közönség számára. Csak az első próbajáratokat tartották az újonnan épülő pest–váci vonalon. Egy hajlásnál tűnt eléjük a vasúti vonat. Zászlókkal, lombkoszorúkkal díszesen zakatolt tova,

*Lisznai Kálmán *Az ősgyűrű* c. verse szerint a Buda visszafoglalására induló Madách Miklós menyasszonyának, Perényi Ilonának adta a gyűrűt, s miután halálos sebesüléssel tért haza, azt kérte, hogy a gyűrűvel együtt temessék el őt. Madách ismerte a történetet, s azért hantoltatta ki őt, hogy annak gyűrűjével jegyezze el menyasszonyát. Mivel a vers két héttel Madách esküvője előtt jelent meg, nyilván az érintettől szerzete értesüléseit a poéta, és az sem valószínű, hogy a lényegét illetően eltért volna barátja elbeszélésétől. Ám ha az ősi gyűrű valóban eljegyzési gyűrű volt, akkor március 16-án, az eljegyzés alkalmával kellett az ara ujjára húznia a vőlegénynek.

harsogva szólt rajta a banda, és a báméskodó, éljenző embereknek kaplaplengető üdvözlés felelt a vonatról. Mérnökök és munkások utaztak rajta, roppant érdekes látvány volt. A mozdony sűrű fekete füstöt pöfölt hatalmas kürtőjéből, utána kattogva, csörömpölve utazott az egyetlen kocsi.

– Ez is nekünk készül – mondta vidáman Imre –, gyerekjáték lesz Pestre utazni. Sokkal gyorsabb ez, mint a gőzhajó.

– Ó, Pestre, Pestre! – lelkesedett Erzsi, aki még nem járt Pesten soha. A két férfi mosolyogott, mint tapasztalt felnőttek a gyermek örömen.

A Sasban szálltak meg.* Két emeleti szobát vettek, egyikben Fráter József helyezkedett el leányával, másikban Imre. Még jóformán le sem rakták a holmit, Erzsi már sürgette őket:

– Menjünk már, menjünk már!

Látni a várost, a sokadalmat, a százezer lakójú óriási Bábelt palotával, fogataival, büszke színházával, hatalmas múzeumával. Jaj, mit adnak a színházban, oda okvetlen el kell menni. Ha oda nem lehet, más-hova. De menni, látni, csodálkozni, szórakozni, mindent, mindent.

Színházba menni későn volt már. Legfeljebb az előadás közepére érhettek volna. A *Borgia Lucreziát* játszotta a Nemzeti Színház, valami Wolf nevű bécsi énekes vendégszerepelt. A színházat másnapra kellett hagyni: a *Senneterre marquise* című francia vígjáték kerül színre, a felvonásoközökben Sárny Fanni, a Párizsba származott magyar táncosnő vendégfelléptével. Erzsi izgatottan tapsolt. Hát még mi látnivaló van? El lehet menni a Lovardába, ott most cirkuszi előadások folynak. A Lejars házaspár produkálja magát, meg Cuzent kisasszony, a híres lovarnő, akiért Pest divatos arslánjai körében most illik rajongani. Oda is elmennek holnapután. A Császár fürdőbe is el lehet menni zenét hallgatni, nagyon kellemes lesz a Duna-parton, mert a hőség tűrhetetlen. Írják az újságok, hogy hosszú évek óta nem volt ekkora meleg, a hatóság megengedte, hogy a fürdőket és uszodákat éjfélig nyitva tartsák, és valamennyi tömve van még este tizenegykor.

– Menjünk már, menjünk már!

*Ez nyilván az Arany Sas fogadó, amely a mai Semmelweis utcában állt; vidéki ne-mesek kedvelt szálláshelye volt. Az 1861-es országgyűlés alatt is itt volt szobája Ma-dáchnak.

Imre fiákert hozatott. Elindultak egy kis körkocsikázásra. A német kocsi jó borraivaló reményében bőbeszédűen kezdte magyarázni a várost a vidékieknek, de Imre leintette. Átvette a magyarázatot maga. Erzsi tündöklő szemmel hallgatta. Ez az Úri utca, itt a Pilvax, a jogászok meg az újságírók kávéháza. Itt a híres Hatvani utca, itt van a korzó, itt látni délben sétálni az országos nevezetességeket, híres szépasszonyokat. Amott, ni, a Nemzeti Színház. De micsoda újítás ez: kikövezik a Kerepesi utat. Jó része már meg is van. Általában bámulatosan épül a város. Csupa új épület mindenütt. A Nemzeti Színház másik oldalán végighúzódik az úgynevezett Országút, ahol az elkanyarodik a Duna felé, azt a teret Szénapiacnak hívják. Szent Isten, micsoda víz volt itt hét esztendeje, a nagy árvízkor! Ezek az utcák mind, mind víz alatt voltak. Mennyi élmény, mennyi diákkori emlék. Lónyayék, Andrássy Gyula, Balassa Antal, meg a többi pajtás... Aztán a Duna partjára fordul ki a fiáker. Mély sötétségben folyik a hatalmas folyó, néhány tétova fény-pont jelzi a parti házak ablakait odaát, ezen az oldalon a görög templom mered az égnek, s a vele egy frontban álló házak sora adja a pesti part épületglédáját. Közte s a víz között tágas, szabad tér, gödrös, hepehupás, sok parasztszekérrel. Amott pedig fantasztikus alkotmány jel-zi, hogy javában építik a Lánchidat, óriás deszkaépítmény törekszik az égnek mindkét part mellett, de már a vízen. Két nagy ív fog állni ot-tan, s ezeket köti majd össze a hatalmas láncpár, amely a hidat tartja. Erzsi tágra nyílt szemmel álmélkodik. Még, még...

A leány csillapíthatatlan, semmi áron sem akar hazamenni, pedig már teljes a sötétség. Imre pedig szeretne hazamenni, mert otthon, a szál-ló folyosóján vagy valahogyan, talán adódik egy négy szemközti perc.

Ott vacsoráznak a Sasban. Imre azért szeret idejönni, mert a vendég-lős magyarul tudó pincéreket tart. Alig kapni asztalt a tikkasztó meleg-ben. Szól a cigány, száll a muzsika. Erzsi szeme csillog. Olyan boldog, hogy madarat lehetne vele fogatni. Szeme mint a villám, röpköd ide-oda, nézi a közönséget, minden nőt külön szemügyre vesz.

– Nini, papagáj!

Egy hölgy vacsorázik nagyobb társaságban, annak a vállán ül a pa-pagáj. Ki lehet ez a hölgy? Gögös arcú, érdekes, nagyon elegáns. A pincér megszűgja a kérdező vőlegénynek:

– Laborfalvy Róza művésznő.

Erzsi hosszasan figyel az excentrikus hölgyet. Legjobban szeretne odarohanni hozzá, annyira izgatja a hölgy híressége, furcsasága, eleganciája. De aztán féltékenyen rászól vőlegényére:

– Vigyázz, mert rajta felejtet a szemedet! Mit nézel olyan nagyon?

Imre mélyen hálás a kis féltékenyséért. Mosolyogva felel:

– Egy iskolatársam tette neki a szépet, azért voltam rá kíváncsi: Andrassy Gyula.

– A kassaiakból? – kérdi Fráter József.

– Úgy van. Igen tehetséges fiú. Mi már akkor mondogattuk, hogy sokra fogja vinni. Most meg hallom Huszár Károly sógoromtól,* aki minden politikai pletykát tud, hogy nemrégiben bemutatták Gyulát Széchenyinek. Ez a Széchenyi igen szereti a fajtáját, ugrani szeretne örömeiben, ha egy mágnásról észreveszi, hogy tehetséges. Egyszóval beszélgettünk Andrassy Gyulával, és azt mondta neki a végén: „Du bist der künftige Nádor!”

– Az már beszéd!

– Ámbár Lónyay Menyhértől is sokat vártunk. Nagyon eszes, józan, alkalmazkodó. A pozsonyi diétán találkoztam vele legutóbb, olykor váltunk egy-egy levelet. Míg Pesten vagyok, meg is látogatom.

Jönnek új vacsorázók, mennek a régiek. Most van vége a színháznak. A férfiakon fecskefarkú kabát, kétsoros mellény, vékony nadrágjukat alul „strupli” húzza egyenesre, kezükben gombos végű bot, kalapjuk közepén szűkített kürtőkalap. De itt-ott már sujtásos magyar ruha is, csizmával. A hölgyek kosárkalapot hordanak, amely keretbe foglalja arcukat, keblük kivágott, vállukon festői módon hátravetett hosszú selyemkendő, vékony derekuk alatt hatalmas „turnúr” duzzad, szoknyájuk a földet söpri. Cigányszó, villacsörömpölés, egymásba folyó beszélgetés. Tündérország az egész világ.

– Erzsi, fiam, ne igyál annyit, megárt!

– De mikor olyan jól esik, és olyan boldog vagyok...

*Mint a korábbiakban, úgy itt is tévedés, hogy Huszár Károly a sógora lett volna Madáchnak. Huszár József (nénjének, Máriának az elhunyt férje) és Huszár Sándor (nénjének, Annának a férje) volt a sógora.

Nem lehet rávenni, hogy felmenjenek. Csak még egy félórát. Aztán még csak egy negyedórát. Azután most már igazán csak még egy egészen kicsit. Legalább még ezt az egy nótát hallgassuk meg! Végre aztán nagy sóhajtással enged a muszájnak, de még felhajtja a fél pohár bort. A szeme ragyog, mintha az ezeregyéjszakát látná!

A folyosón elbúcsúznak, az apa egy pillanatig sem tágít mellőlük. Az utolsó pillanatban Fráter Józsi a fejére csap: a holnapi költést elfelejtették megmondani a portán! A vőlegény nem nagyon szíves arccal, már ajánlkozik.

– Hagyd csak, fiam, majd elintézem!

És már megy is lefelé a lépcsőn. Ebben a pillanatban csoda történik: Erzsi nem várja meg a támadást, maga dől oda a vőlegény mellére, sőt, két karját is átveti annak nyakán, s a szőke szakállas férfit hűzza magához. Nem a férfi csókolja meg a nőt, hanem a nő a férfit. A csók véghetetlen. Imre először megdöbben, hogy a tartózkodó, szűzies lény helyett egy sóvár nimfát tart karjában, aki száját dühösen és támadóan fúrja bele az ő szájába. Valami halvány, elmosódó gyanú ébred benne, de az azonnal ködfelleggé válik, mert megszűnik gondolkodni. Csak átadja magát az ajkak egyesülésének, behunyt szemmel, a lét érzetének valami tragikus megszűntével, mint maga az ösférfi, Ádám. Két tenyere brutálisan szorítja a leány hátát, tetőtől-talpig érzi magához simulni a társát. Orrán hang tör elő, valami 'm' és 'h' betűkből álló artikulátlan nyögés, az élet legősibb hangja, magáé az édenkerti páré.

Nem emlékszek, hogyan rebbennek szét. Nem emlékszik, hogyan köszön hebegve, támolyogva az apának, aki egyszerre ott áll előttük. Nem emlékszik, hogyan dobálta le magáról a ruháit, hogyan feküdt le, a csókot önmagában még mindig folytatja, olyan tompa öntudattal, mint a részeg. És amit érez, amikor forró arcát az áldóan hűs vánkosra szorítja, az nem boldogság. Több annál: nihil, nirvána, valami sejtelve annak, hogy a szerelem lényege a megsemmisülés, és hogy a nyomorult emberi lény ugyanaz, mint a természettudományban olvasható olyan rovarok, amelyeknél a szerelem a fizikai halállal kapcsolatos. A bódult, félig alvó nógrádi táblabíró zsongó agyában Heine-émlékek úszkálnak azokról az azrákról, akik meghalnak, ha szeretnek.

Ilyen éjszaka után külön ajándék az ébredés: az öntudatba még bele nem ágyazott emlék frissen és újonnan érkezik, mint valami híradás. Az ébredő először hülyén néz körül az idegen négy fal között: hol vagyok, mi ez? Aztán átszellemülten elmosolyodik. Én vagyok, Pesten vagyok, az éjjel a szája az enyém volt, foga hozzákoccant az én fogamhoz. És emlékszem háta síkjára, amelyet két tenyeremmel birtokba vettem.

Kint ágyúdörgés. A vőlegény öltözködik. Becsengeti a szolgát. Mit lövöldöznek odakinn?

– Ünnepségg van a katonai uszodában, tekintetes uram. A nádor kisebbik fia, József főherceg, most tanul úszni, és ma szabadítják fel szabadúszónak.

Az öltözködő férfi a fejét csóválja. Ez aztán lojalitás! Jól esnék egy dörgedelmes filippikát végiggondolni, de sajnos a tünődőt feszélyezi, hogy a nádori család közismerten magyarpárti. Sőt, a nádor személy szerint igen kedves volt a jó Marie-hoz. Kár, hogy nem lehet rá haragudni, mikor a magyar függetlenség nevében jól esnék.

Az ajtón kopogtatnak.

– Jó reggelt, drágám! Siess, mi már készen vagyunk.

A hang türelmetlen. Nem szabad érte haragudni. Erzsi először van Pesten, fiatal lánynál érthető, ha ilyenkor mohó a sok látnivalóra. Imre boldogan mosolyog. Milyen kedves dolog lesz odaadni a gyűrűt, kicsit fontoskodva, kicsit szertartásosan!

A fiákerben adja oda. Az apa előtt is nyugodtan mondhatja az indoklást, az úgy sem érti. Vagy ha sejti, nem baj.

– A tegnapi este emlékére ezt a gyűrűt szántam neked. Hallgasd meg a történetét!

Erzsi figyelmes arcot vág. De az utcán annyi látnivaló van! Erre pillant, arra pillant. Közben a gyűrűnek is örül. Felhúzza ujjára, kicsit lötyög. Nem baj, majd egy kis pecsétviasszal megszűkíti. Köszöni halálán, boldogan. De közben arra is van pillantása, hogy az utcán egy szakasz katoná megy, fehér frakkosok, kék baka-nadrágosok. Imre meséli a gyűrű történetét.

– Figyelsz?

– Hogyne figyelnék! Erre ne figyelnék?

Figyel, de szeme közben villámolva cikázik a palotákra, kirakatokra, járókelőkre. Az Úri utcában el kell válni. Erzsi vásárolni fog, apjának a kancellárián van dolga. Imre elnéz Lónyayékhoz. Találka a Sasban.

Lónyay Menyhért azonban nincs Pesten. Elutazott nyaralni. Imre csak a régi-régi inast találja, akivel beszélhet. Annál hagyja látogatójegyet, ami az elegáns világ modern szokása.* Az inas nagy újságot mond: Menyhért úr vőlegény. A Kappel bankár leányát veszi el, Emília kisasszonyt, aki arról is nevezetes, hogy gyönyörű szép lány, arról is, hogy borzasztó gazdag, meg arról is, hogy Petőfi, az a híres szerkesztő, megkérte, de elutasították. Menyhért úr nagyon boldog, szep-temberben lesz az esküvő.

A találkáról Erzsi másfél órát késik, a férfiak már a harmadik zalc-kiplfit ropogtatják ideges várakozásukban. De nem lehet rá haragudni, mikor megjön. Lángol az arca a boldogságtól. Az egész ebéd eltelik azzal, hogy mit vásárolt. Olyan lelkesedéssel beszél egy spanyol kendőről, egy fekete csikos kesztyűről, egy új pézsma illatszerről, egy kezimunkának való ezüstkosárkáról, hogy enni sem tud az izgatottságtól.

– Édes apám, kérek majd tizenkét forintot. Egy helyen adós maradtam.

Fráter József arca kínosan elváltozik. Meghökkenve néz leányára:

– Micsoda? Hát már nincs pénzed?

– Apuskám, ezek mind szükséges holmik. És olyan olcsón vettem mindent. Nicht böse sein, Bitte, bitte...

Imre lelke majd elolvad. Hát lehet erre a tündéri kedvességre haragudni? Tizenkét forint kell neki, igazán elmosolyodik az ember. Amikor ilyen búbájosan mondja, hogy „bitte, bitte”, az ember elragadtatásában akár tizenkétszer tizenkét forintot is odanyomna apró tenyerébe: nesze, vásárolj, tombolj!

*A mai névjegyhez hasonló karton lapocska. Madáchnak valóban volt ekkortájt készült névkártyája (a hátoldalra jegyzett szöveg grafológiai elemzése a datálás alapja), amelyen kizárólag a „Madách Imre” név olvasható, a nemesi előnév mellőzésével. (VI. *Madách Szimpózium*. Szerk.: Tarjányi Eszter és Andor Csaba. Budapest–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 1999. 64–65.)

Este Nemzeti Színház. Pokoli a hőség, a nézőtérén igen gyéren ülnek. Francia darabot játszanak, igen unalmas. A férfiak már az első felvonás után szeretnének elmenni, mert ezt a rettenetes fülledtséget kibírní lehetetlen. De Erzsí előre dőlvé, révült elragadtatással élvezi a színházat. A párizsi táncosnő lép elő felvonásközben. Lenge, sudár nő, tánca álomszerű, ruhái fantasztikus mesébe illenek. Aztán a darab második felvonása. Erzsínek szemében ül a lelke, ahogy figyeli a színészeket, szája együtt mozog a színpadi beszéddel. Aztán megint Sárý Fanni, a táncosnő. Muzsika, fátyol, piros fény, libbenés, mese. Ó, be gyönyörű! A férfiak kínzottan tapogatják homlokukat és tarkójukat zsebkendővel. De Erzsít nem lehet megmozdítani. Már vége az előadásnak, ő még mindig maradni szeretne.

– Hiszen te színdarabokat is írsz! Hogy lehet az, hogy nem érdekel a színház?

– Ez nem színház, angyalom, ez komédia. Én őszintén szólva jobban szerettem volna holnap eljönni, mikor Kisfaludy Károly történeti darabját, a *Stibor vajdát* játsszák. Az igen, az érdekelt volna. De oda se neki, az a fő, hogy te jól mulattál.

A Császár fürdőbe mentek vacsorázni. Zsivajgó, érdekes közönség, mint tegnap. Imre champagniert hozat. Erzsí ujjongó örömmel ölti bele a habzó pohárba kis piros nyelve hegyét.

– Én olyan jól érzem magamat, hogy ki sem tudom mondani!

És megint nem lehet hazavinni. Még egy félórát. Még csak egy kicsit, igazán. A végén már úgy könyörög egy kis maradásért, hogy nedves lesz a szeme. Nem lehet neki ellenállni. Maradnak. S mikor végre mennek, a kijáratnál felsikolt:

– Szent Isten, a fátyolkendőm ottmaradt! Édesapám, ha meg nem hagszik...

Fráter Józsi megkönyörül a vőlegényen, visszamegy a fátyolkendőért. Ahogy eltűnik a kapuban, Erzsí vadul megragadja Imre kezét.

– Szándékosan felejtettem odabent.

Nincs itt senki, csak a kocsisok. Bánja az ördög a kocsisokat! Ájult hevű csók következik, a két alak görcsösen összeolvad az éjszaka homályában. Az ölelés már merészebb, tudatosabb, kíváncsibb.

Három nap a pesti paradicsom. Három napi hajsza, fennmaradás, izgalom, sebtiben lopott örvöngő csók. Erzsí szemében perzselő forróság, ha vőlegényére néz, de olyan vakmerő, hogy nem ő, hanem a férfi pirul bele. Ha pedig máshova néz, akkor csillapíthatatlan szomjúsága az életnek, mulatságnak, zenesónak, jövés-menésnek.

Utolsó nap reggel együtt kávéznak oleanderes, kavicsos nyári kerthelyiségben. Imre újságokat kér. Lapozza a híreket. Nini, a váci püspök, anyjának kedvence, név szerint gróf Nádasdy Ferenc, kalocsai érsek lett. Rögtön egy másik családi hír: Marczibányi Livius, aki eddig állandóan Párizsban élt, átalakíttatja a Neugebäude melletti palotáját, haza fog költözni. Más: Széchenyi a feleségével Ischlbe utazott nyaralni, Ürményi Ferenc koronaőr Mehádiára, Döbrentei Gábor Előpatakra. Más: Pestre érkezett Oláhbon gyönyörű fejedelemnője, Bibesco hercegnő. Más: Buda magyarosodik, a német utcafeliratokat kicserélték magyarra, de a lap megrója, hogy a Retek utca tábláját a nyilván német cégfestő így festette: Retteg utca. Megint családi hír: gróf Brunswick Józsefné született Majthényi Annamária ezüstserleget ajándékozott Döbrenteinek, aki megírta a nevezetes hölgy életrajzát. Büszke lesz Sztregován a mama. Lássunk egy másik lapot! Az Életképek mai száma. Első oldalán művészeti tanulmány Pulszky Ferencről. Ki ez a Pulszky, sose hallottuk. Aztán francia elbeszélés. Aztán... nézd csak, de érdekes!

– Nézzetek már ide, mit találtam. Lisznyai Kálmán költeményt írt az Életképekbe. „Az *ösgyűrű*. Ballada. Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva.” Óriási!

Apa és lánya azt hiszi, tréfa. De nem tréfa: ahogy közelebb húzzák a széket, és belenéznek az Imre elé terített folyóiratba, a maguk szemével olvashatják. Az *ösgyűrű*. Ballada. Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva. Még ilyet! Egy pesti lapban! Micsoda hallatlan nagy dolog lesz ez otthon, Nógrádban! Erzsí azonnal megigazítja fején a kosárkalapot és kiegyenesedik. A pincérnek szólni szeretne: nézzen ide, ez az én nagybátyám, akihez a nevezetes költő a versét ajánlotta, ide van nyomtatva! Fráter József gögösen leszegi szája sarkát, úgy gyűjt a reggeli utáni csibukra. Mintha mondaná: igen, igen, az én öcsém ez a Pali, aki ide van nyomtatva, mi már csak ilyenek vagyunk, az én lányomat akármilyen nagyúr elveheti.

Közben az akármilyen nagyúr átfutja a hosszú költeményt, és úgy meglepődik, hogy az asztalra csap.

– Hiszen ez a vers rólunk szól! Hallottatok ilyet? Nagyon figyeljetelek, felolvasom az egészet.

És olvassa hangosan. Azok álmélkodva figyelnek. „Míg a félhold szarva fúrta / Át gömbjét hazánk földének, / Testén lelkén szolgálancz volt / A szabadság nemzetének.” Itt még nem volt nagyon érdekes. Török harcok meg ilyesmi. De egyszerre hova fordult a vers: „Sztregova kastélytornyai / Csöndes éjfél órája kong, / S az éji szellő, halmain / Mesés szellemként leng, bolyong.” Majd később: „Madách Miklóstra vár ott / A leghűbb szerető; / Ismerd meg e galambot: / P e r é n y i I l k a ő.” A hallgatók s a felolvasó bámulva falják a szöveget, ő szóval, azok szemmel. Imre felkiált:

– Hiszen ez a vers a te gyűrűdről szól, drágám!

– Tovább, tovább – sürgeti Erzs, és idegesen legyezi tenyerével apja pipájának a szöveg fölé omlott füstjét, a három fej izgatottan hajlik az Életképek fölé.

A lovagi történet folyik: haldokolva jön csatából a lovag. Gyűrűjével temetik el. De most jön az érdekes. Imre ámulva olvassa, ők ámulva nézik a szó nyomán a nyomtatást, Imre ujját követve.

Madách Miklós levente is
E fán volt egyik ág,
S ez ágon még most is virít
Egy zöldelő virág:
Madách Emők, a nemzet egy...

Erzs belesikoltott:

– Emők, ez te vagy! Ki vagy nyomtatva. Még ilyet!

A költemény főszereplője csodálkozva kezdte előlről a róla szóló, félbeszakadt strófát.

Madách Emők, a nemzet egy
Magas lelkű fia,
A közjogok zöld asztalán
Vitéző dalia.

Ész a kardja, s ezen az él
A rény és becsület,
Mely félistenné teheti
Az emberszelmet.

— Sztregova még most is fennáll,
S az ősi kriptabolt,
Hová, jeggyűrűvel kezén,
A hős temetve volt.

S tudván Emők a jeggyűrű
Regés történetét
Titkos vággyal fölásátá
A sírbolt üregét.

És őse csontvázujjain
A gyűrűt ott lelé
Hit és reménység képe rajt,
S csókkal beszentelé.

S az emlékszenség, mely hozzá
Örökre kötve van,
Lelkébe olvad s összefoly
A szívnek lángiban.

Mert ő is most álmodja a
Szerelmek álmait,
Midőn egy csók eltemeti
Az élet gondjait.

S hogy annál ünnepélyesebb
Érzés ihlesse át:
— Az ő s g y ű r ű v e l jegyzi el
Ifjú menyasszonyát.

– Jézus Mária, mutasd, mutasd, ez én vagyok! Nincs itt a nevem ki-
nyomtatva?

A hölgyek gyöngye kedvese,
Egy szende honleány
Minő Perényi Ilka volt
Ősének hajdanán.

S az ősi kriptabolt helyén
Emelt halom fölött
Egy kis fehér kápolna áll
Piros rózsák között.

A kápolnában szent mise,
Zeng a pap nászimát,
S a mátkapár ott mondja el
Az eskü szent szavát.

S nekik most: mult, jövő s jelen,
A hűség kebelén:
Egy búbájos szivárvány,
Egy szép tündérregény.

– Gyönyörű – szól Erzsi fáradtan az izgalomtól –, de miért írja ő,
hogy Sztregován esküszünk?

– Az csak olyan költői dolog. Igazán, milyen kedves ez a Kálmán!
Bizonyosan azt hitte, hogy már meg is esküdtünk, hiszen eredetileg ko-
rábban is terveztük, csak a betegségem jött közbe.* Hát ez igazán meg-
lepő. Ha eszembe nem jut megnézni az újságokat, észre sem vesszük.

– Mutasd még egyszer – nyúlt a lapért Erzsi.

És megkereste magát a hosszú, több oldalra terjedő költeményben.
„A hölgyek gyöngye, egy kedves honleány.” Elolvasta a strófát három-

*Nem. Mint már volt róla szó, a menyasszony 18. születésnapján volt az esküvő,
ami nyilván tudatos és előre eldöntött választás volt.

szor egymásután. Aztán olyan mozdulatot tett, mintha a nyakába akar-
na borulni a nemzet szabadkeblű fiának. De ezt nem tehetette, tehát a
felbuggyanó hálás indulat ölelésével apja felé fordult. De ezt sem te-
hetette. Uri leánynak nem lehetett nyilvános helyen feltűnően viselkednie.
Ezért csak ült ott büszke boldogságában, mint a szűz, akit megválasz-
tott rózsaleánynak a falu.

– Én ebből rendelek rögtön vagy húsz példányt – szólta Imre –, el-
küldjük egy pár kedves ismerősnek. Húsz nem is lesz elég, rendelek öt-
venet. És aztán prenumerálni is kellene, járjon nekünk ez a lap rendszeren
Csesztvére. Látom, ennek a Petőfinek is vannak benne útleírásai. Jó lesz
téli estéken olvasgatni. Majd én felolvasok neked, te pedig kézimun-
kázol, jó?

Két kéz megtalálta egymást az asztal alatt. Nekik könnyű volt, ők
gondtalanok voltak. De Fráter Józsefet sok mindenféle gond emésztet-
te belülről. Roppantul szeretett volna tudni valamit, ami az oldalát fúr-
ta. S hogy utána nézzen annak, amire kíváncsi volt, szerette volna fel-
tűnés nélkül csinálni.

– Várjatok csak egy pillanatig – mondta színlelt könnyedséggel –,
valami eszembe jutott.

Már fel is kelt, elsietett. Ezek bezzeg nem kérdezték, hova megy.
Örültek, hogy elismételheték az örök, de soha nem elegendő párbe-
szédet:

- Szeretsz?
- Nagyon.
- Mindig fogsz szeretni?
- Örökké.

Aztán megint csak a vershez fordultak. Önmagukat olvasták a vers-
ben: „ egy búbájos szivárvány, egy szép tündérregény”. Aztán megint
titkos kézszorítás az asztal leple alatt. Aztán megint kérdés: nagyon?
Nagyon.

Kisvártatva visszajött Fráter Józsi. De mintha kicserélték volna. Ru-
ganyosan lépkedett, arca napként ragyogott. Időközben valami igen
kellemes dolognak kellett vele történnie. Beszélgettek még egy kicsit,
aztán idestova szedelőzködni kellett. Ekkor az apa, csak úgy odavetve,
megszólintott:

– Mondd csak, fiam, milyen viselet az a strimfli. Jobb az, mint a kapca?

– Én jobb szeretem. Mindig sok bajom volt a csizmahúzásnál, amíg kapcát hordtam, mert akármilyen ügyesen csavargattam a lábamra azt a gyolcsot, mindig ráncot vetett valahogy. Mióta strimflit hordok a csizma alá, nincsen több bajom ezzel. Csak télidőn vékony. De akkor vastagabb strimflit húz az ember, pamutból valót.

Ezt felelte Imre, de közben nem ezen járt az esze. Hanem mint a nyomra jutott titkosrendőröknek, egyetlen pillanat alatt megvilágosodott fejében minden összefüggés. Szobájában ki volt készítve a becsomagolásra váró holmi. Minden az ágyon, csak a fölöslegesen maradt tiszta strimfliket tette véletlenül az asztalra. Egészen biztos, hogy ipa bent járt a szobájában. De miért járt bent? Mit akart megtudni? Az alsószoknyákat, egészen biztos ez is. Mert mikor apa és vőlegény tegnapelőtt beszélgettek, az apa odavetve célzást ejtett arról, hogy Erzsinek nagyon szép a kelengyéje, csak az alsószoknyákkal van gondjuk. Imre valami olyan felelt rá gavalléros hangon, hogy az ne legyen gond. Ebből az apa joggal sejthette, hogy a kelengye szóban forgó részletéről a vőlegény fog gondoskodni. Többet nem beszéltek róla azóta, már tudniillik hármasan. Apa és leánya kettesben viszont kétségkívül sokat tanakodtak rajta, csak restellték felvetni. Most tehát Fráter Józsi bekukkantott leendő veje szobájába, vajon vásárolt-e alsószoknyát a vőlegény. És meglátta az ágy közepére kitett nagy csomagot, amelynek burkolatán elolvashatta a legjobb és legdrágább pesti fehérneműcég márkáját. Ezért jött vissza olyan sugárzóan könnyű arccal.

Nincs pénze – gondolta Imre –, különben is hallani, hogy Cséhtelek tele van adóssággal. Mennyi gondja lehetett ennek az embernek, míg valahogy összekínlódta leánya kelengyét, hogy a gazdag Madáchék előtt ne kelljen szégyenkeznie. Imre magában mélyen érezte a szegénység keserű mérgét, és ugyanakkor szívbeli örömet érzett, hogy ő gazdag ember. Mert csak azt érezte örömmel, ha Erzsinek örömet adhat. Márpedig adhat: hadd repüljön az ő felesége négylovas hintón, drága ruhában, finom cipellőben, ékszeres ujjakkal vele együtt a mennyországba!

Pestről még aznap elutaztak. Az esküvőt július huszadikára tűzték ki, vasárnapra. Tovább már nem lehetett halogatni, a csesztvei földesú már így is a mezei munka kellős közepébe volt hazaviendő fiatal feleségét.

Esküvő előtt két nappal a menyasszony lejött Gyarmatra, nagybátyjával kellett egyet-mást megbeszélni, akit elfoglaltsága az alispáni hivatalhoz szegezett, azonkívül még mindig volt egy csomó beszerezni való a konyharuhák meg a kelengye egyéb részletei körül. Imrének Csesztvén volt ugyanekkor tenger dolga a szobákkal, ahova két nap múlva már asszonynak kellett jönnie. Ezért nem személyesen adta át a maga nászajándékát, hanem Matolcsyval küldte be Gyarmatra: egy zafírokból való nyakláncot. Erzsike kék szeméhez illőt, azonkívül tizenkét alsószoknyát, olyan finomat, hogy Párizsban sem hordanak különbet. Levelet is írt melléje: szerelemről, imádatról és arról, hogy napok óta nem tud aludni a türelmetlenségtől.

Matolcsy a következő levelet hozta vissza: „Forrón szeretett Imrem! Joságod oly rendkívüli, hogy ily igentelen leny mint én nem képes viszonzni, csak egy van mivel talán el altatlak ez kedvesem, szívem melyéből jött szeretetem irányodba, ez keblemből soha ki nem ég úgy ha teged boldogíthatlak, de akorsem fog ha ellen kezdő lenni, ha veszne egészlenyemmel, Édes Imrem! meg botsaj tasz ha egészen elrendezve minden holmimmem lesz, de hid meg hogy mar meg valtanam veremmel csak neked semmi alkalmatlansággal nelennek, kedvesemnek jó ejt kívánva, maradok szerető Erzsike”.

Az esküvő előtt álló férfi szíve mélyéből megsajnálta a kedvest. Szóval a kelengyét képtelenek voltak összehozni. Pedig olyan dolgokból, amelyeket megállapodott szokás szerint az asszony hoz a házhoz, apránként már egész sort vállalt ő maga. Tapintatosan igyekezett csinálni, hogy a szegénység érzékenységet meg ne sértse. De a segítség még így sem volt elég. Milyen szégyen kínozhatta Erzsikét, mikor mindezek után még mindig mentegetőznie kell, hogy még rendes kelengyét sem adnak vele, mikor a dúsgazdag családba kerül.

Mennyi kín, kellemetlenség, családi bonyodalom, betegség, huza-vona, pletyka hónapokon keresztül. A vőlegény bosszúsan és türelmetlenül véste körméet összeszorított tenyerébe: csak már ez a két nap elmúlna, hogy jönnie a pillanat, amely mindezt boldogsággal fizet. De az a pillanat, mikor lakodalom után majd befordul a hintó a fiatal házaspárral ide, a csesztvei udvarra, az a pillanat mindent megér.

Utószó

Madáchról szóló életrajzi regényének megírásához gondos előkészületek után kezdett hozzá Harsányi Zsolt. Előbb a Pesti Hírlapban tett közzé cikket, amelyben 1932. április 17-én jelezte tervét, majd a lapban több alkalommal is részleteket jelentetett meg a Madách családdal kapcsolatban, július 6-án pedig a rádióban is beszélt. A hatás nem maradt el. Számos levelet kapott a Madách, Fráter, Szontagh család tagjaitól, ill. azoktól, akiknek felmenői valamilyen módon Madáchcsal álltak kapcsolatban. 71 ilyen levél a salgótarjáni levéltárba került, amelyekből képet alkothatunk arról, ki milyen adattal igyekezett segíteni az író. Egyben az is kiderül a levelekből, hogy számos esetben személyesen is felkereste a levélírókat, pl. a sztregovai lelkész fiát, a Poltáron élő Henriczy Bélát, vagy a nagyváradi újságírót, Perédy Györgyöt.

Közben egy rokona segítette őt a háttérmunkában, aki szorgalmasan összegyűjtötte a kéziratári és levéltári dokumentumokat, köztük olyanokat is, amelyeket azóta sem sikerült megtalálni: pl. Madách Mária és családja meggyilkolásával vagy Madách bebörtönzésével kapcsolatban. Néha még sejtéseink sincsenek, milyen forrásból származhatott egyik vagy másik információ. Persze, egy regénynél mindig fennáll a lehetősége annak, hogy egy-egy esemény valójában az írói fantázia terméke, ám arra is van példa, hogy a regényen kívül, tényként beállítva említ Harsányi olyan eseményeket, amelyek némelyike elgondolkodtató. Vajon milyen forrásból értesülhetett róla, hogy 1852. február 16-án földrengést észleltek Csesztvén? Vagy hogy nem sokkal korábban, 1852. január 18-án holdszivárványt láttak, ugyancsak Csesztvén?

Az biztos, hogy van egy pont, ahol tetten érhető az az elszánt kutatói munka, amelyet a Harsányi Zsoltnak segítő rokon végzett: Madách bátyjának említése. A jelen könyv 11. oldalán olvasható: „Az anyja imádságos könyvében ott sorakoznak a gyerekek adatai, sorban, ahogy Isten adta őket: az első gyerek, a kis Sándor, kéthónapos korában elhalt.” Ezt az imádságos könyvet nekem eddig nem sikerült megtalál-

nom, Harsányi informátora azonban nyilván látta. Hogy miből állapítható ez meg? Nincs egyetlen olyan munka sem, amely erről a gyerekről korábban említést tett volna, Nagy Iván családfáján se szerepel, s mivel őt maga Madách informálta, még az is elképzelhető, hogy ő sem tudott korán elhunyt bátyjáról semmit. Minthogy az alsósztrégovai anyakönyvben sem szerepel (igaz, 1812-től indulnak a katolikus anyakönyv bejegyzései), így sokáig nem látszott esély az állítás igazolására. Végül azonban meglepő módon a budavári anyakönyvben sikerült az elsőszülöttet megtalálnom: Sándor 1811. december 30-án született és 1812. február 14-én hunyt el, ami alátámasztja azt, hogy valóban az imádságos könyv volt az idézett szövegrész forrása.

Az is biztos, hogy Harsányi Zsolt volt az első „terepkutató”, aki megfordult Alsósztrégován. Palágyi ugyan pótolhatatlan információkat tudott meg ottjártakor (többször és hosszabban időzött a sztregovai kastélyban) Madách Aladártól és Henrici Ágoston lelkésztől, mint ahogyan az utána következő irodalmárok is főképp a kastély lakóitól igyekeztek újabb információkhoz jutni, de már a falu egyszerű népét nem kérdezte ki senki. Harsányi azonban megtette. Az OSZK-ban őrzött hagyatékában megtalálhatók ennek a nyomai, amelyek közül a legfontosabb: lejegyezte a Borka-történetet, és pedig az egyik legközelebbi családtag elbeszélésében. Más kérdés, hogy annak közzétételétől vagy a regénybe való beillesztésétől eltekintett, mert úgy ítélte meg: olyan rossz fényt vet a történet Madáchra, hogy talán okosabb hallgatni róla. Valóban: a regényíró (ellentétben a kutatóval) megteheti azt, hogy a tudomására jutott kínos esetekről hallgat.

Aki szeret visszaemlékezéseket olvasni, s kellő figyelemmel és kritikával olvassa azokat, az jól tudja: szinte képtelenség akár csak 20 oldalt is úgy leírni, hogy abban ne legyen egy-két apróbb tévedés. Még az elemzők által előszeretettel kiváló emlékezőképességűnek tartott Szontagh Pál is alapvető információkról megfélekezett barátjával kapcsolatban: nem tudta pl. megmondani Palágyinak sem azt, hogy ki volt Lujza, sem azt, hogy ki volt Cserny Mária, pedig az utóbbi neve egy neki szóló levélben is szerepel, s nyilván Lujzáról is hallania kellett Madáchtól. A Madáchról szóló tudományos publikációkban is sok a pontatlanság, pl. a neveket és az időpontokat illetően. Ehhez mérten

Harsányi Zsolt információi általában meglepően pontosak; ahol ellenőrizhetők az állításai, ott ritkán fordul elő, hogy tévedett volna.

Azért arra is van példa, hogy a figyelme átsiklik az olvasottakon, s ilyenkor néha komikus hibát vét. Lónyay Etelkát pl. sötét szeműnek tartja, Fráter Erzsébetet pedig kék szeműnek. Pedig a *Lant-virágokban* a *Kék szem* című vers félreérthetetlenül jelzi Etelka szemszínét, Erzsike-hez írt egyik verséből pedig kiderül, hogy jövődöbelije barna szemű, ami különben az általa készített olajfestményen is jól látható. S hogy miért komikus ez a hiba? Mert a regény főhőse néha visszatérően elmereng a kedves szemszínén, amely rabul ejtette őt.

Helyenként a regény nyelvezete is nehézkes, olyan szavakat és kifejezéseket használt Harsányi Zsolt, amelyek már az ő korában se voltak elterjedtek. Az 'elé' használata 'elő' értelemben néhol egyenesen értelemzavaró, a 'társaságos élet' ugyan érthető, ám a mostani új kiadásban ezt is 'társasági élet'-re javítottam, a 'kivilágosodott fejében' kifejezésből 'megvilágosodott fejében' lett, és igyekeztem a magyartalan megoldásokat is kijavítani (pl. 'elszégyszenülve' helyett: 'megszégyenülve'). Az erőltetett vagy helyenként rossz szórendet viszont meghagytam, amennyiben a szöveg megértését csak mérsékelten nehezítette, de nem tette azt félreérthetővé. Harsányi szinte valamennyi szépírókhöz hasonlóan felületesen használta az írásjeleket: nála is (mint jóformán bármelyik íróknál) százával vannak pl. olyan felkiáltó és felszólító mondatok, amelyeknek a végére pontot tett (az óhajok és kívánságok már-már következetesen ponttal végződnek nála); igyekeztem mérsékelni ezek előfordulását is.

Néhol olyan hibák fordultak elő az eredeti szövegben (kézirat híján az 1942-es IV. kiadást tekintettem „eredetinek”), amelyek arra engednek következtetni, hogy a szerző gépirónőnek diktálhatta a regényt, aki nem minden szót hallott jól. A teljesen értelmetlen 'soha el nem intéző sértődöttség' nyilván 'soha el nem néző sértődöttség' volt, a 'mohó várakozását' pedig 'mohó vágyakozását' lehetett. Ámbár az is lehet, hogy számos helyen a nyomda hibázott, a korrektúra átnézője pedig nem járt el körültekintően. Ezt a különböző kiadások egymás mellé helyezéseivel lehetne pontról pontra tisztázni, erre a munkára azonban nem vállalkoztam.

Az idézeteket igyekeztem az eredeti alapján betűhíven visszaadni. Ez a levelek olvasatát kétségkívül megnehezíti, a versek esetében azonban nem jelent komoly hátrányt az olvasónak.

Harsányi rendkívül gyorsan dolgozott. A 769 oldal összterjedelmű háromkötetes munka előkészületeiről 1932 tavaszán adott először hírt, ám 1932 karácsonyára a könyv nemcsak elkészült, hanem meg is jelent. Azt persze nem tudjuk, hogy korábban folytatott-e adatgyűjtést; neki erre (mivel rengeteg más művet publikált) aligha volt ideje, lehetséges azonban, hogy a háttérben maradó rokon már évekkorábban megkezdte a gyűjtőmunkát, és bizonyára más segítők is voltak az írónak. Még így is, ha csak a már összegyűjtött információk feldolgozását és regénybe illesztését nézzük, túlzott ez az iram; kész csoda, hogy a hibák száma ilyen csekély.

Néha azonban előfordult, hogy a legilletékesebbnek látszó személy is tévedett, sőt, arra is találunk példát, hogy a családtag által közölt téves információ Harsányi regénye nyomán tévútra vitte a Madách-kutatást. Ilyen volt mindenek előtt az ominózus Lujza-ügy. Palágyi Menyhért az 1890-es években mindent elkövetett azért, hogy Lujza kilétét megállapítsa; életrajzából, de Madách Aladár egyik leveléből is tudjuk, hogy pl. felvidéki gyógyfürdőhelyeken kutatót a lány után, teljesen eredménytelenül. Ezek után harminczázadig senki sem foglalkozik a kérdéssel, majd a jelen könyv első kiadásában, 1932-ben megjelent egy történet, benne a teljes név: Dacsó Lujza és a helyszín: Keszihóc (Dacsókeszi, Hont vármegye). Két évvel később Balogh Károly: *Madách, az ember és a költő* c. monográfiájában már magától értetődő természetességgel írta le a Dacsó Lujza nevet, bár egy lábjegyzetében elismerte, hogy azt Harsányi Zsolttól kapott adatokat, aki viszont a lány rokonaitól szerezte értesüléseit. Ettől kezdve a Madách-kutatás kritikátlanul átvette a regény „adatát”, s ami talán még döbbenetesebb: ki is „színezte” azt. Az 1942-es összkiadásnak a versekhez tartozó jegyzeteiben Halász Gábor a név és a helyszín mellett már azt is tudni vélte, hogy Lujza gyógyíthatatlan tüdőbajban szenvedett. Vegyük észre, hogy Harsányi szerint semmi baja sem volt (ami furcsa módon ellentmond nemcsak Palágyi feltételezésének, hanem a Lujza-versek tartalmának is, amelyek kivétel nélkül a lány betegségéről s várható közeli

haláláról tudósítanak), egy váratlan hashártyagyulladás okozta a halálát. A nevet és a tüdőbajt is átvette a későbbiekben Horváth Károly és gyakorlatilag minden Madách-kutató.

Ilyen előzmények után 1987-ben kezdtem el kutatni Lujza halálával kapcsolatban, mivel érdekelt, hogy pontosan mikor is halhatott meg. De nem jutottam eredményre. 15 évvel később az már világos volt, hogy Keszihócon nem születhetett és nem is halhatott meg Madách szerelme, mivel sem a katolikus, sem az evangélikus anyakönyvben nem szerepelt nemhogy Dacsó Lujza, de egyetlen Lujza névre keresztelt lány sem. A másik oldalon a gyászjelentések tanulmányozása és a Dacsó család genealógiája se vezetett eredményre. Mára tehát világossá vált, hogy ilyen nevű személy sohasem létezett.

De akkor honnan származhatott Harsányi Zsolt biztosnak látszó értesülése? A véletlen vezetett nyomra: azt már régóta tudtam, hogy a Dacsó család 1890-ben férfi ágon kihalt (Dacsó Pállal), jöllehet 1987-ben (adatvédelmi törvények híján) a Nyugdíjintézetől azt is sikerült megtudnom, hogy az országos adatbázisukban 10 Dacsó nevű személy is szerepel (később kiderült: kivétel nélkül minden esetben felvett névről van szó). az 1911-es *Gazdacímtár*ból pedig az is kiderült, hogy a korabeli birtokos az akkor már Dacsókeszinek nevezett településen özv. Pongrácz Györgyné volt. 1990 körül Barna-Szőgyén Emil egy egészen más témájú beszélgetésünk során említette ifjúkori (1930 körüli) élményeit, s azok között megjegyezte, hogy gyakran megfordult özv. Pongrácz Györgyné irodalmi szalonjában is. A kép tehát összeállt: nyilván ő volt az a (kolaterális) rokon, aki Lujzáról beszélt a regényírónak, esetleg a (véltetően fogadott) lánya, akit a későbbiekben Dacsó Kamillaként említettek. Végre tisztázódott tehát a téves adat forrása, ám ezzel semmivel sem került közelebb a Madách-kutatás Lujzához.

Miután tudjuk, hogy Dacsó Lujza valójában sohasem létezett, nehéz megmondani, ki és honnan vehette azt az adatot, hogy tüdőbeteg lett volna? Azért kíváncsiságból megkérdeztem egy orvost (dr. Hazay Balázst), hogy a Lujzához írt versekben olvasható tünetek alapján ő mit gondol erről. Válasza az volt, hogy leginkább reumás szívbajra gyanakszik. Itt tart tehát a Lujza-kutatás 2016-ban: el kell vetnünk mindent, amit Lujza életével és halálával kapcsolatban a korábbiakban le-

írtak, és csakis a versek adhatnak támpontot a talány megfejtéséhez, ha majd egyszer a Felvidék összes korabeli Lujzáját sikerül az anyakönyvekben megtalálnunk.

Lujza esete azért is tanulságos, mert jól példázza: nemcsak a regényekben előforduló információkat kell kritikusan olvasnunk, hanem a kutatók által leírtakat is újra és újra meg kell vizsgálnunk. A Madách-kutatásban (de nyilván másutt is) számos példát találunk arra, hogy egy-egy széles körben elterjedt, általánosan elfogadott 'tény'-nek a hátterében (ha türelmesen és gondosan bogozni kezdjük a hivatkozott és olykor hivatkozás nélküli szálakat) mindössze egyetlen említés áll. Ilyenkor mindig fennáll a lehetősége annak, hogy a legkorábbi említés nem megbízható, s így kártyavárként omlik össze az arra hivatkozó elemzések egész épülete.

Andor Csaba

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztregovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		bemutatói. Az első hatvan év	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba:	1997	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thurn)	
Madách Imre rajzai és festményei		45. Radó György–Andor Csaba: Madách	2006
8. IV. Madách Szimpózium		Imre életrajzi krónika	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok	1998	46. Madách Imre: Reformkori drámák.	
Madách életéből		(M. I. művei II.)	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
11. V. Madách Szimpózium		48. XIII. Madách Szimpózium	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	1999	49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Adám?	
		50. Imre Madách: Die Tragödie des Men-	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája.		schen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
I. Főszöveg		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája.		52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
II. Szövegváltozatok, kommentárok		53. XIV. Madách Szimpózium	2007
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
16. VI. Madách Szimpózium		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák.	
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem	2000	(M. I. művei III.)	
mentshn		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
18. Majthényi Anna levelezése		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách	
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		Imre lírája...	
20. VII. Madách Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon	
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium			
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény			
közt			

25. VIII. Madách Szimpózium		61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak	
26. Madách Aladár művei. I. Versek	2002	62. Имре Мадач: Човекова трагедија	2009
27. IX. Madách Szimpózium		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei	
28. Imre Madách: A Traxedia do Home		64. XVI. Madách Szimpózium	
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.		65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	
30. X. Madách Szimpózium	2003	66. XVII. Madách Szimpózium	2010
31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai	
32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	2004	68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka	
33. L. Kiss Ibolya: Erzsébet tekintet asszony		69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011
34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza		70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban	
35. XI. Madách Szimpózium		71. XVIII. Madách Szimpózium	
36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése			
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)			
38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz			

72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön- álló tudomány, s annak feladata		81. Máté Zsuzsanna: A bölcsélet átlényegü- lése esztétikumká...	
73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme d'Imre Madách</i> dans le monde germanophone	201	82. XXI. Madách Szimpózium	201
74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei	2	83. Radó György–Andor Csaba: Az ember tragédiája a világ nyelvein	
75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia		84. Madách Imre: Az ember tragédiája (M. I. művei V.)	
76. XIX. Madách Szimpózium		85. Madácsy Piroska: Magyar szellem euró- pai vonzáskörben	
77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)		86. Csongrády Béla: „Remény a csillag...”	
78. XX. Madách Szimpózium	201	87. Madách Imre levelezése (M. I. művei VI.)	
79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni	3	88. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné	201 5
80. Imre Madách: La tragedia del hombre		89. XXII. Madách Szimpózium	
		90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia	

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet.